Approved by government
of Maharashtra

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji
Maharaj Nagpur University, Nagpur

Recognised by U.G.C New Delhi
under section 2 (f) & 12 (b) of

UGC act 1956

NAAC DVV CLARIFICATION

- 3.3.2 Number of Books and Chapters in Edited Volumes /Books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during last five year.
- 3.3.2.1 Total Number of Books and Chapters in Edited Volumes /Books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during last five year.

Sr	Name of Teacher	Title beelse /shanton	Name of the name	Title of the Dresseding of
no	Name of Teacher	Title books /chapter published	Name of the paper	Title of the Proceeding of the conference
1	Dr. Ashish Sasankar	*		the comerence
1	DI. ASIIISII Sasalikai	Programming In	_	-
_	D. C. IV l	C(Book)		
2	Prof. Kanchan	Food Nutrition and	-	-
	Ingole	Health(Book)		
3	Prof. Kanchan	Nutrition and	-	-
	Ingole	Health(Book)		
4	Prof. Kanchan	Textile Printing	-	-
	Ingole	Finishing Designing and		
		Fashion		
		Technology(Book)		
5	Dr. Prashant Kadwe	Role of Europeans and	-	-
		in Indian		
		Freedom(Book)		
6	Dr. Prashant Kadwe		Indian Constitution	International Journal of
		-	and Education Rights	Researches in Social
			_	Science & Information
				Studies(June -2023)
7	Dr.Hemant Misal	-	मानवाधिकार म्हंजे काय आणि	International Journal of
			सद्यस्थितीत त्यंची गरज काय	Researches in Social
			आहे	Science & Information
				Studies(July -2023)
8	Dr. Prashant Kadwe		Human Rights –	International Journal of
			hypothetical for	Researches in Social
			Women in India	Science & Information
				Studies(July -2023)

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Sr	Name of Teacher	Title books /chapter	Name of the paper	Title of the Proceeding of
no	Traine of Teacher	published	runie of the paper	the conference
9	Prof. Sidharth Dhok	-	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्वः नेताजी सुभाषचंद्र बोस	International Journal of Researches in Social Science & Information Studies(July -2023)
10	Dr. Nishant Chikate	-	Contribution of Subhash Chnadra Bose and Azad hind sena in India's Freedom Movement	International Journal of Researches in Social Science & Information Studies(July -2023)
11	Prof.Sandip Girde	-	सद्यस्थितीतील वाङमयवरिल परिणम	International Journal of Researches in Social Science & Information Studies(July -2023)
12	Dr. Pramod Achegave	-	(Brahmosamaj) ब्राम्होसमाज	International Journal of Researches in Social Science & Information Studies(November 2021)
13	Dr. Prashant Kadwe	-	Mahatma Jyotirao Fule	International Journal of Researches in Social Science & Information Studies(November 2021)
14	Prof.Anand T Chahande	-	Gandhian philosophy and Humanism	UGC Sponsored Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
15	Dr.Madan Ingle	-	Gandhiji View on Mental and Physical Health	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Sr	Name of Teacher	Title books /chapter	Name of the paper	Title of the Proceeding of
16	Dr. Prashant Kadwe	published -	Mahatma Gandhi:The Great Journalist	the conference UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
17	Dr. Pramod Achegave	-	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
18	Prof .Pramod Tadas	-	गांधीजी आणि नैतिकता	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
19	Prof.Sarika Jagtap	-	Gandhi and Khadi : vartman Mae Ek Sashakta Vichar	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
20	Dr. Hemant Misal	-	Mahatma Gandhi ke VIchar me Bharat aur Vishwa	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150
21	Prof.Kanchan Ingole	-	Gandhiji ani Prakrutik Upchar	UGC Sponsered Vidywarta one Day Interdisciplinary International Conference on Exploration of Mahatma @150

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Sr	Name of	Title books /chapter	Name of the paper	Title of the Proceeding of the
no	Teacher	published		conference
22	Prof. Shyam	-	Gandhi as a model for	UGC Sponsered Vidywarta one
	Fardale		Leadership	Day Interdisciplinary
				International Conference on
				Exploration of Mahatma @150
23	Dr.Vandana	-	Manvatavadi Mahtma	UGC Sponsered Vidywarta one
	Palsapure		Gandhi	Day Interdisciplinary
	-			International Conference on
				Exploration of Mahatma @150
24	Prof. Priti	-	Gandhijinche Sarvottam	UGC Sponsered Vidywarta one
	Suryvanshi		Vichar	Day Interdisciplinary
				International Conference on
				Exploration of Mahatma @150
25	Prof. Sandip	-	Satyagrah ani	UGC Sponsered Vidywarta one
	Girde		Lokshahichi Bhumika	Day International Multilingual
				Research Journal one Day
				International Conference on
				Mahatma @150
26	Dr. Vandana	-	Mahatma Gandhi Yanche	UGC Sponsered Vidywarta one
	Palsapure		Gramswaraj,Arthkaran	Day International Multilingual
	1		Vichar	Research Journal one Day
				International Conference on
				Mahatma @150
27	Dr. Pramod	-	Mahatma Gandhijinche	UGC Sponsered Vidywarta One
	Achegave		Mahila Vishay Vichar	Day International Multilingual
	O			Research Journal one Day
				International Conference on
				Mahatma @150
28	Prof.Praful	-	Mahtama Gandhi yAnche	UGC Sponsered One Day
	Dhoke		Stree Vishayak Vichar	Interdisciplinary International
				Conference on "Beyond
				Boundaries: Gandhian Vision In
				the Age of Globalizasion"
29	Dr.Hemant Misal	-	Gandhijinchi	UGC Sponsered One Day
			Satyagrahachi Shakti	Interdisciplinary International
				Conference on "Beyond
				Boundaries: Gandhian Vision In
				the Age of Globalizasion"
				me rige of diobalization

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

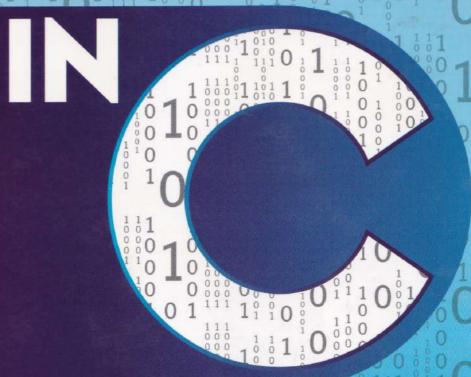
HCCCC D .
UGC Sponsered One Day
Interdisciplinary International
Conference on "Beyond
Boundaries: Gandhian Vision In
the Age of Globalizasion"
UGC Sponsered One Day
Interdisciplinary International
Conference on "Beyond
Boundaries: Gandhian Vision In
the Age of Globalizasion"
UGC Sponsered One Day
Interdisciplinary International
Conference on "Beyond
Boundaries: Gandhian Vision In
the Age of Globalizasion"
UGC Sponsered One Day
Interdisciplinary International
Conference on "Beyond
Boundaries: Gandhian Vision In
the Age of Globalizasion"

Programming In C(Book)

Author Name: Dr. Ashish Sansankar

PROGRAMMING

A PRACTICAL APPROACH

Dr. Ashish Sasankar

Prof. Prachi A. Sasankar

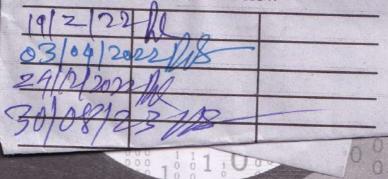
13472

PROGRAMMING

w Arts, Commerce & Science College Library, Wardha.

DATE LABLE

This book should be returned on or before the date lat marked below

A PRACTICAL APPROACH

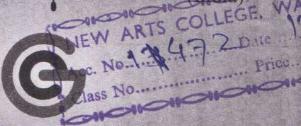
Dr. ASHISH SASANKAR

Principal
New Art's, Commerce and
Science College, Wardha
(India)

Prof. PRACHI SASANKAR

Assistant Professor Sadabai Raisoni Women College, Nagpur

(India)

Always A Step Ahead

GLOBAL EDUCATION LIMITED

(AN ISO 9001: 2015 CERTIFIED COMPANY)

Office No. 112, 1st Floor, Panchratna CHSK, M.P. Marg, Opera House, Girgaon, Mumbai-400004

GLOBAL EDUCATION LIMITED

[An ISO 9001: 2015 Certified Company]

Reg. Office: Office No. 112, 1st Floor, Panchratna CHSK, M.P. Marg, Opera House, Girgaon, Mumbai - 400004 [M.S.], India

Corporate Office: 4th floor, Usha Complex, Kingsway, Nagpur - 440001 [M.S.]

Phone: 0712-6630882, 6630222, 8669669784

Email: info@globaleducation.net.in | Website: www.globaledu.net.in

Programming in C (A Practical Approach)

Dr. Ashish Sasankar

Prof. Prachi A. Sasankar

Copyright© 2020 Global Education Limited

All Rights Reserved. No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers & author. Jurisdiction: All disputes with respect to this published shall be subject to the jurisdiction of the Courts, Tribunals and Forums of Nagpur, India only—

First Edition: 2020

ISBN: 978-81-942212-0-3

Code: 1046

PRINTED IN INDIA

By Global Education Limited, Nagpur - 440001. Published by Global Education Limited, Office No. 112, 1st Floor, Panchratna CHSK, M. P. Marg Opera House Girgaon, Mumbai - 400004, India

ACKNOWLEDGMENT

The feeling of acknowledge and expressing it in words are two things apart. But we honestly admit it and truly wish to express it.

We wish to express our sincere gratitude to all those who have helped us in making this six-month work possible. They had encouraged us to start, preserve and finally publish this.

The book grew out of lecture notes from the bachelors and masters course on "C Programming. We thank the students who took that course and asked questions and had done their homework in an unexpected way. This had inspired us a lot. Thanks to all those people for answering our questions, pointing out errors in drafts of the book, helping with latex, examples, proofs, exercises etc.

The authors are extending to heart thanks to publisher MR. Aditya Bhandari- Executive Director, Mr. Vijay Shribas - Publication Head of Global Education Limited, Nagpur, for their excellent support in the production of this book in time span.

And finally, a word of gratitude to our family and friends who were always there with their support and encouragement.

C is the heart of Computer Programming, Happy Coding!!

Dr. Ashish Sasankar
Prof. Prachi A. Sasankar

Dr. Ashish Sasankar

About the Authors:

Dr. Ashish B.Sasankar did his MCA. M.Tech (CSE), M.Phil. (Computer Science) & Ph.D. in ComputerScience from Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University-Maharashtra (India). He has radically rich experience of 20 years in the field of Education and IT Industry. Currently, he is currently working as Principal in the most Prestigious New Arts, Commerce and Science College, Wardha [India]. He is a PhD Guide in the Faculty of Science (Computer Science) for R.T.M. Nagpur University, Nagpur (India). He has 77 National & International Journal Publications to his educational credentials. He has memberships of several renowned technical groups like IEEE and CSI. He had done more than 40 International and National Certification in IT Field.

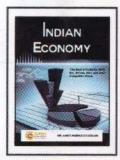
Prof. Prachi A. Sasankar Specialist and educationist in Computer science done M.Sc (Computer Science), MCA and MBA. She has a rich experience of 15 years in the field of Education and IT Industry. Currently, she is the working as Assistant Professor in the most prestigious Sadabai Raisoni Women College, Nagpur [India] that is affiliated to SNDT Women's University, Mumbai. She has 12 National & International Journal Publications to her credit. She is a Member of the ORCID and IAENG.

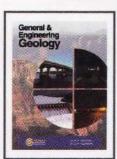
Prof. Prachi A. Sasankar

About the Book:

This C Programming book is aimed at serving as a textbook for undergraduate engineering, BCA, B.Sc. (IT/CS), BCCA, students of computer science and all engineering courses. The objective of this book is to introduce the concepts of C Programming and apply these concepts in problem solving and for Practical. The book provides a thorough and comprehensive coverage of the fundamentals and complete approach to Practical. The main focus has been to explain basic concept of programming required to solve the problem. A structured approach is followed to explain the process of problem solving. A theoretical description of the problem is followed by the underlying technique. These are then ably supported by an example followed by an algorithm, and finally the corresponding program. The book teaches how to program in C. assuming that the student has already learnt how to formulate algorithms in a functional style. The student will become a better C programmer, capable of writing programs that are easier to maintain. This is an intermediate to advanced C programming book written for C lovers, students, programmers, and other enthusiasts. The book is written to open many secrets of C, it also introduces various approaches to solve different problems.

OUR IMPORTANT BOOKS

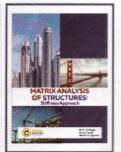

Also Available On: amazon | Flipkart | Snapdeal | SHOPCLUES | Payim

GLOBAL EDUCATION LIMITED

(An ISO 9001: 2015 Certified Company)

Publication Division Office No. 112, 1st Floor, Panchratna CHSK M.P. Marg Opera House Girgaon Mumbai - 400004, India

Corporate Office 4th Floor, Usha Complex, Kingsway, Nagpur - 440001, Maharashtra.

Web: www.globaledu.net.in Email: info@globaledu.net.in Toll Free No: 18002707733

MRP: 395.00

Food Nutrition and Health(Book) Author Name:-Prof.Kanchan Ingole

A PRACTICAL HAND BOOK FOR FOOD NUTRITION AND HEALTH

KANCHAN INGOLE

FOOD NUTRITION AND HEALTH

KANCHAN INGOLE

Satyam Publishers & Distributors Jaipur Published by:

Satyam Publishers & Distributors

4, Gyan Vihar, Iskon Road, Khejdo ka Bas,

Mansarovar, Jaipur - 302 020 (Raj.)

Mob. - 9351331053

E-mail - satyampub@gmail.com

ISBN: 978-93-91501-26-6

© Reserved

Rs. 1795/-

Edition: 2023

All right reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording without the prior permission in writing of the publisher. Responsibility for the facts stated, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism, if any, in this volume is entirely that of the Author, according to him the matter encompassed in this book has been originally created/edited and resemblance with any such publication may be incidental only. The Publisher bears no responsibility for them, what so ever.

Preface

Food is treated in a number of articles. For a description of the processes of absorption and utilization of food, see nutrition; nutrition, human; digestion; and digestive system, human. For information on the methods used to prepare raw foods for cooking, consumption, or storage, see food preservation. Nutrition, the assimilation by living organisms of food materials that enable them to grow, maintain themselves, and reproduce. Food serves multiple functions in most living organisms. The meaning of health has evolved over time. In keeping with the biomedical perspective, early definitions of health focused on the theme of the body's ability to function; health was seen as a state of normal function that could be disrupted from time to time by disease.

During researches and compilation, the author has also taken assistance/references/literature from various websites via Internet. The author, therefore humbly, acknowledges the contributions of all these eminent writers/scholars alongwith their respective publishers and blogs from whose learned writings/displays references/literature has been taken while compiling this book.

– KANCHAN INGOLE

Kanchan Ingole obtained her M.A., HEC, M.A. (English). She is elected as a member of the Ad-Hoc committee in fashion designing under the faculty of Humanities in Rastrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, since 2018. She has published her research papers in various renowned journals. She has atttended many National and International conferences and workshops also. This is honour to say that her books "Diet and

Nutrition" and "Textile Printing Finishing Designing and Fashion Technology" got lots of response. Presently she is working as assistant professor and head department of Home – Economics in New Arts, Commerce & Science College, Wardha (M. S.). She has many experience of teaching and learning the subject.

About the Book:

Food is treated in a number of articles. For a description of the processes of absorption and utilization of food, see nutrition; nutrition, human; digestion; and digestive system, human. For information on the methods used to prepare raw foods for cooking, consumption, or storage, see food preservation. Nutrition, the assimilation by living organisms of food materials that enable them to grow, maintain themselves, and reproduce. Food serves multiple functions in most living organisms. The meaning of health has evolved over time. In keeping with the biomedical perspective, early definitions of health focused on the theme of the body's ability to function; health was seen as a state of normal function that could be disrupted from time to time by disease.

Contents:

- Introduction to Food, Nutrition and Health
- Food Purchase Patterns and Food Supply
- Food Processing
- Food Preservation and Storage
- Healthy Nutrition for Everyone
- Food Choice and Eating Habits

- Food Energy
- How Much Protein Do I Need?
- Food and Nutrition During Pregnancy and Lactation
- Health and Nutrition
- Health Behavior
- Vitamins and Nutrients
- Bibliography

SATYAM PUBLISHERS & DISTRIBUTORS

4, Gyan Vihar, Iskon Road, Khejdo ka Bas, Mansarovar, Jaipur - 302020 (Raj.) M.: 093513 31053

E-mail: satyampub@gmail.com

₹ 1795/-ISBN: 978-93-91501-26-6

of Maharashtra

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji

Approved by government

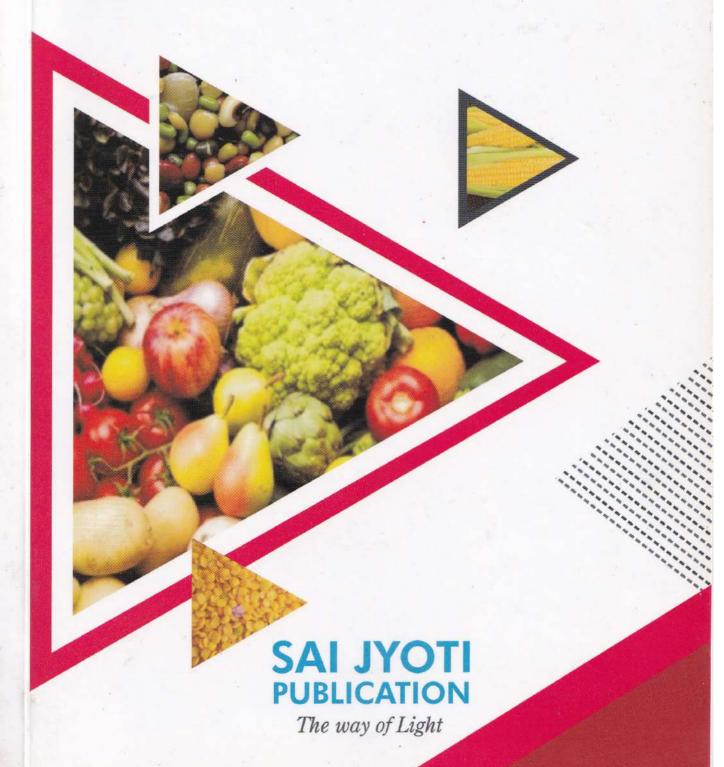
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

> Recognised by U.G.C New Delhi under section 2 (f) & 12 (b) of UGC act 1956

Nutrition and Diet (Book) (Poshan Ani Ahar) Author Name :-Prof.Kanchan Ingole

पोषण आणि आहारशास्त्र

प्रा. कांचन इंगोले

Price. 225/-Acc No..... **NEW ARTS, COMMERCE & SCIENCE** COLLEGE, WARDHA Class No. Signature of the Borrows | Date of | Date of Remark Issue Borrower **Book Pocket NEW ARTS, COMMERCE &** SCIENCE COLEGE, WARDHA. Books may be retianed for a period not exceeding 7 days.
Books may be renewed on request at the discretion of the Librarain. 2) discretion of the Librarain.
Failure to return a book in time shall render the borrower liable to fine of 1.00 Rupees per volume per day for the date when the book was dyes.

Marking of writing on a book with ink or pencil or tearing or taking out its pages constitute on inject a book Any such injury to a book is a serious offence Unless the borrower points out the injury at the time of borrowing the book. He shall be required to replace the book or pay its price. 3) 4)

Help to keep this Fresh & Clean.

10/30

412019 सार

0130

बा.ए. द्वितीय वर्ष (चतुथ सीमेस्टर) करिता तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांकरिता आणि स्पर्धा परीक्षांकरिता अत्यंत उपुयक्त

पोषण आणि आहारश

बी.ए. द्वितीय वर्ष सेमिस्टर- ४

: लेखिका :

प्रा. कांचन डी. इंगोले (भोयर)

एम.ए.(गृहअर्थशास्त्र,),बीएड.,एम.ए.(इंग्रजी) (गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

न्यूआर्ट्स्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा.

साई ज्योती पब्लिकेशन, नाग

Acc. No... 10180

पोषण आणि आहारशास्त्र

- ◆ © लेखिका :
   प्रा. कांचन डी. इंगोले (भोयर)
- प्रथम आवृत्ती 2018

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

ISBN: 978-93-86011-64-0

- ♦ प्रकाशक व मुद्रक :
  श्री. नरेश खापेकर
  साई ज्योती पब्लिकेशन
  तीन नल चौक, कसारपुरा,इतवारी,
  नागपूर 440 002, मो.नं. 9764673503
  ई–मेल– sjp10ng@gmail.com
  वेब साईट– www.saijyoti.in
- सेल ऑफिस :
   ओम साई पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्युटर्स
   29, इंदिरा नगर, टी.बी.वार्डच्या मागे,
   नागपूर-440 003, मो.नं. 9923693506
   ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com
- अक्षर रचना : लक्ष्मी ग्राफिक्स, मनिष नगर, नागपूर-५.
   मो. ७७०९५९६६१७

मनोगत...

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठाने वर्ष २०१६ पासून कला शाखेकरिता सेमिस्टर प्रणाली लागू केली आहे. त्याअनुसार बी.ए. द्वितीय वर्ष: सेमिस्टर IV करिता "पोषण आणि आहारशास्त्र" हे पुस्तक गृहविज्ञान विषयाच्या विद्यार्थीनी आणि प्राध्यापकांच्या हाती देतांना मला अतिशय आनंद होत आहे. आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा जबाबदार पालक असणार आहे. कुटूंबातील व्यक्तींच्या स्वास्थ्याची योग्य काळजी घेऊन भविष्यात त्यांची जोपासना करू शकेल हेच उदिष्ट आहे.

या पुस्तकात लिहिण्यासाठी ज्या इंग्रजी, मराठीमधील आजपर्यंत प्रकाशित झालेल्या विषयानुरूप माहिती असलेल्या पुस्तकांचा संदर्भ घेतला आहे. त्या सर्व लेखकांची मी मनःपूर्वक आभारी आहे. विषय समजण्यास सोपा जावा म्हणून पुस्तकाचे लेखन अत्यंत सुबोध व सरल पद्धतीने केले आहे.

पुस्तकाचे लेखनकार्य करण्यासाठी आमचे प्रेरणास्थान डॉ. आर.जी. भोयर यांचे मनःपूर्वक आभार मानते. तसेच महाविद्यालयातील ग्रंथपाल डॉ. प्रोपे. सुनिल उरकूडकर यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले.

पुस्तक लिखाण करण्यासाठी आणि लिखाणादरम्यान मला मानसिक प्रेरणा देऊन माझा उत्साह, बळ, टिकवून ठेवण्याची अत्यंत महत्वाची भूमिका व सहकार्य करणारे माझे यजमान ॲंड. धिरज भोयर आणि मुले आरूष व आरणा यांचा उल्लेख केल्याशिवाय मनोगताचा शेवट होणे शक्यच नाही. तथापि, पुस्तकात आणखी सुधारणा करण्याच्यादृष्टीने योग्य सुचनांचे स्वागत आहे.

- लेखक

प्रा. कांचन दि. इंगोले.

प्रा. काचंन इंगोले ह्या नागपूर विद्यापिठाशी संलग्नित असलेल्या न्यू कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापिका म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचे शिक्षण एम.ए.गृहअर्थशास्त्र, बी.एड. (इंग्लिश) पर्यंत झालेले आहे. त्यांना अध्यापनाचा सात वर्षाचा अनुभव आहे. त्यांनी राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदेत शोध निबंध सादर केले आहेत

ISBN-978-93-86011-64-0

Rs. 225/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION

Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.

Phone: 9764673503, 9923593503

email: sjp10ng@gmail.com Website: www.saijyoti.in

Available Also on

amazon

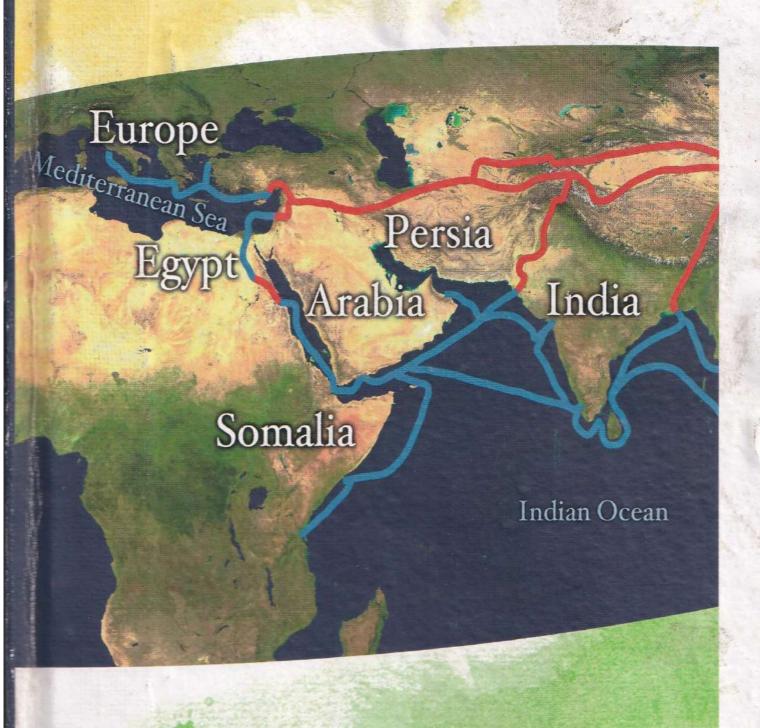

Role of Europeans in Indian Freedom(Book) Author Name :-Dr.Prashant Kadwe

Dr. Prashant R. Kadwe

ROLE OF EUROPEANS IN INDIANS FREEDOM

1880-1920

About the Author...

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Prashant R. Kadwe is presently of New Arts. Commerce and Science College, Wardha Maharashtra. He completed his Ph. D. from Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur in 2011. He has over 23 years of Teaching Experience. Besides having 57 Research Papers published in National and International Journals of repute Dr. Prashant already has to his credit Five Books. Also he has participated and organized in many Conferences and Seminar and delivered several Guest Lecturers.

ROLE OF EUROPEANS IN INDIAN FREEDOM 1880-1920

Published By
JYOTICHANDRA PUBLICATION

Copyright Author

All rights reserved without limiting the rights unde copyrights above, on part of this publications may be reproduced, utilized stored in or introduce in to retrieval system, or transtted, in any form or by any means (Electronic, Mechanical, Photocopying Recording or otherwise) without the piror written permission of both the copyright owner and publisher.

The views expressed in this volumn are those of the author are not necessarily those of the publisher.

First Published 2019

ISBN: 978-93-81562-1

Price: Rs. 350.00

Printed at Relika Press Pvt. Ltd.

JYOTICHANDRA PUBLICATION At. Post. Latur, Dist. Latur – 413531.

ROLE OF EUROPEANS IN INDIANS FREEDOM

1880-1920

This books makes a critical of the role of Europeans in the freedom in India, especially from 1880-1920. Tracing the factors responsible for the beginning of political awakening among the Indian masses, it discusses at length the formation of Indian National Congress and A.O. Hume's contribution to it. Futher it examines critically the political agitation as well as propaganda work in Great Britian, the rising of extremism and revolutionary

Dr. Prashant R. Kadwe is presently of New Arts, Commerce and Science College, Nalwadi, Wardha, Maharashtra. He completedhis Ph.D. from RTM Nagpur University in 2011. He has over 23 years of teaching

exprerience. Besides having 57 of research papers published in National and international journals of repute, Dr. Prashant already has to his credit five books. Also he has participated in many conferences and seminars and delivered several guest lectures.

Jyotichandra Publication

Latur At Post Latur Dist Latur ISBN - 978-93-81562-1

Rs. 350/-

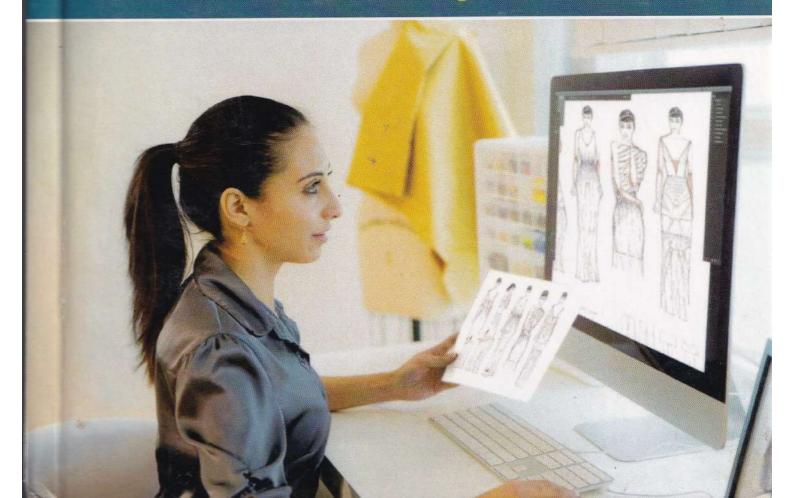
Textile Printing Finishing Designing and Fashion Technology(Book)

Author Name:-Prof.Kanchan Ingole

FASHION TECHNOLOGY

Kanchan Ingole

TEXTILE PRINTING FINISHING DESIGNNG AND FASHION TECHNOLOGY

KANCHAN INGOLE

Satyam Publishers & Distributors Jaipur Published by:

SATYAM PUBLISHERS & DISTRIBUTORS

4, Gyan Vihar, Iskon Road, Khejdo ka Bas, Mansarovar, Jaipur - 302 020 (Raj.)

ISBN: 978-81-952217-2-1

© Reserved

Rs. 1695/-

First Edition: 2021

All right reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording without the prior permission in writing of the publisher. Responsibility for the facts stated, opinions expressed, conclusions reached and plagiarism, if any, in this volume is entirely that of the Author, according to him the matter encompassed in this book has been originally created/edited and resemblance with any such publication may be incidental only. The Publisher bears no responsibility for them, what so ever.

PREFACE

Textile designing involves producing patterns for cloth used in clothing, household textiles (such as towels) and decorative textiles such as carpets. The field encompasses the actual pattern making as well as supervising part or all of the production process. In other words, textile design is a process from the raw material into finished product. Fiber, yarn and finishes are the key elements to be considered during the textile design procedure.

Textile designers marry a creative vision of what a finished textile will look like with a deep understanding of the technical aspects of production and the properties of fiber, yarn, and dyes.

Designs for both woven and printed textiles often begin with a drawing or watercolor sketch of the finished design. Traditionally, drawings of woven textile patterns were translated onto special forms of graph paper called point papers which were used by the weavers in setting up their looms.

fashion technology is closely related to fashion design. Fashion technology is described as the field that primarily focuses on the study of fabric types and suitability. It deals with examining various kinds of fabric and then choosing the appropriate fabric for the final product.

Basically, fashion technology shares similarities with fashion design—particularly in the study of design and aesthetics—but just with a more technical bent. Unlike fashion design that has a core focus on the designing aspects, fashion technology deals with the core garment manufacturing technology. In other words, fashion technology is more involved in apparel production.

About the Author

Kanchan Ingole obtained her M.A.,HEC, M.A.(English). She is elected as a member of the Ad-hoc committee in fashion designing under the faculty of Humanities in Rastrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur, since 2018. She has published her research papers in various renowned journals. She has attended many National and International conferences and workshops also. This is honour to say that her first book "Diet and Nutrition"

got lots of response. Presently she is working as assistant professor and head department of Home - Economics in New Arts, Commerce & Science College, Wardha (M.S.). She has many experience of teaching and learning the subject.

Contents

- Introduction
- How to Make Fibres to Fabrics
- Designing Elements
- Fashion Fabric
- Textile Fibres and Designing

- Sewing Drafting and Pattern Making
- Textile Printing and Finishing
- Sustainability and Fashion
- Fashion and Textile Industry
- Careers in Fashion Technology

About the Book

Textile designing involves producing patterns for cloth used in clothing, household textiles (such as towels) and decorative textiles such as carpets. The field encompasses the actual pattern making as well as supervising part or all of the production process. In other words, textile design is a process from the raw material into finished product. Fiber, yarn and finishes are the key elements to be considered during the textile design procedure.

Textile designers marry a creative vision of what a finished textile will look like with a deep understanding of the technical aspects of production and the properties of fiber, yarn, and dyes. Designs for both woven and printed textiles often begin with a drawing or watercolor sketch of the finished design. Traditionally, drawings of woven textile patterns were translated onto special forms of graph paper called point papers which were used by the weavers in setting up their looms.

SATYAM PUBLISHERS & DISTRIBUTORS

4, Gyan Vihar, Iskon Road, Khejdo ka Bas, Mansarovar, Jaipur - 302020 (Raj.) M.: 093513 31053, 070620 50596 email: satyampub@gmail.com ₹ 1695.00

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

June - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Proceedings Publication

-: Chief Editors -:

Dr Prashant R Kadwe

Director Gandhi Study Centre HOD Dept Of History New Arts Comm & Sci College Wardha-442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad Rupesh kuchewar Dr Shashi Poonam Dr Balraj Singh Brar

-: Date of Publication: JUNE 2023

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

GURDWARA REFORM MOVEMENT AND BRITISH REPRESSION	227
Dr. Balraj Singh	ON 1
Assistant Professor,	
Department of History and Punjab Historical Studies,	
Punjabi University Patiala.	AT AT AT A STATE OF THE STATE O
Email: balrajbrar@pbi.ac.in	Marie Villa
Dr Gursewak Singh	STATE OF THE PARTY
Assistant Professor	
University College, Moonak	Links Stell Co
Historical Relations between British Rajand Maharaja Ranjit Singhin	Cis-
Sutlej States: An Analytical Study of Lepel Henry Griffin's	
The Rajas of Punjab	Side in the sale
Dr. Balraj Singh,	
Assistant Professor,	EDITE ST
Department of History & Punjab Historical Studies,	Mark As
Punjabi University Patiala.	TOWN ELFO
Email: balrajbrar@pbi.ac.in	
INFLUENCE OF MODERNIZATION ON CASTE SYSTEM	25
GURPREET KAUR	
(PH.D scholar)	
Sociology & Anthropology dept.	
Punjabi University, Patiala.	
Supervisor:-Dr.Harinder kaur	OF REAL PROPERTY.
Ret. Professor,	A CHAMPAN
Distance dept.of education,	Short C
Punjabi University, Patiala.	
IMPACT OFMILITANCY IN PUNJAB	33
Daljeet Kaur,	100
Research Scholar,	
Department of History &	Washington and Sales
Punjab Historical Studies,	
Punjabi University Patiala, Punjab.	
Punjabi Diaspora: As described in the Khalsa Advocate	44
Dr. Ramandeep Kaur,	
Assistant Professor,	THE THE RESERVE
Khalsa College Patiala, Punjab	and the second
Email: ramansandhuphd@gmail.com	
Guru Gobind Singh: As a Dharm Patron and The Man of the Era	56
Dr. Shashi Punam,	
Associate Professor & Head,	ME STAR
Department of Social Work,	
Central University of Himachal Pradesh,	
ahpcu.ac.in	toral still
Yogesh Kumar	Support Die T
MSW student,	
Department of Social Work,	
Central University of Himachal Pradesh	
Deeksha	
MSW Student,	
Department of Social Work.	
Department of Social Work, Central University of Himachal Pradesh	
Department of Social Work, Central University of Himachal Pradesh	

7	BAISAKHI- REPRESENTATION OF PUNJABI CULTURE AND RELIGION	64
	Dr. Balraj Singh ,	
	Assistant Professor,	
	Department of History and	
	Punjab Historical Studies,	
	Punjabi University Patiala, Punjab	
	Email: balrajbrar@pbi.ac.in	
	Arshdeep Kaur,	
	Research Scholar ,	
	Department of History and	
	Punjab Historical Studies,	
	Punjabi University Patiala, Punjab	
8	HUMAN RIGHTS AND EDUCATION	76
0	RADHA GHOSH	
	Associate Professor,	
	Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	
	, Kolkata – 700033.	
	Mob No -9830782154	
	Email – radhghosh112@gmail.com	
9	Human Rights- Hypothetical for women in India	82
	"The progress of the nation will be blocked; if its women are locked."	
	Miss. Reena Aney.	
	Pratap Nagar, Wardha	
	Mobile no. 7219540186	
10	Labour Movement in Punjab: With Special Reference of Kirti Kisan Party	89
	Dr. Balraj Singh ,	
	Assistant Professor,	
	Department of History and	
	Punjab Historical Studies,	
	Punjabi University Patiala, Punjab	
	Email: balrajbrar@pbi.ac.in	
	Dr.Navjeet Singh,	
	Assistant Professor	
	Punjabi University, Patiala,	
	Constituent College Chunni Kalan,	
	Fatehgarh Sahib, Punjab	
11	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH	100
	Ms. Kulwinder Kaur	
	Assistant Professor	Alteria
	Department of History	
	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
	Contact No :- 9781529107	105
12	Linguistic Human Rights of India: A Way towards Protecting Cultural Diversity	107
	Dr. Samhita Chaudhuri,	
	Associate Professor,	
	Department of Geography,	
	Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	
	(Under the University of Calcutta)	
	E-mail- samhita.chaudhuri@gmail.com	
	Ph- 9434198008	

ISSN NO: 2347-8709

13	War Strategy of the Sikhs under Banda Singh Bahadur	113
	Dr. Balraj Singh ,	
	Assistant Professor,	
	Department of History and	
	Punjab Historical Studies, Punjabi University Patiala, Punjab	
	Email: balrajbrar@pbi.ac.in	
	Rupinder Kaur,	
-	Research Scholar,	
	Department of History and	The Late of the La
	Punjab Historical Studies,	
	Punjabi University Patiala, Punjab	
14	Women Rights	126
	Prof. Satishkumar G. Dhawad	120
	Kumbhalkar College of Social Work	
	Wardha	
15	Killing-the controversial ethical issue and the concept of Human Rights—	135
	Are the two Compatible	133
	Dr. Chaitali Choudhury	
	Bijoy Krishna Girls' College,	
	Howrah West Bengal.	
16	INDIAN CONSTITUTION AND EDUCATIONAL RIGHTS	146
/	Dr Prashant R Kadwe	
	Asst. Professor,	
	Department of History &	
	Director Gandhi Study Centre	
	Indraprastha	
1 17	New Arts, Comm and Sci college Wardha M.S.	
	Mob: 09860600094,	
	E mail: kadweprashant06@gmail.com	
17	नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक थोर नेते	1.50
		152
	डॉ. अफरोज हिनफ शेख	
	प्राध्यापक	
	इतिहास विभाग प्रमुख	
	श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय,	
	उमरेड रोड, नागपूर	
	मोबाईल क्र. – ९९२३३८८९८७	
-	८६००७८६२८९	fig.
	इमेल—afrozsheikh1966@gmail.com	
8	महान देषभक्त —सुभाशचंद्र बोस	158
	प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे	
	चिंतामणी महाविद्यालय,पोंभूर्णा	
_	जिल्हा चंद्रपूर पिन न.442918	
	फोन नं 9623555612	
		Page 1
0	sanjayugemuge80@gmail.com	
9	आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती— नेताजी सुभाषचचंद्र बोस	164
	प्रा. डॉ. रमेश के. शेन्डे	
	मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य	
	महाविद्यालय नरखेड जि. नागपूर. म.रा.	
	मो. न. ९४२३६०४७२३	
	Email Id – rkshende70@gmail.com	al same
-	- Moneracy of Billamooni	

	(1) 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	
20	भारतीय स्वातंत्र आंटोक एवं ने सार्च करणां ने स्ट	
	भारतीय स्वातंत्र आंदोलनात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान प्रा. डॉ. लखपती वा. गायकवाड	
	कार्यकारी प्राचार्य व	
	इतिहास विभाग प्रमुख	
	महिला कला महाविद्यालय,	
	उमरेंड ता. उमरेंडजि. नागपूर—४४१२०३ मो.नं. ९६०४४९४६७६	20 10 10
21	ई—मेल —lakhpatigaikwad1973@gmail.com	
21	भारतीय स्वातंत्र आंदोलनात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान	1
	प्रा. डॉ. लखपती वा. गायकवाड	
	कार्यकारी प्राचार्य व	
	इतिहास विभाग प्रमुख	
	महिला कला महाविद्यालय,	
	उमरेड ता. उमरेडजि. नागपूर—४४१२०३	
	मो.नं. ९६०४४९४६७६	
22	ई—मेल —lakhpatigaikwad१९७३@gmail.com	ha libera
22	भारतीय स्वतंत्रता : समाचार—पत्रों की भूमिका डॉ. जितेंद्र सावजी तागडे,	1
	सहायक प्राध्यापक एवं	
	इतिहास विभाग प्रमुख,	
	सेठ केसरीमल पोरवाल, महाविद्यालय,	
	कामठी जि. नागपुर—४४१००१	
23	jitendrastagade@gamail.com	
23	महान देशभक्त — सुभाषचंद्र बोस प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे	18
	चिंतामणी महाविद्यालय,पोंभूणी	The state of
	जिल्हा चंद्रपूर पिन न.४४२९१८	
	फोन नं ९६२३५५५६१२	
	sanjayugemuge८०@gmail.com	
24		
	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे? लेखन संशोधनः	19:
	सरला भिरुड	
Been.	इ मेल: sarlabhirud@live.com	
25	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व : नेताजी सुभाषचंद्र बोस	199
		199
	डॉ. वंदना एच. तागडे	
	इतिहास विभाग प्रम्ख	
	काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज,	
i kata	कारंजा घाडगे, जि. वर्धा	
1200	मोबाईल नंबर- ७०३०७४३१६१	The same
CONTRACTOR OF THE PARTY OF THE	Z Hal yandanataga da (2) - 1	
	ई-मेल-vandanatagade@gmail.com	

ISSN NO: 2347-8709

16	नेताजी सुभाषचंद्र बोसांचा स्वातंत्र्य लढा ऐतिहासिक अध्ययन	205
9	प्रा- लुलेश्वर धरमसारे	Contract of the Contract of th
	विदर्भ कला, वाणिज्य	
	महाविद्यालय लाखनी जि.भंडारा	
	मो- नं- 9923483261	
	gmail - Idharamsare@gmail.com	
7	Netaji Subhas Chandra Bose and its Ideology, Authoritarianism	110
	and Anti-semitism.	
	Dr.Mane Maruti Shivram,	
	Principal, College of Education,	
	Naigaon(Bz.),Tq.Naigaon (Kh.)	
	Dist. Nanded.	
	Mob: 7385140452	
	Email id: marutimane1973@gmail.com	
8	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	114
	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT	
	Dr. Gajanan Thak	
	M.A. (History), M.Phil., Ph.D	
	R.S. Bidkar College Art, Commerce	0
	and Science Mahavidyalaya	
	Hinganhat, Dist Wardha	
	thakgajanan@gmail.com	
	Mob. No. 9730788045	

INDIAN CONSTITUTION AND EDUCATIONAL RIGHTS

Dr Prashant R Kadwe

Asst. Professor,
Department of History &
Director Gandhi Study Centre
Indraprastha

New Arts, Comm and Sci college Wardha M.S.

Mob: 09860600094,

E mail: kadweprashant06@gmail.com

Abstract

Indian Constitution and Education Rights is needed a very important topic and it is the need of hour to understand the educational rights and how Indian Constitution speaks about imparting education to all sections of the society.

• Keyword: Education, Constitution of India, Educational Rights, , Illiteracy

• Introduction

Many people have myth about the word "Education". According to some people "Education" is a degree, an academic title, which is the source of their identity, which helps in getting jobs and career high status. However, according to me "Education" has different meaning. I divide it in two parts i.e. "Education" and "Literacy"! It is to be noted that being educated is different from being literate. Literacy can help us in getting jobs and settle in our career. It is helpful in raising the standard of living and creating a status in society. But, "Education" helps us understand the difference between Truth and Untruth! Education gives us the sense of right and wrong! Do we really feel that the current situation of education in the country helps us to discern between the truth and untruth? Does today's education bestow impartial/unbiased education to all? Do we really think that today's educational system and institutions are teaching comparative and scientific approach to the students to see the world? My answer to these questions is "Straight No..!" I firmly believe that the current educational system has imposed the modern mental slavery on students. Higher the education, more the mental slave...More the education, greater the proud feeling... higher the education highest the demands of dowry and patriarch feeling. Everything has become mechanical and commercial!

Dr. B.R.Ambedakar has always seen education with a different perspective. According to him, education can solve any problems of the country, but he was particular about what type of education should be given and to which class of people. Explaining the importance of the education he says, "Can education destroy caste? The answer is 'Yes' as well as 'No'. If education is given as it is today, education can have no effect on caste. It will remain as it will be. The glaring example of it is the Brahmin Caste. Cent percent of it is educated, nay; majority of it is highly educated. Yet not one Brahmin has shown himself to be against caste. In fact an educated person belonging to the higher caste is more interested after his education to retain the Caste System than when he was not educated. For education gives him an additional interest in the retention of the Caste System namely by opening additional opportunity of getting a bigger job. From this point of view, education is not helpful as means to dissolve caste. So far is the negative side of education. But education may be solvent if it is applied to the lower strata of the Indian Society. It would raise their spirit of rebellion. In their present state of ignorance they are the supporters of the Caste System. Once their eyes are opened they will be ready to fight the Caste System." The point to be understood from the above statement of Dr.B.R.Ambedkar is, education can be very instrumental in annihilation of caste system, untouchability and inequality provided the education is given to the suppressed classes. Because educated youngsters will revolt against injustice and inequality, education will help them to inspire for the same. That's the reason why Dr.Ambedakar promulgated several articles for education such as Art.15, 21A,28,30,38,39,41,45,46,47 in the Indian Constitution to ensure that quality education been given to every citizen of this country irrespective of their Caste, Class, Race, Religion, Gender and Place of Birth. But unfortunately at one side we see the total corporatization of education system where Article 21A and Article 42 speaks about Free and Compulsory Education until the age of 14 years, and at the other hand the government is less interested in providing necessary infrastructure and developments to the government schools. The detoriated conditions of government schools are so pathetic that several schools are at the door steps of closing down. The quality of education in the government schools is so degraded that the students can't even think of competing with the corporate schools. Article 15 of the Indian Constitutions speaks about Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. In several

instances in the recent past we have seen that the kids from low castes and Muslim families have been denied for sitting in the school classrooms and learn along with the other student. Despite constitutional right, the ignorance toward the fundamental rights speaks about the intentions of few fundamentalists who don't want to abolish inequality on the grounds of religion, race, caste, sex or place or birth. Article 21A provides Right to education. This article was Inserted by the 86th Amendment in December, 2002 and passed by the Parliament in July, 2009. The provisions of the Act came into force from 1st April, 2010. Earlier this right was enshrined in Art.45 of the Constitution under Directive Principles of State Policies. But seeing the non implementation of the article and absence of larger sections of kids being far from education, an amendment being made in Art.21A for Right to Education.

In this research paper, the leading Educational rights, Untouchability Controlling Preventions, working place harassments for the survey are taken. And they are mentioned in and around Indian nation.

• Objectives Of The Study

- To study the Educational Rights
- To ascertain the public awareness and Indian Constitution of the replies also identified.
- To know the influence of both Government and Private in employees
- To analyze the Publics towards Indian Constitution.
- Research Methodology

a) Type of Research

Type of research adopted for the purpose of study is descriptive research design which is an attempt to bring the characteristics of certain groups of educationalists, to estimate the proportion of people in a specified population who behave in a certain way, to make specific predictions, to determine whether certain variables associated.

b) Sampling Techniques:

As the respondents have been chosen for study from the study according to the Public convenience, convenience sampling technique is used.

c) Sources of data:

Both primary and secondary data have been used for the purpose of the study. To primary data a questionnaire was designed in the light of the objective

of the academicians and publics from different places were asked to fulfill the questionnaire. Secondary data were collected from available books, publications, research studies, journals, articles and Newspapers, Some E-Sources also used here.

d) Sample size and location

The sample of the study covers the Academicians, Employees, and Research Scholars from 100 respondents selected purposively from different specified points.

e) Techniques used

Chi-square test, T-Test method and Simple analysis method used as a research techniques

Findings, Suggestions And Recommendations

- Majority Of the public's in the sample Were in the 25-30 yrs age group 63%, followed by 20% Who were in the age group of 20-25, 14% and 3% were above 30 yrs and less than 20 yrs respectively.
- The educational qualifications of the respondents are made 12%, undergraduate 46%, post graduate 15% and others 27%.
- 19% of the Publics are Academicians, 8% are doctors and professionals, 35% are workers, 36% arc students and 2% are of other categories.
- Around 20% of the respondents prefer caste factor, 26% prefer accessories the outlets. Factor, 14% prefer Private workers factor and 4% prefer other Academicians of the public's give first importance to the academic rights, second importance to in the working place, third importance to privacy of the educational places, fourth importance to the educational rights and fifth preference to save the public's from untouchability everyone have to respected and need to treat as a same give importance to humans all are one.
- Around 49% of the public's are influenced by TV media of advertising, 17% of them are influenced by magazines, 9% of the public awareness have create is influenced through newspapers, radio and pamphlet advertising used for public awareness through media have to spread rapidly. And 3% are influenced by various issues.
- India is a country with historical significance, getting a smart city tag is like adding another feather in the hat. But Indian residents, while unhappy that our

country is part of the partiality, even people basic needs also not full-filled in proper way.

Conclusion

The study emphasizes that, I personally feel that we need to understand one thing very aptly ie we can't expect anything from the system. The governments are not cordial towards the poors and have nots! The governments are pro corporates! And to expect something from such corporatized government would a big mistake on our part. Because, not the only educational system but also Healthcare, Medicine, Science, Politics, Industries, Service Sectors and all other areas, they have kept in their pocket. We can see with our naked eyes that their intention is to have all the powers in their pockets and to impose sanctions and slavery on everyone else! All this while walking in front of our eyes, the big question lies upon us to introspect and question our self what we can do to overcome these problems? Greater question is can we challenge this powerful system! Can we give an alternative to this nation! Can we change the ongoing degradation of education system? The answer lies in Yes and No both! If we understand our duties and responsibilities towards the society and country as a whole, then certainly we can give an alternative. But, if we run away from our responsibilities giving excuses of our wife, kids, family, jobs then there would be no meaning to our life. The choice is totally ours...!

I feel, the teachers should come forward and take up the responsibilities. They should start free classes in the fields of Competitive education, Technical and Academic Guidance and all such areas which can help a student to learn nuances of different fields and he could be able to compete with the world. If all the teachers who have sense of injustice and equality initiate this process on war foot, then I firmly believe that we can create a generation who will serve this country and society with utmost honesty and sincerity. And we have to do it otherwise we will be answerable to the coming generations..!

References

- 1. Nilanjana Jain; The Problem of Justice in Political Theory and State Practice; Anamika Publishers and Distributors, New Delhi, 2005, p.15. | 2. The Legacy of Dr. Ambedkar "B. R. Publishing corporation, New Delhi. (1990)
- 2. Ambedkar, B. R. (1997) "Caste in India" Their mechanism,

- 3. genesis and Development, Blue in Patrika, India.
- 4. Ambedkar"s thought on agriculture and its relevance to current agriculture inIndia" Review of Research, Vol 1, IssueVI, pp1-4
- 5. What Are The Prospects of Democracy In India Dr.B.R.Ambedkar

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

July - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Special - Issue : July - 2023

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad Rupesh Kuchewar Dr. Shashi Poonam

-: Date of Publication:-JULY 2023

INDEX

	CHANGING STRUCTURE OF TRADITIONAL OCCUPATION	
1.	Dr. Harinder kaur Supervisor & Ret. Professor Distance dept. of education, Punjabi University, Patiala. GURPREET KAUR, PH.D Scholar, Sociology & Anthropology dept Punjabi University, Patiala	1
	Mohandas Karamchand Gandhi and Rabindranath Tagore:	
2	review of a Historical relationship Dr. Karabi Mitra, Associate Professor, Dept. of History B.K. Girls' College, Howrah, West Bengal	6
3	Guru Gobind Singh: The Saint Soldier Dr. Monica Sharma Director Gandhian Studies Centre Associate Professor (History) Kanya Maha Vidyalaya	10
	The Gandhian Ideological Tools and Methods of Mass Mobilization	
4	Dr. Sher Singh Assistant Professor Department of History Patel Memorial National College, Rajpura (Punjab) Pin Code – 140401	12
5	The Relevance of Guru Nanak's Philosophy of Human Rights Ms. Neenu Chawla Assistant Professor Dept. of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	19
6	नायगाव तालुक्यातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध व उपाययोजना. डॉ.माने मारूती शिवराम (प्राचार्य) अध्यापक महाविद्यालय नायगाव (बा.), ता. नायगाव (खे.) जि.नांदेड	23
7	Women's Rights as related to Human Rights Dr. Chaitali Choudhury Associate Professor Dept. of Philosophy Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	29
8	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH Ms. Kulwinder Kaur Assistant Professor Department of History	33

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

INDEX

	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
9	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस प्रा.रूपेश कुचेवार अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	3
HE S	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	
10	डॉ. माधुरी प्र. पाटील इतिहास विभाग प्रमुख, एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	4
	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?	
11	प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ, विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, नालवाडी, वर्घा — 442001	5
	Human Rights- Hypothetical for women in India	
12	Dr. Prashant R. Kadwe HOD Department of History Indraprasth New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 44200	6
1	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्वः नेताजी सुभाषचंद्र बोस	
13	प्रा. सिद्धार्थ ढोक, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	6
/	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	
14	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT Dr. Nishant Chikate Indraprasth New Arts, Commerce, Science & Social Work College Wardh	7
/	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड्:मयावरिल परिणाम	
15	प्रा. संदिए गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	7
16	THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala	7
17	ROLE OF SINGH SABHA FOR WOMEN EDUCATION IN PUNJAB AS PORTRAYED IN KHALSA ADVOCATE NEWSPAPER Dr. Ramandeep Kaur,	8
	Assistant Professor,	

मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?

प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, नालवाडी, वर्धा — 442001

भांडवलशाही समाजात वावरतांना आणि जग तंत्रज्ञानाने जोडले जात असतांना समाजातील असमानता वाढत जात आहे. ती फक्त आर्थिक बाबतीतच नव्हे तर वांशिक, जातीय, रंग भेद अशा अनेक कारणांमुळे मानवी जिवनात शोषण आणि अन्याय अत्याचार घडत आहेत. युध्दा बरोबरच नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते आणि मानवी साधन संपत्तीचे नुकसान होते. यासाठी वैश्विकबाबीवर एकत्र येऊन जागतिकस्तरावर काही करता येण्यासाठी युएनची स्थापना झाली, त्या आधी सुध्दा बुध्द आणि इतर देशात मानवतावादी विचारक होऊन गेले, पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जास्त होरपळ झाली आणि मानवाधिकारावर चर्चा सुरू झाली. मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्लीयांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्लांकडे लक्षवेधले गेले.

मानवी हक्क म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास समाजात समता आणणे. वयोवृद्ध, कामगार, विकलांग व्यक्तींचे कल्याण आणि सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास होय. या घटकाचा अभ्यास करताना आपल्याला सामाजिक दृष्ट्या वंचित म्हणजे काय, हे सर्व प्रथम अभ्यासणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजात ऐतिहासिक दृष्ट्या व्यवसायावर आधारित जातींची उतरंड बघायला मिळते. तशीच पण वेगळी प्रथा गुलामगिरीची होती. यासाठी काही मानवता यादी विचारांनी इतिहासात प्रयत्न केला होता.

मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकार हे मानवाचे मूलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. खाली दिलेले काही मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

- जीवनाधिकार (Right to life)
- यातनांपासून मुक्तता (Freedom from torture)
- गुलामगिरी पासून मुक्तता (Freedom from slavery)
- कोर्ट सुनावणीचा अधिकार (Right to a fair trial)
- भाषण स्वातंत्र्य (Freedom of speech)
- वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य (Freedom of thought, conscience and religion)

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती ह्या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात.

मानवाधिकार हे नैसर्गिक विधी ह्या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेऊन येतो. त्या गृहीत कृत्यांवर ह्या हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानात आणि टॉमस अक्वायनस सारख्या विधिज्ञांच्या लिखाणातून मांडली गेल्याचे दिसते. सतराव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेल्या ह्यूगोग्रोशि असह्याच्यावत्या पुढे मिल्टन आणि लॉक ह्या विचारवंतांच्या लेखनातून ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅग्नाकार्टी ह्या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५). तेव्हा पासून राज्यसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावीत, ही कल्पना प्रसृत झाली. १६२८ मध्ये पिटिशन ऑफ राइट्स आणि १६८९ मधील अधिकारांची सनद-बिल ऑफराइट्स - ह्यांतून त्यास आणखी स्पष्ट पणा लाभला. अमेरिकन स्वातंत्र्य (१७७६) आणि अमेरिकेती लमूलभूत स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा (१७९१) ह्यांत मानवी हक्कांचे रक्षण हाच प्रमुख हेतू होता. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्यानंतर व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा व नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा (१७८९), हा ही एक महत्त्वाचा टप्पा होता. इंग्लंडमध्ये राजाच्या सत्तेला पूर्णपणे काबूत आणून प्रातिनिधिक संस्थेचे (संसदेचे) सार्वभौमत्व प्रस्थापित झाले, हा लोकशाहीचा विजय होता. त्या सार्वभौमत्वाचा परिपाक म्हणजे 'कायद्याचे अधिराज्य' स्थापन होणे हा होय. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्कांचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याची व संविधानाची ही तीच प्रेरणा होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भृत झालेल्या मूलभूत अधिकारांची ही तीच प्रेरणा होय.

रिशयन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट आहे; परंतु त्यात शासनाच्या आत्यंतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतूद नाही. रिशयन संविधानात विशेषभर व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांवर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु ही दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पूरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानांत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधाऱ्यांपासून सुरिक्षत ठेवण्याची योजना होती, तर सोव्हिएट रिशयाच्या १९३६ च्या संविधानातही स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता; परंतु ह्या सुविधा जरी उपलब्ध झाल्या, तरी राजकीय सत्ताधाऱ्यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्या शिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही हे खरे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांत जरी प्रत्येक राष्ट्राचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते, तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्कांच्या मर्यादा असाव्यात, हे ही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या राष्ट्राने आपल्या नागरिकांना कसे वागवावे, हा जरी त्याराष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी ते राष्ट्र जर मानवी हक्कांची पायमल्ली करत असेल, तर इतर राष्ट्रे हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. ह्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १८२७ मध्ये इंग्लंड,

फ्रान्स वर शिया ह्यांनी ग्रीक लोकांच्या छळा विरुद्ध केलेला ऑटोमन साम्राज्या विरुद्धचा हस्तक्षेप, ह्याचा परिणाम म्हणून ग्रीसला १८३० मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. यूरोपियन राष्ट्रांनी ख्रिस्ती लोकांची कत्तल थांववण्यासाठी सिरियामध्ये १८६० मध्ये हस्तक्षेप केला. ज्यू लोकांच्या संरक्षणार्थ यूरोपियन राष्ट्रांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली. नुकतीच अमेरिकेने ज्यूं च्या रक्षणाकरता सोव्हिएट युनियनकडे रद वदली केली. अशा हस्तक्षेपात नेहमी धोका असतो. कारण हस्तक्षेप करणाऱ्या राष्ट्राला आपला हस्तक्षेप न्याय्य आहे असेच वाटते. त्यामुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाला आंतरराष्ट्रीय कायद्याने अधिकृत पणे मान्यता दिली नाही. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेने बळाचा एकतर्फी उपयोग करण्यावर बंदीघातल्या मुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या वैधते बद्दल जास्तच संशय निर्माण झाला आहे. मानवतावादी हस्तक्षेप शेवटी राजकीय हेतूने मर्यादित होतो, हा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. १९७१ मध्ये ज्यावेळी पाकिस्तानने त्यावेळच्या पूर्व पाकिस्तानच्या (व नंतरच्या बांगलादेशाच्या) लोकांची कत्तल केली, त्यावेळी जगाचे लक्ष त्याकडे वेधण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला. शेवटी भारत-पाकिस्तान युद्धानंतरच तो प्रश्न निकालात निघाला.

मानवी हक्कांच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय करारांचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वांत प्राचीन करार म्हणजे वेस्टिफिलियाचा शांतता करार (१६४८) होय. ह्या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथिलिक व प्रॉटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य झाले. ह्याच काळात अनेक कॅथिलिक सरकारांनी कॅथिलिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या तरतुदी करारांमध्ये समाविष्ट केल्या. एकोणिसाव्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले. १९२६ मध्ये राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने आंतरराष्ट्रीय गुलामिगरी करार केला. ह्या करारान्वये प्रत्येक सही करणाऱ्या राष्ट्राने गुलामिगरीची प्रथा संपूर्ण पणे नष्ट करण्याची जबाबदारी पतकरली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या भागात युद्धाबाबत तसेच युद्धात जखमी झालेल्यांबाबतचे नियम तयार करण्यात आले. ह्या नियमांचा हेतू क्रूरतेला आळा घालण्याचा होता. ह्यांची सुरुवात १८६४ मध्येच झाली होती; पण १९२५ ते १९२९ व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या चार जिनीव्हा येथील कन्व्हेशन्सच्या त्यात मोलाची भर पडली. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीची आणखी एकमहत्त्वाची घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेची स्थापना ही होय. ह्या संघटनेची घटना १९१९ च्या कायद्यात अंतर्भूत आहे. ह्या संघटनेची मजूर-मालकसंबंधांत फारमहत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजूरांच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तिने राबवल्या. अनेक राष्ट्रांच्या मजूर कायद्यांत योग्यतेबदल घडवून आणले आणि वेठविगार, नोकरी बाबतचा पक्षपात ह्यां सारख्या अनिष्ट पद्धती नष्ट करण्यात महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. (स्रोत: मराठी विश्वकोश)

सध्यस्थिती विचारात घेतांना जागतिकीकरण आणि त्यामुळे व्यापारात झालेली वाढ तसेच संतापलेल्या राष्ट्रवादी धोरणे, राष्ट्रांची स्वतःच्या हिताची धोरणे, आणि पर्यावरणीय समस्या या दुर्लक्षित बाबी राहिल्या आहेत. प्रगत देश फक्त स्वतःच्या फायद्यासाठी आता पर्यंत विचार झालेल्या प्रश्न आणि एक मैदान म्हणून अप्रगत देशांचा वापर करून घेण्याची या पार्श्वभूमीवर मानवी हक्क म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी मार्क फिलीप ब्रेडली यांचे पुस्तक ," द युनायटेड स्टेट्स अँड दग्लोबल ह्युमन राईट्स" तसेच ,"फॅमिली यरमेडस्टेंज: अमेरिकन आयकाॅन्स एंन्ड आर्टीफक्ट्स अफ्टरदट्रान्स नॅशनल टर्न" ही पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. वाढत्या कम्युनिकेशन व्यवस्था, त्यामुळे जग जवळ आले तसेच बातम्या या इंटरनेट, सोशल मीडियायांच्या माध्यमात्न लवकर म्हणण्यापेक्षा तात्काळ पोचायला लागल्या. माहिती तंत्रज्ञानाने आणि माहिती शेयर करायला तात्काळ प्रतिक्रिया आणि सूचना दिल्या जातात. विशेषतः जेल मध्ये झालेल्या घटना, अपघात आणि साथीचे आजाराची माहिती, नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी वगैरे वगैरे. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात रेडक्रॉस सारख्या संस्था कार्यरत होत्या पण त्यांचे कार्य मर्यादित होते. तसेच साठच्या दशकात फर्स्ट वर्ल्ड, सेकंड वर्ल्ड आणि थर्ड वर्ल्ड अशी विभागणी केली होती. कर्ज माफी सारख्या बाबी, राखीव जागा यामुळे समतोल साधला जाईल असे काही जणांना वाटते.

मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्ली यांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले.

भारतातील मानवाधिकार परिस्थितीचा विचार करतांना मोठी गुंतागुंतीची परिस्थिती आहे कारण देशाचा आकार आणि लोकसंख्येमुळे तसेच संस्कृती वैविध्य असल्यामुळे आहे. तरीही एक प्रकारे धर्मनिरपेक्ष लोकशाही युक्त अशा भारताच्या संविधानात काही मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, त्यामध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि त्यासाठी वेगळ्या प्रकारची न्याय व्यवस्था आहे. तसेच नागरिकाला देशांतर्गत किंवादेशाबाहेर जाण्याची मुभा सुद्धा आहे. तरीही १९१६ मधील जोह्यूमन राईटवॉचचा रिपोर्ट आला होता, त्यामध्ये वरील सुविधा अधोरेखित केल्या होत्या पण काही गंभीर ताशेरे ओढले होते. त्यांनी," serious human rights concerns. civil society groups face harassment government critics face intimidation and lawsuits. free speech has come under under attack by both from the state and by interest groups. Muslim and Christian minorities accuse authorities of not doing enough to protect their rights. the government is yet to repeal law that grant public officers and security forces inpunity from prosecution of abuses."(Reference: India human rights watch from the 6 August to 13 August)

१९५० मध्ये संसदेत बील आफ फंडामेंटल राईट्स जे सुप्रीम कोर्ट अणि इन कोर्ट मुलभूत हक्क आणि त्यासाठी काही राखीव जागा विशेषतः शिक्षण, नोकरी जा राजकीय वाबतीत प्रतिनिधित्व देणारे पास केले, १९५२ मध्ये ज्या आदिवासी लोकाना गुन्हेगार हा शिक्कामोर्तव केले होते तो काढून टाकला. १९५५ मध्ये अस्पृश्य सदमात कायदा करून हिंदू कौंटुबिक आणि स्त्रियांना अधिकार दिले. १९५८ मध्ये आर्मीला काही अधिकार दिले. १९७३ नंतर वेगवेगळ्या घटना आणि घडामोडी संदर्भात बदल केले गेले. यात बऱ्याच प्रमाणात धार्मिक दंगल आणि जिवित हानी झाली होती. दुसऱ्या अमानवी कृत्यांत पोलिसांकडून मारहाण, जातीयविवाद, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी, बलात्कार यासारख्या मुद्दांवर बरेचदा जिवित हानी होत होती. आसाम, पंजाब, जम्मू आणि काश्मीर या रांज्यात वांशिक दंगली तर गुजरात आणि महाराष्ट्र भागात जातीयता या विषयी हिंसाचार होत राहिला आहे. स्त्रियांसाठीच तसेच मुस्लिम स्त्रियांचा तिहेरी तलाक, समाजात असलेला लिंगभेद आणि पुरूषसत्ताक मानसिकता आणि हिंसाचार यांना तर मानवीयता समजलीच जात नाही.

यात नॅशनल ह्युमन राईट कमिशन ऑफ इंडियायासारख्या संस्था कार्यरत आहेत तरीही सामाजिक व आर्थिक बाबी, आतंकवाद, मुस्कटदाबी, धार्मिक अतिरेक आणि धर्म बदलण्यासाठी दबाव, इत्यादी बाबी आहेत. संदर्भ:

- Vrinda Narain (2001), Gender and community, Muslim women's rights in India, Canada University of Toronto press incorporated.
- Sayyad Nehartaj Begum, (2000) human rights in India: issues and perspectives, Nwe Delhi A.P.H. publishing corporation
  - 3. US Congressional Research Service, 'India: Human rights assessments', 23 August 2022
  - 4. House of Commons Library, 'Persecution of Christians and religious minorities in India', 22 February 2022
  - 5. House of Commons Library, 'Human rights in Kashmir', 21 September 2021
  - 6. House of Lords Library, 'Human rights concerns in India', 19 July 2021

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

July - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad

Rupesh Kuchewar Dr. Shashi Poonam

-: Date of Publication:-JULY 2023

INDEX

	CHANGING STRUCTURE OF TRADITIONAL OCCUPATION	
1 .	Dr. Harinder kaur Supervisor & Ret. Professor Distance dept. of education, Punjabi University, Patiala. GURPREET KAUR, PH.D Scholar, Sociology & Anthropology dep	ot
	Mohandas Karamchand Gandhi and Rabindranath Tagore:	
	review of a Historical relationship	
2	Dr. Karabi Mitra Associate Professor Dept.of Histor B.K. Girls' College Howrah, West Benga	r, y
unon	Guru Gobind Singh: The Saint Soldier	
3	Dr. Monica Sharma Director Gandhian Studies Centre Associate Professor (History) Kanya Maha Vidyalaya The Gandhian Ideological Tools and Methods of Mass Mobilization	10
4	Dr. Sher Singh Assistant Professor Department of History Patel Memorial National College, Rajpura (Punjab) Pin Code – 140401	
5	The Relevance of Guru Nanak's Philosophy of Human Rights Ms. Neenu Chawla Assistant Professor Dept. of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	19
	नायगाव तालुक्यातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध व उपाययोजना.	
6	डॉ.माने मारुती शिवराम (प्राचार्य) अध्यापक महाविद्यालय नायगाय (ब्रा.) ता नायगाव (क्री.) विकासिक	23
	Women's Rights as related to Human Rights	
7	Dr. Chaitali Choudhury Associate Professor Dept. of Philosophy	29
	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH	
	Ms. Kulwinder Kaur Assistant Professor Department of History	33

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

INDEX

	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस	
	प्रा.रूपेश कुचेवार	21
9	अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	39
	जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	
ned s	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	
	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	
10	इतिहास विभाग प्रमुख,	4
	एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	
	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?	
11	प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ,	
and of	विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग	5
	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉर्मर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज,	
	नालवाडी, वर्धा — 442001	
	Human Rights- Hypothetical for women in India	
12	Dr. Prashant R. Kadwe	
	HOD Department of History	6
	Indraprasth New Arts, Commerce & Science	
	College, Wardha – 44200	
	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्वः नेताजी सुभाषचंद्र बोस	9
	प्रा. सिद्धार्थ ढोक,	
13	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	6
	समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	
,	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	
	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT	
14	Dr. Nishant Chikate	7
	Indraprasth New Arts, Commerce,	7
	Science & Social Work College Wardh	
/	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड:्मयावरिल परिणाम प्रा. संदिप गिरडे	
	प्रा. सादप ।गरु इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	-
15	सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	7
16	THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956)	
	Dr. BALRAJ SINGH	
	Assistant Professor	
16	Department of History	7
16	and Punjab Historical Studies,	1
	Punjabi University, Patiala	
	ROLE OF SINGH SABHA FOR WOMEN EDUCATION IN PUNJAB AS PORTRAYED IN	
	KHALSA ADVOCATE NEWSPAPER	
	Dr. Ramandeep Kaur,	
17	Assistant Professor,	8
34 64	Khalsa College, Patiala, Punjab	
	Miaisa College, i adala, i diljab	

Human Rights- Hypothetical for women in India

Dr. Prashant R. Kadwe
HOD Department of History
Indraprasth New Arts, Commerce & Science
College, Wardha - 442001

· Introduction-

They govern how individual human beings live in society and with each other, as well as their relationship with the State and the obligations that the State have towards them. Above made references are enough to through light on the importance of Human Rights for every human being. In addition, all the rights are bestowed upon women in India if the society considers women as human beings. But if we go through the news channels, newspapers we observe that everyday there are issues like dowry deaths, acid attacks, rape, human trafficking of minor girl children, child marriages and what not? This article is to shed light on the issues faced by women in India and the need to create awareness in the society about the abovementioned issue. To understand the meaning of human rights, first we need to understand the term 'rights'. Rights are the claimsmade of all human being for self-development. The rights are the claims of the individual recognized by the society and enforced by the state. According to Harold Laski a British political theorist, "Rights are those conditions of social life without which no man can seek in general, to be himself at his best." T. H. Green explained, "Rights are powers necessary for the fulfillment of man's vocation as a moral being."According to Dworkin, "Human rights are the claims which cannot be denied to an individual for the welfare of the society by the government". These rights are standards that recognize and protect the dignity of all human beings.

· Origin of human rights-

Human rights originated from the theory of Natural Rights formulated by ancient Stoic, Greek philosophers. Human rights are assumed as modern form of Natural rights. Thomas Hobbs [1588-1679] has elaborated stoic principal in his book named 'Leviathan'. [John Lock 1632-1704] expanded the idea of natural rights in his book, 'Two Treaties of Government'. The Universal Declaration of Human Rights, which was adopted by the UN General Assembly on 10 December 1948, was the result of the experience of the Second World War."Justice and prestige to all" is in important motto of human rights. The father of political science, Greek thinker Aristotle explained the ultimate aim of political system of any Nation is to create such an atmosphere in which human beings live the best life. The Magna Carta of 15 June 1215, enforced by King John of England, gave birth to the term human rights. Magna Carta is a Latin word. It means the supreme charter. Sixty-three articles have been included in the Magna Crata. Further incidents responsible for global change such as, Russian revolution [1917], French revolution [1789] American freedom struggle [1776] expanded the dimensions of the term human rights.

· Indian Women and Human Rights-

It has been mentioned in the constitution that, six fundamental rights have been awarded to every human being by birth in India. They are Right to Equality, Right to Freedom, Right against Exploitation, Right to Freedom of Religion, Cultural and Educational Rights, and Right to Constitutional Remedies. Universal declaration of human rights 1967

took measures for crime against women. It stated that only the declaration of rights would not be enough to give freedom and equality to women in real sense. So that facilities in the field of education, health, job opportunities were promised by the declaration to women. The UN declared the year 1975 as The International year for women. For the first time in history, an action plan has been prepared to fight against problems related to women and to repel out the problems. The decade, 1976 to 1985 has been declared as 'International Decade for Women'. An important document known as CEDAW- convention to the elimination of all forms of Discrimination against Women was included in the program.

Durgabai Deshmukh committee for educating women –

Chaired by Durgabai Deshmukh the National Council of women was established in 1958. Following report has been presented by the commit in 1959.

1] Highest preference to be given to women education. 2] Centre and state govt. should take courageous decisions for the same. 3] National council for Education for Girl and Women needs to be established. 4] Girls should get scholarship for education. 5] Hostel facilities should be provided to women.

National Scheme for primary education of Girls-

In July 2003 to promote education for girls in backward places in India, model group schools were started under the flagship program SSA- Sarv Shiksha Abhiyan of Govt. of India. The main motif of the project is to make girls confident and independent and to promote life and professional skills among them.

Policies for Women of state of Maharashtra-

2004-After the heinous incident of Nirbhaya in Delhi, State of Maharashta declared policy to protect women in 2004. The objectives of the policy are- 1] need to change male dominating mentality. 2] Efforts to be made to create more cordial relation between men and women. 3] Efforts to be done to give protection to women's liberty and to let them live their life according to their own will. 4] House holds cores of homemakers to be honored. 4] Efforts to be made to create an environment at home and at workplace for women where they can utilize all their potential.

We have taken a review of few acts and various committees to protect women rights. Do we really agree that all the women in India enjoy the rights mentioned above? We need to introspect to get the answer to this question. Let us discuss problems of Indian women, which they are facing.

· Child Marriages-

to the World Bank, the most recent value of the female population in India is 48.0%. According to the National Family Health Survey, 40% of the world's 60 million child marriages take place in India. West Bengal, Bihar and Tripura top the list with more than 40% of women aged 20-24 years married below 18, according to National Family Health Survey. In the case of child marriages, girl's consent for marriage does not matter. Can we say that these girls have right to freedom?

· Female feticide-

More than 10 million female fetuses may have been illegally aborted in India since 1990s, and 500,000 girls were being lost annually due to female feticide. Even the reproductive rights have been denied to her. In most of rural families, women are forced to give birth

though her physical condition deteriorates only because the elders in the family or the husband need a male child.

Supreme Court Judge, Justice Sikri, said at a symposium -- Reproductive Rights in Indian Courts: Celebrating Progress, Identifying Challenges and Discussing the Way Forward-organized by the Jindal Global University (JGU)-

"When we talk of reproductive rights in this country, then there is hardly any choice so far as the woman is concerned ...I can't help but wonder how we as humans have failed humanity." Forced Prostitution of Minor girls and human trafficking -Indian authorities have Sections 366(A) and 372 of the Indian Penal Code, prohibiting kidnapping and selling minors into prostitution respectively, to arrest traffickers. Still we find in India every 40 girls under the age of 15 are forced into prostitution.

Acid Attacks-

According to India's National Crime Records Bureau data, there were more than 1,000 acid attack cases reported in the country between 2017 and 2021. The numbers fell from 249 attacks and 67 attempted attacks in 2019 to 176 attacks but 73 attempted attacks in 2021. The most common reasons for attacks on women and girls are the refusal of marriage, the denial of sex, and the sexual rejection of men and boys. It is an expression of control over women and girls' bodies.

· Domestic violence-

Violence within the confines of the home continues to be a serious concern with the National Commission for Women registering over 6,900 complaints in the 'protection of women against domestic violence' category in 2022. We have the fear of society. As a social animal, we need approval for every single act of ours from the society in which we live and due to that, we never raise our voice against any bad happening to us. The woman in the family keeps her mouth shut and bears the inhuman treatment given to her by the husband and the members of her family. Even her maternal family suggests not complaining against her in-laws and keeping trying to please them. Her own parents do not support her to fight against the evil.

Dowry Deaths-

Number of reported dowry death cases in India 2005-2021. In 2021, reported dowry death cases in India amounted to **nearly 6.8 thousand**. In India, bride's father bears the expense of the marriage ceremony. Why the father of the girl only will pay for the marriage ceremony? In addition, he has to pay 'Vardakshina' – Dowry. The girls are also highly educated and earning equally to men nowadays. They have secured a good position in the society by working as doctors, engineers, astronauts, and what not. Still the father pays Vardakshina. Surprising!

Sexual harassment of women at workplace- It is unlawful to harass a person (an applicant or an employee) because of that person's sex. Harassment can include "sexual harassment" or unwelcome sexual advances, request for sexual favors, and other verbal or physical harassment of a sexual nature. It is a heinous act to consider a fair sex as a sex doll. With regret, we have to mention the fact that women at workplace are facing ridiculous treatment. Male companions pass unjust comments at her appearance. Do the women in 21st century require permission from her male companions at workplace for her dressing habits or

m

as

he

of ial

ind

the

ınd

nst ght

ath

of ny?

and

by

ina.

(an

cual

1 or

doll.

lous

21st

ts or

62

to dress herself in a particular manner as she likes? How absurd the situation is? How many victims raise voice against such type of treatment given to them? The woman keeps mum due to fear to lose the job, the fear to be ridiculed by the society and after the entire woman is only to be blamed by the so-called Indian society.

· Need of Revival of Human Rights for women in India-

Above discussed problems are enough to state that women in India are leaving a miserable life and to protect their human rights the society needs to be awakened. Many acts are being formulated to protect women's rights and to give them an equal status in the society. On the other hand, crime rate against women in India is increasing day by day. Agencies like International human rights commission, National human rights commission of India, state human rights commission and National women rights commission are working to empower women and to protect them and their rights. There is a need to bring awareness in the society about the above-mentioned cause. According to World Health Organization, every year near about 1000 female lose their lives due to lack of proper knowledge about the acts and laws formulated for their protection. If they have been educated about they can achieve better health and can improve their social status. They can even help to improve the situation of other women in the society. Following measures to be taken to protect and to revive human rights for women in India.

- 1] Woman needs to prove her independent existence. Financial independence is the most important aspect for a female.
- 2] She needs to gain knowledge about the laws and acts formulated by Government for her safety.
- 3] Separate NGO's and other agencies need to be established for the welfare of women.
- 4] Women cells need to be devised in every state.
- 5] Efforts are needed to develop anaddiction free society.
- 6] Every woman or girl, no matter whether she belongs to rural area or urban, must be well educated
- 7] Criminals involved in crime against woman must get rigorous punishment.
- 8] Government should encourage institutions, which run women develop programs.
- 9] Shelter home for women should be financially supported and protected.
- 10] Financial schemes should be devised by the government to help needy women for their progress.
- 11] Social media, T.V. channels and the literature should be used to create awareness amongst women about their welfare.
- 12] Woman must be conscious about her own self. Leaders, teachers, social reformers and the thinkers of the society should raise voice against crimes and evil practices against women.
- 13] Men and women are two wheels of a balanced society. For the smooth functioning of family, both wheels should be equally strong to maintain and bear the balance. Therefore, it becomes necessary to revive human rights for women.

Women empowerment is possible by the empowerment of women only. Woman should be aware of her own self-esteem and use her intellectual, creative powers to rejuvenate the society. She must maintain her dignity and self-respect.

A conclusion can be drawn based on above made discussion that, we have definite, well-defined laws to protect women. Women from rural as well as urban areas need to be

ISSN NO.: 2347-8209

educated about the system, rights and laws, which have been formulated for their safety and security. They should not only know the laws but also should use them as and when

In India, we worship goddesses. The goddess represents the female energy that is omnipresent in the universe. A domestic goddess knows how to nurture her family. She plays varies roles to perform her duties for her family and for society also. The society should needs to understand the fact that all human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of equality. At the end, we must agree the fact that, the dream to become a developed nation will not come true if this incarnation of goddess will be deprived of her rights.

- 1. Nari Ke Prati Atyachr Evam Manwadhikar Shrimati Manju Sharma ,Marks Publishers C- 390, First floor, Amrapali Circle, Vaishali Nagar, Jaypur- 302021 First edition - 2009 ISBN- 978-81-89472-45-0
- 2. Manav Sansadhan Vikas & Manavadhikar BhagirathPrakashan, Pune
- 3. Mr. RanjanKolambe Publisher - Mrs. Poonam Patil **Bhagirath Publication** Kesari Wada, Second floor, Narayan Peth Pune First edition - July 2012, Third edition - March 2019
- 4. https://www.drishtiias.com Status of Women In India
- 5. Manawadhikar Aani Bhartiy Savidhanatil Tartudi ISBN- 978-93-84642-56-3 Publisher- LalitaPuranik Shri SainathPrakashan 1, Bhagawaghar Complex, Dharmpeth, Nagpur- 440010 First Edition 2020,

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

July - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Special - Issue : July - 2023

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad Rupesh Kuchewar Dr. Shashi Poonam

-: Date of Publication:-JULY 2023

INDEX

	CHANGING STRUCTURE OF TRADITIONAL OCCUPATION	
1.	Dr. Harinder kaur Supervisor & Ret. Professor Distance dept. of education, Punjabi University, Patiala. GURPREET KAUR, PH.D Scholar, Sociology & Anthropology dept Punjabi University, Patiala	1
	Mohandas Karamchand Gandhi and Rabindranath Tagore:	
2	review of a Historical relationship Dr. Karabi Mitra, Associate Professor, Dept. of History B.K. Girls' College, Howrah, West Bengal	6
3	Guru Gobind Singh: The Saint Soldier Dr. Monica Sharma Director Gandhian Studies Centre Associate Professor (History) Kanya Maha Vidyalaya	10
	The Gandhian Ideological Tools and Methods of Mass Mobilization	
4	Dr. Sher Singh Assistant Professor Department of History Patel Memorial National College, Rajpura (Punjab) Pin Code – 140401	12
5	The Relevance of Guru Nanak's Philosophy of Human Rights Ms. Neenu Chawla Assistant Professor Dept. of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	19
6	नायगाव तालुक्यातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध व उपाययोजना. डॉ.माने मारूती शिवराम (प्राचार्य) अध्यापक महाविद्यालय नायगाव (बा.), ता. नायगाव (खे.) जि.नांदेड	23
7	Women's Rights as related to Human Rights Dr. Chaitali Choudhury Associate Professor Dept. of Philosophy Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	29
8	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH Ms. Kulwinder Kaur Assistant Professor Department of History	33

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

INDEX

	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस	
	प्रा.रूपेश कुचेवार	3
9	अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	3
	जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	
General.	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	
	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	
10	इतिहास विभाग प्रमुख,	4
	एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	
1004	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?	
and the same of th		
11	प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ,	
THE OWNER OF	विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग	5
	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉर्मर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज,	
	नालवाडी, वर्धा — 442001	
9.	Human Rights- Hypothetical for women in India	
12	Dr. Prashant R. Kadwe	
	HOD Department of History	6
Sec. 10	Indraprasth New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 44200	
Sign of	Conege, warding 44200	
i an	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व: नेताजी सुभाषचंद्र बोस	9
	प्रा. सिद्धार्थ ढोक,	
13	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	6
	समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	
/	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	
	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT	
14	Dr. Nishant Chikate	7
	Indraprasth New Arts, Commerce,	1
Hanny I	Science & Social Work College Wardh	
/	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड:्मयावरिल परिणाम प्रा. संदिप गिरडे	
	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	7
15	सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	/
18	THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956)	
	Dr. BALRAJ SINGH	
	Assistant Professor	
16	Department of History	7
16	and Punjab Historical Studies,	15
	Punjabi University, Patiala	
	ROLE OF SINGH SABHA FOR WOMEN EDUCATION IN PUNJAB AS PORTRAYED IN	
	KHALSA ADVOCATE NEWSPAPER	
	Dr. Ramandeep Kaur,	0.
17	Assistant Professor,	8
3315.0	Assistant Floressoi,	1

मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?

प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ, इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, नालवाडी, वर्धा — 442001

भांडवलशाही समाजात वावरतांना आणि जग तंत्रज्ञानाने जोडले जात असतांना समाजातील असमानता वाढत जात आहे. ती फक्त आर्थिक बाबतीतच नव्हे तर वांशिक, जातीय, रंग भेद अशा अनेक कारणांमुळे मानवी जिवनात शोषण आणि अन्याय अत्याचार घडत आहेत. युध्दा बरोबरच नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होते आणि मानवी साधन संपत्तीचे नुकसान होते. यासाठी वैश्विकबाबीवर एकत्र येऊन जागतिकस्तरावर काही करता येण्यासाठी युएनची स्थापना झाली, त्या आधी सुध्दा बुध्द आणि इतर देशात मानवतावादी विचारक होऊन गेले, पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात जास्त होरपळ झाली आणि मानवाधिकारावर चर्चा सुरू झाली. मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्लीयांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्नांकडे लक्षवेधले गेले.

मानवी हक्क म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास समाजात समता आणणे. वयोवृद्ध, कामगार, विकलांग व्यक्तींचे कल्याण आणि सामाजिक दृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास होय. या घटकाचा अभ्यास करताना आपल्याला सामाजिक दृष्ट्या वंचित म्हणजे काय, हे सर्व प्रथम अभ्यासणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजात ऐतिहासिक दृष्ट्या व्यवसायावर आधारित जातींची उतरंड बघायला मिळते. तशीच पण वेगळी प्रथा गुलामगिरीची होती. यासाठी काही मानवता यादी विचारांनी इतिहासात प्रयत्न केला होता.

मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकार हे मानवाचे मूलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. हे हक्क उपजत असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. खाली दिलेले काही मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

- जीवनाधिकार (Right to life)
- यातनांपासून मुक्तता (Freedom from torture)
- गुलामगिरी पासून मुक्तता (Freedom from slavery)
- कोर्ट सुनावणीचा अधिकार (Right to a fair trial)
- भाषण स्वातंत्र्य (Freedom of speech)
- वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य (Freedom of thought, conscience and religion)

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती ह्या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात.

मानवाधिकार हे नैसर्गिक विधी ह्या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेऊन येतो. त्या गृहीत कृत्यांवर ह्या हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानात आणि टॉमस अक्वायनस सारख्या विधिज्ञांच्या लिखाणातून मांडली गेल्याचे दिसते. सतराव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेल्या ह्यूगोग्रोशि असह्याच्यावत्या पुढे मिल्टन आणि लॉक ह्या विचारवंतांच्या लेखनातून ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅग्नाकार्टी ह्या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५). तेव्हा पासून राज्यसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावीत, ही कल्पना प्रसृत झाली. १६२८ मध्ये पिटिशन ऑफ राइट्स आणि १६८९ मधील अधिकारांची सनद-बिल ऑफराइट्स - ह्यांतून त्यास आणखी स्पष्ट पणा लाभला. अमेरिकन स्वातंत्र्य (१७७६) आणि अमेरिकेती लमूलभूत स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा (१७९१) ह्यांत मानवी हक्कांचे रक्षण हाच प्रमुख हेतू होता. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्यानंतर व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा व नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा (१७८९), हा ही एक महत्त्वाचा टप्पा होता. इंग्लंडमध्ये राजाच्या सत्तेला पूर्णपणे काबूत आणून प्रातिनिधिक संस्थेचे (संसदेचे) सार्वभौमत्व प्रस्थापित झाले, हा लोकशाहीचा विजय होता. त्या सार्वभौमत्वाचा परिपाक म्हणजे 'कायद्याचे अधिराज्य' स्थापन होणे हा होय. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्कांचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याची व संविधानाची ही तीच प्रेरणा होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भृत झालेल्या मूलभूत अधिकारांची ही तीच प्रेरणा होय.

रिशयन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट आहे; परंतु त्यात शासनाच्या आत्यंतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतूद नाही. रिशयन संविधानात विशेषभर व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांवर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु ही दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पूरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानांत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधाऱ्यांपासून सुरिक्षत ठेवण्याची योजना होती, तर सोव्हिएट रिशयाच्या १९३६ च्या संविधानातही स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता; परंतु ह्या सुविधा जरी उपलब्ध झाल्या, तरी राजकीय सत्ताधाऱ्यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्या शिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही हे खरे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांत जरी प्रत्येक राष्ट्राचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते, तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्कांच्या मर्यादा असाव्यात, हे ही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या राष्ट्राने आपल्या नागरिकांना कसे वागवावे, हा जरी त्याराष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी ते राष्ट्र जर मानवी हक्कांची पायमल्ली करत असेल, तर इतर राष्ट्रे हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. ह्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १८२७ मध्ये इंग्लंड,

फ्रान्स वर शिया ह्यांनी ग्रीक लोकांच्या छळा विरुद्ध केलेला ऑटोमन साम्राज्या विरुद्धचा हस्तक्षेप, ह्याचा परिणाम म्हणून ग्रीसला १८३० मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. यूरोपियन राष्ट्रांनी ख्रिस्ती लोकांची कत्तल थांववण्यासाठी सिरियामध्ये १८६० मध्ये हस्तक्षेप केला. ज्यू लोकांच्या संरक्षणार्थ यूरोपियन राष्ट्रांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली. नुकतीच अमेरिकेने ज्यूं च्या रक्षणाकरता सोव्हिएट युनियनकडे रद वदली केली. अशा हस्तक्षेपात नेहमी धोका असतो. कारण हस्तक्षेप करणाऱ्या राष्ट्राला आपला हस्तक्षेप न्याय्य आहे असेच वाटते. त्यामुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाला आंतरराष्ट्रीय कायद्याने अधिकृत पणे मान्यता दिली नाही. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेने बळाचा एकतर्फी उपयोग करण्यावर बंदीघातल्या मुळे मानवतावादी हस्तक्षेपाच्या वैधते बद्दल जास्तच संशय निर्माण झाला आहे. मानवतावादी हस्तक्षेप शेवटी राजकीय हेतूने मर्यादित होतो, हा अनेक ठिकाणचा अनुभव आहे. १९७१ मध्ये ज्यावेळी पाकिस्तानने त्यावेळच्या पूर्व पाकिस्तानच्या (व नंतरच्या बांगलादेशाच्या) लोकांची कत्तल केली, त्यावेळी जगाचे लक्ष त्याकडे वेधण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला. शेवटी भारत-पाकिस्तान युद्धानंतरच तो प्रश्न निकालात निघाला.

मानवी हक्कांच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय करारांचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वांत प्राचीन करार म्हणजे वेस्टिफिलियाचा शांतता करार (१६४८) होय. ह्या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथिलिक व प्रॉटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य झाले. ह्याच काळात अनेक कॅथिलिक सरकारांनी कॅथिलिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या तरतुदी करारांमध्ये समाविष्ट केल्या. एकोणिसाव्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले. १९२६ मध्ये राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने आंतरराष्ट्रीय गुलामिगरी करार केला. ह्या करारान्वये प्रत्येक सही करणाऱ्या राष्ट्राने गुलामिगरीची प्रथा संपूर्ण पणे नष्ट करण्याची जबाबदारी पतकरली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या भागात युद्धाबाबत तसेच युद्धात जखमी झालेल्यांबाबतचे नियम तयार करण्यात आले. ह्या नियमांचा हेतू क्रूरतेला आळा घालण्याचा होता. ह्यांची सुरुवात १८६४ मध्येच झाली होती; पण १९२५ ते १९२९ व दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या चार जिनीव्हा येथील कन्व्हेशन्सच्या त्यात मोलाची भर पडली. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीची आणखी एकमहत्त्वाची घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेची स्थापना ही होय. ह्या संघटनेची घटना १९१९ च्या कायद्यात अंतर्भूत आहे. ह्या संघटनेची मजूर-मालकसंबंधांत फारमहत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजूरांच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तिने राबवल्या. अनेक राष्ट्रांच्या मजूर कायद्यांत योग्यतेबदल घडवून आणले आणि वेठविगार, नोकरी बाबतचा पक्षपात ह्यां सारख्या अनिष्ट पद्धती नष्ट करण्यात महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. (स्रोत: मराठी विश्वकोश)

सध्यस्थिती विचारात घेतांना जागतिकीकरण आणि त्यामुळे व्यापारात झालेली वाढ तसेच संतापलेल्या राष्ट्रवादी धोरणे, राष्ट्रांची स्वतःच्या हिताची धोरणे, आणि पर्यावरणीय समस्या या दुर्लक्षित बाबी राहिल्या आहेत. प्रगत देश फक्त स्वतःच्या फायद्यासाठी आता पर्यंत विचार झालेल्या प्रश्न आणि एक मैदान म्हणून अप्रगत देशांचा वापर करून घेण्याची या पार्श्वभूमीवर मानवी हक्क म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी मार्क फिलीप ब्रेडली यांचे पुस्तक ," द युनायटेड स्टेट्स अँड दग्लोबल ह्युमन राईट्स" तसेच ,"फॅमिली यरमेडस्टेंज: अमेरिकन आयकाॅन्स एंन्ड आर्टीफक्ट्स अफ्टरदट्रान्स नॅशनल टर्न" ही पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. वाढत्या कम्युनिकेशन व्यवस्था, त्यामुळे जग जवळ आले तसेच बातम्या या इंटरनेट, सोशल मीडियायांच्या माध्यमात्न लवकर म्हणण्यापेक्षा तात्काळ पोचायला लागल्या. माहिती तंत्रज्ञानाने आणि माहिती शेयर करायला तात्काळ प्रतिक्रिया आणि सूचना दिल्या जातात. विशेषतः जेल मध्ये झालेल्या घटना, अपघात आणि साथीचे आजाराची माहिती, नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी वगैरे वगैरे. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात रेडक्रॉस सारख्या संस्था कार्यरत होत्या पण त्यांचे कार्य मर्यादित होते. तसेच साठच्या दशकात फर्स्ट वर्ल्ड, सेकंड वर्ल्ड आणि थर्ड वर्ल्ड अशी विभागणी केली होती. कर्ज माफी सारख्या बाबी, राखीव जागा यामुळे समतोल साधला जाईल असे काही जणांना वाटते.

मानवी हक्क म्हणजे मौलिकता आणि त्याची गरज का आहे? युनायटेड नेशन जनरल असेंब्ली यांनी १९४८ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात झालेल्या युध्दाचे परिणाम, स्थलांतर आणि मानवी परवडयामुळे प्रामुख्याने या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले.

भारतातील मानवाधिकार परिस्थितीचा विचार करतांना मोठी गुंतागुंतीची परिस्थिती आहे कारण देशाचा आकार आणि लोकसंख्येमुळे तसेच संस्कृती वैविध्य असल्यामुळे आहे. तरीही एक प्रकारे धर्मनिरपेक्ष लोकशाही युक्त अशा भारताच्या संविधानात काही मूलभूत हक्क दिलेले आहेत. त्यामध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, त्यामध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि त्यासाठी वेगळ्या प्रकारची न्याय व्यवस्था आहे. तसेच नागरिकाला देशांतर्गत किंवादेशाबाहेर जाण्याची मुभा सुद्धा आहे. तरीही १९१६ मधील जोह्यूमन राईटवॉचचा रिपोर्ट आला होता, त्यामध्ये वरील सुविधा अधोरेखित केल्या होत्या पण काही गंभीर ताशेरे ओढले होते. त्यांनी," serious human rights concerns. civil society groups face harassment government critics face intimidation and lawsuits. free speech has come under under attack by both from the state and by interest groups. Muslim and Christian minorities accuse authorities of not doing enough to protect their rights. the government is yet to repeal law that grant public officers and security forces inpunity from prosecution of abuses."(Reference: India human rights watch from the 6 August to 13 August)

१९५० मध्ये संसदेत बील आफ फंडामेंटल राईट्स जे सुप्रीम कोर्ट अणि इन कोर्ट मुलभूत हक्क आणि त्यासाठी काही राखीव जागा विशेषतः शिक्षण, नोकरी जा राजकीय वाबतीत प्रतिनिधित्व देणारे पास केले, १९५२ मध्ये ज्या आदिवासी लोकाना गुन्हेगार हा शिक्कामोर्तव केले होते तो काढून टाकला. १९५५ मध्ये अस्पृश्य सदमात कायदा करून हिंदू कौंटुबिक आणि स्त्रियांना अधिकार दिले. १९५८ मध्ये आर्मीला काही अधिकार दिले. १९७३ नंतर वेगवेगळ्या घटना आणि घडामोडी संदर्भात बदल केले गेले. यात बऱ्याच प्रमाणात धार्मिक दंगल आणि जिवित हानी झाली होती. दुसऱ्या अमानवी कृत्यांत पोलिसांकडून मारहाण, जातीयविवाद, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी, बलात्कार यासारख्या मुद्दांवर बरेचदा जिवित हानी होत होती. आसाम, पंजाब, जम्मू आणि काश्मीर या रांज्यात वांशिक दंगली तर गुजरात आणि महाराष्ट्र भागात जातीयता या विषयी हिंसाचार होत राहिला आहे. स्त्रियांसाठीच तसेच मुस्लिम स्त्रियांचा तिहेरी तलाक, समाजात असलेला लिंगभेद आणि पुरूषसत्ताक मानसिकता आणि हिंसाचार यांना तर मानवीयता समजलीच जात नाही.

यात नॅशनल ह्युमन राईट कमिशन ऑफ इंडियायासारख्या संस्था कार्यरत आहेत तरीही सामाजिक व आर्थिक बाबी, आतंकवाद, मुस्कटदाबी, धार्मिक अतिरेक आणि धर्म बदलण्यासाठी दबाव, इत्यादी बाबी आहेत. संदर्भ:

- Vrinda Narain (2001), Gender and community, Muslim women's rights in India, Canada University of Toronto press incorporated.
- Sayyad Nehartaj Begum, (2000) human rights in India: issues and perspectives, Nwe Delhi A.P.H. publishing corporation
  - 3. US Congressional Research Service, 'India: Human rights assessments', 23 August 2022
  - 4. House of Commons Library, 'Persecution of Christians and religious minorities in India', 22 February 2022
  - 5. House of Commons Library, 'Human rights in Kashmir', 21 September 2021
  - 6. House of Lords Library, 'Human rights concerns in India', 19 July 2021

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

July - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad Rupesh Kuchewar Dr. Shashi Poonam

-: Date of Publication:-JULY 2023

INDEX

	CHANGING STRUCTURE OF TRADITIONAL OCCUPATION	
1.	Dr. Harinder kaur Supervisor & Ret. Professor Distance dept. of education, Punjabi University, Patiala. GURPREET KAUR, PH.D Scholar, Sociology & Anthropology dept Punjabi University, Patiala	1
	Mohandas Karamchand Gandhi and Rabindranath Tagore:	
2	review of a Historical relationship Dr. Karabi Mitra, Associate Professor, Dept. of History B.K. Girls' College, Howrah, West Bengal	6
3	Guru Gobind Singh: The Saint Soldier Dr. Monica Sharma Director Gandhian Studies Centre Associate Professor (History) Kanya Maha Vidyalaya	10
	The Gandhian Ideological Tools and Methods of Mass Mobilization	
4	Dr. Sher Singh Assistant Professor Department of History Patel Memorial National College, Rajpura (Punjab) Pin Code – 140401	12
5	The Relevance of Guru Nanak's Philosophy of Human Rights Ms. Neenu Chawla Assistant Professor Dept. of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	19
6	नायगाव तालुक्यातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध व उपाययोजना. डॉ.माने मारूती शिवराम (प्राचार्य) अध्यापक महाविद्यालय नायगाव (बा.), ता. नायगाव (खे.) जि.नांदेड	23
7	Women's Rights as related to Human Rights Dr. Chaitali Choudhury Associate Professor Dept. of Philosophy Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	29
8	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH Ms. Kulwinder Kaur Assistant Professor Department of History	33

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

INDEX

	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस	
7 1 E X 1	प्रा.रूपेश कुचेवार	2
9	अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	3
	जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	
liebes.	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	
	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	
10	इतिहास विभाग प्रमुख,	4
	एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	
	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?	
-		
11	प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ,	
10 m	विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग	5
48 70	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉर्मर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज,	
	नालवाडी, वर्धा — 442001	
	Human Rights- Hypothetical for women in India	
1.2	Dr. Prashant R. Kadwe	
	HOD Department of History	6
	Indraprasth New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 44200	
	Conege, warding — 44200	
il and	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व: नेताजी सुभाषचंद्र बोस	
	प्रा. सिद्धार्थ ढोक,	
13	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	6
	समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	
/	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	
14	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT	
14	Dr. Nishant Chikate	7
	Indraprasth New Arts, Commerce,	
Bulletin	Science & Social Work College Wardh	
	were the time without the control of	
	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड्मयावरिल परिणाम प्रा संदिप गिरडे	100
15	प्रा. संदिप गिरडे	
15		7
15	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	7
15	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH	
15	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor	
	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History	
15	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies,	
	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History	
	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala	
	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala	
16	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala ROLE OF SINGH SABHA FOR WOMEN EDUCATION IN PUNJAB AS PORTRAYED IN KHALSA ADVOCATE NEWSPAPER	7
	प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956) Dr. BALRAJ SINGH Assistant Professor Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala	

CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZADHIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT

Dr. Nishant Chikate

Indraprasth New Arts, Commerce, Science & Social Work College Wardha

ABSTRACT:

When Britain was involved in the Second World War, the revolutionaries at thattime were thinking that they should take the help of Britain's enemy and fight with Britain to make India independent, and Subhash Chandra Bose was also thinking the same. To achieve his goal, Subhash Chandra Bose escaped from the heavy guard of theBritish. Traveled from Berlin to Japan and reached Tokyo. Azad Hind Sena was formedon the initiative of Ras Behari Bose. With the consent of all, Subhash Babu accepted the responsibility of the commander of the Azad Hind Sena and created vitality in the Azad Hind Sena with his eloquent speeches. This spread enthusiasm among the soldiersas well as the Indian people. Subhash Chandra Bose and his Azad Hind Sena gained alot of fame among Indians. After the surrender of Japan, the retreat of Azad Hind Sena began. Many military officers were arrested and tried in Delhi's Red Fort and sentenced to death. The Indian public strongly opposed it and finally the government had to waive the punishment of all of them. But due to the overall performance of Azad Hind Sena in the freedom movement, now the British government had to give freedom to India early.

KEYWORDS: Azad Hind Sena, Independent, British Government, Satyagraha, Revolutionary. **INTRODUCTION:**

The well-educated, clear-minded Subhashbabu had a disagreement with Gandhiji. One day Subhashbabu received a letter from the great Indian revolutionary Ras Behari Bose from Japan in January 1937 while he was thinking of taking the help of Britain's enemy to fight against the British on the principle of 'Enemy's Shatru - OurFriend'. In his letter, he suggested Subhashchandra to do Japanese Sakhya. At this time, the situation of World War II was created. Thus, on September 1, 1939, World War II began in Europe. On September 3, 1939, England declared war on Germany. The then Viceroy of India, Lord Linlithgow, announced that India had joined the war against Germany, i.e. Aksharashtra. The plan to go out of India and help the enemy of England during the enemy's trouble was a revolutionary plan.

Accordingly, Subhashbabu made a difficult journey from Calcutta directly to Japan after escaping from the strict guard of the British. With the consent of the Indian Independence League, he accepted the post of Commander-in-Chief of the Azad Hind Sena. Azad Hind Sena created vitality and enthusiasm by giving its historical slogan. Itis therefore necessary to study the Azad Hind Sena and achievements of this Subhashbabu.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

- 1. To study the struggle of Subhash Babu's foreign journey.
- 2. To study the performance of Azad Hind Sena.

HYPOTHESIS:

- 1. Bringing to light the vigilance and struggle of Subhash Babu's foreign journey.
- 2. To highlight the achievements of Azad Hind Sena.

SUBHASHBABU - IMPRISONMENT AND PLACEMENT:

In July 1940, Subhashbabu was arrested when he announced that he would undertake a satyagraha to move the Holwell Memorial in Calcutta. Members of Subhashbabu's Forward Block Party staged a satyagraha, leading to the arrest of several satyagrahis, who were soon released but Subhashbabu

was still in jail. Cases were filed against him for making seditious speeches, writing objectionable letters in forward block letters.³

Now Subhashbabu fell ill in jail. By this time Subhashbabu had become a popular leader of Bengal. He wrote several letters to the government with the intention of releasing him, but as the government ignored them, Subhashbabu started fasting in jail from 29 November 1940. This fasting made his already deteriorated condition morealarming. So he was released from jail and placed in his residence.⁴

TRAVEL PLANS ABROAD:

Subhashbabu's residence on Elgin Road in Calcutta was under surveillance by plainclothes police detectives. People coming to meet him, letters coming to him were

recorded. By this time, World War II had started in Europe. During these days Subhashbabu was planning to go out of India to make India independent. Subhashbabu wanted to go to Russia. With the help of communists in India, he would leave Calcutta and reach Peshawar. From Peshawar they used to reach Afghanistan via Kabul and fromthere to Russia. His plan was to get freedom for India with the help of the communiststhere.

Sardar Niranjan Singh Talib, the editor of the newspaper 'Deshdarpan' publishedfrom Calcutta, was a friend of Subhashchandra. Subhash Babu expressed his desire to go to Soviet Russia. Accordingly, Niranjan Singh Talib contacted Achhar Singh China, an underground communist member in Calcutta. Achhar Singh China came to Peshawar with his colleague. Peshawar met Bhagatram Talwar in a small village called Dhalladher and informed him that a very important leader from India was going to Russia. Accordingly, arrangements were made to get the help of an experienced guidewho knew the whole area. Said goodbye

As Subhashbabu's health was not good, people came from all over to see him. Subhashbabu invited Mia Akbar Shah, the leader of the Forward Block in the North-West Frontier Province, to Calcutta. Subhashbabu's nephew Shishir Bose had great faith. That day, Subhash Babu sent Shishir along with Mia Akbar, the leader of the North-West Frontier Province, to travel to Kabul and make all necessary preparations to become Ziauddin. In this discussion it was decided that Subhashbabu would first travel from Calcutta to Peshawar by fire train and then enter the border provinces in disguise and reach Kabul. Thus the first plan was made to take Subhashbabu safely to Kabul.

TRAVEL ABROAD:

Subhashbabu decided to leave Calcutta on January 16, 1941. Four days before that, he told all the members of the house that he was going to meditate and meditate for four to five days. During these four-five days, no one should talk to them, call themor disturb their Sadhana in any way. Due to this, he was not seen by anyone for four days. Subhashchandra got hold of the confidential file related to him in the Home Account and studied it. Studied police tactics. After all these preparations, the plan to leave India was executed. On 16 January 1941, Subhash Babu started his journey from Calcutta to Berlin. The first journey was from Calcutta to Afghanistan and from Afghanistan to Berlin On 16 January 1941, Subhash Babu left his residence in Calcutta at half past midnight along with his nephew Shishir Bose. Taking the name of Ziauddin, he left Calcutta by car. On the second day, from Calcutta, Dhanbad stayed at Shishir's elder brother's house for the whole day and reached Delhi by Delhi-Calcutta train from Gomoh station at night. This Ziauddin reached Peshawar from Delhi safely on 19 January 1941. At Peshawar, Bhagatram Talwar met Abad Khan and discussed about taking Subhashbabu to Kabul (Afghanistan) and accordingly Subhashbabu reached Kabul.

Initially, Subhash Babu's attempts to contact the Russian ambassador in Kabul failed. But after it failed, they started contacting the German ambassador. Subhashbabuhad to stay in Kabul for several

days. Subhashbabu and Bhagatram spent some time with Uttamchandra Malhotra, an Indian landlord of Kabul. Subhashchandra identified himself at the German embassy and met the German ambassador with several photos of him published in several newspapers. Immediately, one day, a message was received from the Italian embassy to take the required photograph for the passport. On 18 March 1941, Subhash Babu left Kabul with a German and Italian delegation and on 20 March 1941, the whole group reached the territory of Russia from where they went to Moscow. On April 21, 1941, he arrived in Berlin from Moscow on a passport named Orlando Mazzotta. Subhash Babu founded the Indian League in Berlin in 1941. Thus Subhashbabu reached Japan safely after a difficult journey from Calcutta to Berlin and Berlin to Japan.

SUBHASHBABU REACHED SINGAPORE:

In June 1943, Subhash Babu announced on Tokyo airwaves that it was futile tohope that the British would leave India on their own. We have to fight with them to getfreedom. We continue to fight fiercely in India and abroad. Due to this speech of Subhash Babu, intense excitement and enthusiasm was created among Indians. On 4 July 1943, a meeting of Pravasi Bharatiyas of the Indian Independent League was convened and the leadership of the Azad Hind Sena was handed over to Subhash Babu with all consent. Ras Bihari Bose handed over the leadership of the Azad Hind Army to Subhash Babu on 4 July 1943.

On July 5, 1943, Subhash Babu addressed his soldiers from the position of Supreme Commander of Azad Hind Sena in Singapore. He gave slogans to his soldiers like 'Chalo Delhi', 'You give me blood, I will give you freedom', 'Jai Hind' etc. which will be recorded in golden letters in the history of India and boosted the spirit of the Indian soldiers.

AZAD HIND SENA'S STRUGGLE IN INDIA:

Azad Hind Sena, with the help of Japanese forces, was successfully advancingtowards India by land from Brahmadesh. In March 1944, Kohima reached the Imphalarea of India and started a fierce battle against the British. In October 1943, SubhashChandra Bose became the Supreme Commander of the Azad Hind Army andestablished the Azad Hind government in Singapore as the provisional government ofindependent India. This is where people started calling him Netaji. 10

ESTABLISHMENT OF AZAD HIND GOVERNMENT:

Netaji Subhash Chandra Bose himself held the responsibility of all the three posts of President, Prime Minister and General in his Azad Hind government. Along with this, Finance Department S. C. Chatterjee, Publicity Department S. A. Iyer was entrusted with the responsibility of women's organization to Lakshmi Swaminathan. His Azad Hind government was recognized by Japan, Germany, Philippines, China, Korea, Italy, Ireland etc. Netaji renamed the Andaman-Nicobar Islands as Shahid- Swaraj. On December 30, 1943, the flag of independent India was hoisted on these Shaheed-Swarajya Islands. After this Netaji Subhash Chandra Bose established headquarters of Azad Hind Fauja in Singapore and Rangoon. On February 4, 1944, theAzad Hind Army attacked the British for the second time and captured Kohima and many nearby areas from the British. In 21 March 1944 Azad Hind Fauj arrived on Indian soil.¹¹

CONCLUSION:

Subhashbabu was a staunch nationalist freedom fighter. His journey from Indiato Berlin and Berlin (Germany) to Japan was extremely difficult. Many times he had to face life-threatening situations but still he never deviated from his goal of 'liberating Mother India from British slavery'. While describing Subhashbabu, his Vatade Bhagatram writes that Subhashbabu could have lived the life of Aishorama by stayingin his own house but today he himself is suffering hardships only to bring freedom and better days to India.

Subhash Babu's Azad Hind Sena gave a bitter fight to the British in India. Withthe help of Japan, this army entered the land of India. Azad Hind Sena created enthusiasm and vitality among the Indian

an an an on ch l, ou a

h nt d e d d

nd ce er al people due to the story of the prowess of thisarmy and the intense struggle against the British. Further in the absence of Japanese help, the Azad Hind Sena retreated and several army officers were arrested and tried for sedition. The then senior jurist of India Pt. Nehru, Bhulabhai Desai etc. presented the party of these military officers. At this time, the public spontaneously joined in protesting outside the Red Fort. The government sentenced these military officers to death. People rose up against these punishments. The government had to waive the punishments of these officers keeping in mind the recent public outcry. So far the British had been successful in suppressing the people but now the people were not afraid of the British and gave their full support to the military officers of the Indian Azad Hind Sena against the government, it became clear that the people now did not care about the anger of the British government. The picture was clear that the army on the strength of which the British were ruling India was no longer obeying their orders. It has to be mentioned here that the naval forces of Bombay and Karachi had sounded the bugle of revolt against the British inspired by this and that they got the inspiration from the Azad Hind Sena. Thus the achievements of Subhash Chandra Bose and AzadHind Sena have been recorded in golden letters in the history of modern India.

REFERENCES:

- Vaidya Sooman, Shanta Kothekar, History of the World, Sainath Publications, Nagpur, p. No. 39.
- Saral, Srikrishna, Rashtrapati Subhash Chandra Bose, Dharmendra Saral Ujjain, Madhya Pradesh, 1974, p. No. 298.
- 3. Bose, Shishirkumar, Netaji Subhash Chandra Bose, Anu. Nirmala Mone, National Book Trust India, 1998, New Delhi, p. No. 95.
- 4. Ibid., Saral, Srikrishna, p. No. 310.
- 5. Ibid., Phadke, p. No. 442.
- 6. Ibid., Bose Sishirkumar, p. No. 98.
- 7. Ibid., Phadke, Y. D., Vol. 2, p. No. 98.
- 8. Netaji Research Bureau, www. netaji.org, Page no. 556.
- 10. Ibid., p. No. 556.
- 11. The Hindu 23, 24, 25, July, 2012.
- 12. India today, 6 August, 2012.

ISSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

July - 2023

Edited By History Department

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Special - Issue : July - 2023

Proceedings Publication

-: Chief Editors:-

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Center HOD of History Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha – 442001 (M.S.)

Sub Editor

Dr. Afroj Sheikh Radha Ghosh Lakshadip Gaikwad Rupesh Kuchewar Dr. Shashi Poonam

-: Date of Publication:-JULY 2023

INDEX

	CHANGING STRUCTURE OF TRADITIONAL OCCUPATION	
1.	Dr. Harinder kaur Supervisor & Ret. Professor Distance dept. of education, Punjabi University, Patiala. GURPREET KAUR, PH.D Scholar, Sociology & Anthropology dept Punjabi University, Patiala	1
	Mohandas Karamchand Gandhi and Rabindranath Tagore:	
2	review of a Historical relationship Dr. Karabi Mitra, Associate Professor, Dept. of History B.K. Girls' College, Howrah, West Bengal	6
3	Guru Gobind Singh: The Saint Soldier Dr. Monica Sharma Director Gandhian Studies Centre Associate Professor (History) Kanya Maha Vidyalaya	10
	The Gandhian Ideological Tools and Methods of Mass Mobilization	
4	Dr. Sher Singh Assistant Professor Department of History Patel Memorial National College, Rajpura (Punjab) Pin Code – 140401	12
5	The Relevance of Guru Nanak's Philosophy of Human Rights Ms. Neenu Chawla Assistant Professor Dept. of History Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	19
6	नायगाव तालुक्यातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या अध्ययनात येणाऱ्या समस्यांचा शोध व उपाययोजना. डॉ.माने मारूती शिवराम (प्राचार्य) अध्यापक महाविद्यालय नायगाव (बा.), ता. नायगाव (खे.) जि.नांदेड	23
7	Women's Rights as related to Human Rights Dr. Chaitali Choudhury Associate Professor Dept. of Philosophy Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	29
8	GURU GOBIND SINGH JI AND KHALSA PANTH Ms. Kulwinder Kaur Assistant Professor Department of History	33

Special - Issue : July - 2023 ISSN No.- 2347- 8209

INDEX

	Kanya Maha Vidyalaya, Jalandhar	
	महान देशभक्त —सुभाषचंद्र बोस	
	प्रा.रूपेश कुचेवार	3
9	अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	3
	जिल्हा — वर्धा पिन न. ४४२००१	
Updet.	आझाद हिंद सेनेचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	
	डॉ. माधुरी प्र. पाटील	
10	इतिहास विभाग प्रमुख,	4
	एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर	
	मानवाधिकार म्हणजे काय आणि सध्यस्थितीत त्यांची का गरज आहे?	
11	प्रा. डॉ. हेमंत मिसाळ,	-
	विभाग प्रमुख — समाजशास्त्र विभाग	5
151 - 111	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज,	
	नालवाडी, वर्धा — 442001 Human Rights- Hypothetical for women in India	
12	Dr. Prashant R. Kadwe	
	HOD Department of History Indraprasth New Arts, Commerce & Science	6
	College, Wardha – 44200	
Met.	Econogo, marana 44200	
1	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रेसर नेतृत्व: नेताजी सुभाषचंद्र बोस	
	प्रा. सिद्धार्थ ढोक,	
13	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	6
	समाजकार्य कॉलेज, वर्धा	
/	CONTRIBUTIONS OF SUBHASH CHANDRA BOSE AND AZAD	
14	HIND SENA IN INDIA'S FREEDOM MOVEMENT	
14	Dr. Nishant Chikate	7
	Indraprasth New Arts, Commerce,	,
	Science & Social Work College Wardh	
/	सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड्मयावरिल परिणाम प्रा. संदिप गिरडे	
15	इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड	7
13	सायन्य समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	,
100 10	THE PEASANT'S STRUGGLE IN PUNJAB AFTER INDEPENDENCE (1948- 1956)	
1	Dr. BALRAJ SINGH	
	Assistant Professor	
16	Department of History	7
	and Punjab Historical Studies,	
	Punjabi University, Patiala	
	ROLE OF SINGH SABHA FOR WOMEN EDUCATION IN PUNJAB AS PORTRAYED IN	
	KHALSA ADVOCATE NEWSPAPER	
1111	1111/110/11/11/11/11/11/11/11/11/11/11/1	
17	Dr. Ramandeen Kaur.	Q
17	Dr. Ramandeep Kaur, Assistant Professor,	8

सद्यस्थितील स्त्रीवादी वाड:्मयावरिल परिणाम

प्रा. संदिप गिरडे इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स, सायन्स ॲन्ड सायन्स समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

मोहनदास करमचंद गांधी यांना लोक महात्मा गांधी म्हणून ओळखतात. त्यांच्या जन्म १८६९ मध्ये पोरबंदर येथे झाला. महात्मा गांधीजींच्या विचार सरणीस गांधीवाद म्हणून ओळखले जाते. गांधीजींचे तत्वज्ञान आणि सामाजिक स्वातृत्य लढा हा अहिसेच्या मार्गाणे होता. घ्या धोरणाचा स्विकार करून महात्मा गांधीनी अहिंसात्मक मार्गानेच असहकार चळवळ व संविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली.म्हणून चळवळीच्या संदर्भात महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान लोकांनी खरोखर स्विकारले होते. खरे तर एक ऑगष्ट १९२० रोजी टिळकांचा मृत्यू झाल्यामुळे एका राजिक्य पर्वाचा अंत झाला होता. म्हणून १९२० मध्ये महात्मा गांधीनी अहिसात्मक मार्गाने चळवळ उभी करण्याचा निर्धार केला होता. म्हणून महात्मा गांधीनी सत्याग्रह आणि ओहिसात्मक व शांततामय संघर्षाचा मार्ग स्विकारला होता. याचा परिणाम चळवळी बरोबर मराठी वाडः, मयावरही झाला आहे.

महात्मा गांधीचे तत्वज्ञान :--

महात्मा गांधीजे तत्वज्ञान मुळात सत्य अहिंसा अस्त्येय, नातीशास्त्र हया तत्वार अधारित होते. महात्मा गांधीच्या विचार सरणीस गांधीवाद म्हणून ओळखळे जाते. म्हणून महात्मा गांधी यांच्या विचारांचे विविध पैलू सामाजिक आणि राजिकय चळवळीच्या माध्यमातून दिसून येतात.म्हणून महात्मा गांधीचे तत्वज्ञान पुढील प्रमाणे होते.

तत्वज्ञान व भुमिका :--

- १) "सत्य
- २) अहिंसा
- ३) सत्याग्रह
- ४) धार्मिक मानवताबाद व त्यास अनुसरून समाज रचना
- ५) प्रत्येक माणसात परमेश्वरी अंश आहे. म्हणून त्यांच्या पर्यंत माणुसिकचे आवाहन पोहचू शकते हा त्यांचा आत्मविश्वास होता''१

अशा प्रकारे महात्मा गांधीनी वरिल तत्वाज्ञानाच्या आधारावर शैक्षणिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजिकय विचार व चळवळ पुढे चालिवली होती म्हणून १९२० नंतरचा जो महात्मा गांधीजीचा विचार किंवा तत्वाज्ञान होते त्यायाच गांधीवाद किंवा गांधी विचार सरणी असे म्हणतात. त्यामुळे गांधीवादाच प्रभाव केवळ सामाजिक, राजिकय चळवळीवर नव्हता तर ते मराठी वाड:मयावर ही झाला होता. त्यातील मराठी वाड्मया मध्ये सद्यास्थितीतील स्त्रीवादावर काय परिणाम झाला हे अभ्यासने हा हया संशोधित शोध निबंधाचा खरा उदेश आहे.

गांधी तत्वज्ञानाचा सद्यस्थितीतील स्त्रीवादी वाड:मयावरिल परिणाम :--

मराठी वाड्:मयामध्ये स्त्रीवादी ही विचारप्रणाली १९७५ नंतरच्या दशकात महाराष्ट्रात पुढे आली आहे. पाश्यात्य प्रगत देशातील स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनात प्रवेश आधिक वेगाने झाला म्हणून स्त्री— संघर्षातून स्त्रीवादी विचारप्रणाली पुढे आली म्हणून स्त्रीवादी या सकल्पणे विषयी पुढीलप्रमाणे सारासार संशोधन केले आहे.

स्त्रीवाद म्हणजे काय?

पुरूष प्रधान समाजरचनेत स्त्रीला मनुष्यत्व नाकारले गेले आहे. म्हणून स्त्रील समाजचनेमध्ये 'मनुष्य' म्हणून अर्थपुर्ण स्थान मिळावे त्यासाठी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात समतावादी संघर्शशील भूमिकेत राहावी म्हणून स्त्रीवादी ही विचार प्रणाली चळवळ रूपाने पुढे आली आहे. हयाच चळवळीचे रूपांतर मराठी वाड्:मयात स्त्री लेखिका या रूपाने प्रचालित इन्हें आहेत. त्याच मानसिकतेच्या लीखानला मराठी वाड:मयात स्त्रीवादी वाड:म असे म्हणतात. म्हणून त्यांच्या काही व्याख्यांकरता येतात.

व्याख्या:-

- १) '' समाजात कामाच्या ठिकाणी कुंटुबात —स्त्रीयांच्या होणाऱ्या शोषणांची दडपणुकिची जाणिव होणे, परिस्थिती बदल्यासाठी स्त्रिया आणि पुरूष यांनी जाणीपुर्वक कृतीकरणे यालाच स्त्रीवादी असे म्हणतात.''२
- २) समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण कला व वाड्:मय व्यवहार या सेवाक्षेत्रात स्त्रियांच्या वाटयाला आलेले दुरूय्यम स्थान नाकारून माणुसपणाचा क्षमताधिष्ठीत हक्क प्राप्त करण्यासाठी केलेली राजिकय चळवळ म्हणजे स्त्रिवादी होय''३

अशा प्रकारे स्त्रीवाद ही पुरूषा विरोधी विचारधारा नसून पुरूष प्रवृतीच्या वर्चस्वाच्या शोषित व्यवस्थेविरूध्द संघर्ष करणारी विचारधारा आहे. आधुनिक स्त्री साहित्याचा वेध घेतांना मराठी वाड्मायावर आंबेडकरवादी मराठी वाड्मय सोडले तर आजही महात्मा गांधीच्या तत्वज्ञाना प्रभाव मराठी स्त्रीवादी वाड्:मयावर पडलेला जाणवतो १९२० ते १९६० च्या नंतरच्या स्त्रीवादी वाड:मयावर गांधीवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो कारण स्त्रीयानी त्या काळात लिखान केले पण ते गांधीवादी विचार सरणीवर आधारित होते.

सद्यस्थितीतील स्त्रीवादी वाड्:मया वरिल गांधी तत्वज्ञानाचा परिणाम :--

महात्मा गांधीचा मवाळ तत्वज्ञानाचा प्रभाव अजुनही मराठी वाड्:मयातील स्त्रीवादी लेखिकावर पडलेला जाणवतो. त्यांचे कारण की, आजही बऱ्याय आत्मकथनातून पतीच्या शात्दापलीकडे राहून स्वतंत्र आस्थित्वाची ओळखन झालेल्या स्त्रिया वाड्:मयातून दिसुन येत नाही. त्या स्वतःला कर्ता न मानता परत्वाच्या भुमिकेत ती वावरतांना दिसून येते '' पंढरीनाथ पाटील यांनी 'इंदिरा गांधी तेजस्वी नेतृत्व व कर्तत्व'१९८० प्रथम आवृतीया चिरत्र ग्रंथामध्ये लेखकांनी इंदिराजीच्या जीवनाचे दर्शन घडविले गांधी घराण्याच्या इतिहासापासून ते शेवट पर्यंत त्यांचे बालपण शिक्षण, कौटुबिक जीवन, राजिकय जिवन, मृत्यू इ.चा उहापोह करून इंदिरा गांधीजीच्या एका धुरंधर व मुत्सद्यी राजकारणीच्या व्यक्तिमत्वाचे दर्शन घडविले आहे. हे पुस्तक जरी सकारात्मक वाटत असेल पण त्यावर गांधी तत्वज्ञानाचा प्रभाव सत्तत आणवत राहतो'' ४

अशा प्रकारे अनेक स्त्रीवादी वाड्:मयावर महात्मा गांधी तत्वज्ञाना परिणाम कळत नकळत झालेल आपणाला सिमक्षाआंती लक्षात येते उपवाद उर्मिला पवार, गौरी देशापांडे, प्रज्ञा पवार, अशा बगे, सिमॉनद बोव्ह बापाकांचा जन्म मिनाक्षीमुन, निरा देसाई, सानिया इ, स्त्रीवादी लेखिका उपवाद सोडल्या तर मराठी वाड्:मया मधील सद्यस्थितीतही लेखन करतात. त्याच्या लेखनावरूण लक्षात येते प्रस्थापित समाजिक सांस्कृतिक आणि धामिर्क क्षेत्रामध्ये स्त्रीचे स्थान पुरूषापेक्षा कमी लेखण्यात आले आहे. तिच्या त्या परिधामध्ये ती काम करते त्यात ती एकंदरीत स्त्रीयाठायी ठामभुमिका नाही तर ''गांधीवादी मवाळ तत्वज्ञानाचा आजही विपरित परिणाम होतांना दिसून येते त्यावर पुरूषप्रधान संस्कृतिचा अंकुश ठेवला आहे. उदा. पत्नी,कन्या,माता, भगीनी आणि प्रियसी या स्त्रीच्या भुमिका पुरूष प्रधाण स्वरूपाच्याच अस्तित्वात आणल्या आणि ठराविक कर्तव्य पार पाडणे हेच स्त्रीपुढे एकमेव ध्येय आहे. हा प्रभवा महात्मा गांधीजीच्या मवाळ तत्वज्ञानाचा आहे. हे दिसुन येते''५

किंवा

"हे वास्तव जरी खरे असलेतरी समाजाचा तत्वज्ञानातुन अन्याय दुर करण्याच्या उदेशगने स्त्री चळवळ कार्यरत राहिली पाहिजे. चळवळीने त्या समाज जिवनाकडे महत्वाचे अंग म्हणून स्त्रीच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिले स्त्री' ही परिवर्तनाकडे वाटचाल करत राहिल अशीरास्त अपेक्षा आहे म्हणून खरे तर १९६० नंतर पुढे आलेल्या प्रमुख विचार प्रणालीमध्ये संरचनावादी रूपवादी, देशीवादी, ग्रामाणी, दलित, आदिवासी स्त्रीवादी इत्यादी नवीन धोरणांबरोबर स्त्रीवादी साहित्य स्वत: चे स्थान आधुनिक स्त्रीवादी सहित्यातुन विविध प्रश्नांच्या माध्यमातुन व्यक्त होत आहे."६

अशा प्रकारे महात्मा गांधी यांच्या तत्वज्ञानाचा स्त्रीवादी वाड्:मयावर सद्यस्थिततहीं बच्याच प्रमाणात प्रभाव व परिणाम आहे हे संशोधनाअंती निदर्शनात येते. फक्त एवढेच विशेषपणाने नमुद करता येते कि, १९७० ते १९९० च्या कालखंडामध्ये स्त्रीवादी वाड्:मयात नवीन रूप धारन केले आहे. आणि सर्व प्रवाहाकडे त्या स्त्रीवादी प्रवाहाने लक्ष केंद्रित केले आहे. असे वाटते

समारोप:-

महात्मा गांधी तत्वज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम हया घटकांचा संशोशनात्मक आढावा घेतांना असे निदर्शनात येते की, एकंदरीतच विरल स्पष्टीकरणावरून असा सारांश आणि निष्कर्ष काढता येते की, महात्मा गांधीजीचे तत्वज्ञान पिरचमात्य स्त्रीवादी साहित्य तसेच भारतीय स्त्रीवादी आणि आधुनिक सद्यस्थितीतील स्त्रीवादी लेखनाचा प्रवाह यांचे सविस्तर विश्लेषण हया शोध संशोधनातुन लक्षात येते. मुळातच व्यवस्थेने स्त्रीला मुळात दुय्यम स्वरूपाचे स्थान समाजने दिलेली वागणुक स्त्री समाजाच्या विविध अंगाने विकास करणारी हे ती विचारसरणी आहे. की, ती आधुनिक शिक्षण प्रवाहाने ती परिवर्तनाची भुमिका घेत आहे. आणि मराठी वाड्:मयातूही हीच भुमिका निष्ठापुर्वक स्त्रीवादी वाड्:मय मराठी वाड्:मया तून पटलावर अधोरेखा कित केली आहे.

संदर्भ सुची :-

- १) 'केशव फाले (संपादक)'वैखरी' भाग ३ अथर्व पब्लिकेशन्स धुळे—प्रथमावृत्त्ती— जानेवारी —२०१२ पृ.क्र ११
- २) 'डॉ.शोभापाटील' स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेत्रा मागोवा' स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे मावृत्ती —१९ मार्च २००७ पृ.क ९२
- ३) उपरोकत पृ.क . ९४
- ४) दिगंबर कुलकर्णी 'हैद्राबाद मुक्ती लढयातील अग्नि शिखा,' पूनम प्रकाशन —कंधार नांदेड —प्रथम आवृत्ती — ऑक्टोंबर— २००९ पृ.क्र १६०
- ५) 'प्रतिमा रानडे'स्त्री प्रश्नांची चर्चा एकोणिसावे शतक'पद्यगंधा प्रकाशन पुणे मार्च २००५ पृ.क्र ३५
- ६) 'गोटे शुभांगी गव्हाणे' स्त्री —परिवर्तनाची आव्हाने'साऊथ एशियन रिसर्च पब्लिकेशन औरंगाबाद—२००३ पृ.क्र ५५

SSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

November 2021

Silver Jubilee Years draprastha New Arts, Commerce & Science College Wardha (M.S.)

Edited By Department of History

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

It brings me a great pleasure to contribute a statement to the International Journal memorating Silver Jubilee Celebrations of college. It gives me tremendous pleasure to this Journal, which documents our accomplishments over the past 25 years. The college a distinguished legacy of 25 -year history in the field of rural student's empowerment and meation, a goal that continues to guide the college's administration and management. As I ahead, I can visualize the college growing in academic pursuits, achievement of moral memoration and higher standards of excellence. It will continue to play an important role in education and in the service of the country. I express my gratitude and best wishes for Souvenir's success and wide reception of the International Journal.

Dr. Abhijit Verulkar

Secretory,

Mahila Vikas Sanstha, Wardha M.S.

Purpose of education is to make good human beings with skill and expertise...

Entithened human beings can be created by teachers." - By APJ Abdul Kalam

ignorance and through illumination it emboldens a man to a righteous thought and the empowers a woman and enlarges the horizon of her mind. It energizes a society and a man to earn his living with respect and praise.

century is an important milestone for any institution. We witnessed tremendous elements and outstanding performances in the past Twenty Five years. Thanks to our elecessors from whom we inherited a strong and sound foundation, which helped us to aim echieve greater objectives. It is a matter of great pride to pen down the message for the anniversary year of the college.

greatly rejoiced and proudly place on record the fact that Indraprastha New Arts Commerce and Science College, the visionary dream of its founder Chairman Hon. Dr. Bhoyar – a humble servant of education whose little mission a two and half decade transform a small college into a big one, has unfolded into an institution of glorious and great future.

New Arts Commerce and Science College endowed with progressive futuristic aims continual growth in the quality of all academic activities with a sense of the students, parents and society at large.

There is something for everyone here. The variety and creativity of the research articles in the limitational Journal of Researches in Social Science and Information Studies represent the limits of faculty, research scholars. I congratulate the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal and the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making the properties of the properti

with warm wishes and God's blessings".

Dr. Ashish Sasankar

Principal,

Indraprastha New Arts Commerce and Science College, Wardha M.S.

has grown into a big tree, located in nature's lap in a peaceful, calm and conducive meshere for learning, where individuality is closely knit, nurtured, trained and prepared an integral and responsible society. Looking back with a nostalgic feeling of being work force for 25 years, it is not easy to forget the twist and turns, and the ups and that has taken in my career. I have join as an Assistant professor as my first job and, methodation for this profession was laid with the support of pioneers. I learnt several discharged my duties in multiple roles, faced many adversities, challenges, and many bitter and sweet experiences in all the facets of day to day during a journey of the learning of the latest of the don't come to destroy us, but to help the cour hidden potential on how to over-come it and make life meaningful. At this part of this MILESTONE.

which make us jubilant and fortunate on this Silver Jubilee year. I salute did the co-ordination in shaping the International Journal as a memorable sinformation and edification. May God bless each one of us to make this excellence providing holistic education accordingly with the modern

Dr. Prashant Kadwe.

Head Department of History
Indraprastha New Arts Commerce and Science College,
Wardha M.S.

	Index	
	MAHATMA JOTIRAO PHULE	1
	Prashant R. Kadwe HOD Department of History	
~	New Arts, Comm. & Science College, Wardha (MS)	
	SOCIAL REFORMERS – PANDITA RAMABAI	6
	Prof. Vijay Devidas Wakode, Assistant Professor Head of History	
	DepartmentShri Dnyanesh Mahavidyalaya, Navargaon Tah. Sindewahi, Dist.	
	Chandrapur.	
	Dr. B.R. AMBEDKAR AS A SOCIAL REFORMER IN WOMEN	9
	EMPOWERMENT MOVEMENT	
	Ramandeepkaur Research Scholar Department of History, Punjabi University,	
	Patiala Patial	
	ARYA SAMAJ: A REFORMATIVE VIEW OF THE SOCIETY BY	20
	SWAMI DAYANAND SARASWATI	
	Taska Kar Student University Of North Bengal Department Of Education 2021	
	CONTRIBUTIONS OF RAJA RAMMOHAN ROY AS A SOCIAL	24
	BEFORMER IN BRAHMO SAMAJ	
	Bulbuli Biswas Student University Of North Bengal Department Of Education	
	Bharat Ratna Dr. B.R. Ambedkar as a Social Reformer and His Views on	29
	Education to Unite India	
	Sudam Laxmankumar M.A., M.Ed., P.G.D.T.E., L.L.B., M.Phil., Ph.D.	
_	MAC & NAAC Coordinator Degloor College, Deloor	
	Dr. Muthulakshmi Reddy – Trail Blazing Indian Reformer	33
	Latha Venkataraman M.A.,M.Com.,M.Ed., PGDHRM, M.B.A (E.M.) Ph.D	
	The Role of Raja Rammohan Roy and Bramho Samaj in Indian Social	43
	Reform.	
	Mane M.S. (Principal) College of Education, Naigaon (Bz.)Tq. Naigaon	
	(Xb) Dist. Nanded.	
	Environmental Movement And The Role Played By Environmental Activists	48
_	Ghosh Associate Professor Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	
	Guru Gomkey Pandit Raghunath Murmu: The legendary inventor of Ol	51
	Chiki script for the Santali language	
	Tudu Research Scholar Department of Education North Bengal	
	University, Darjeeling, West Bengal	
	Women Empowerment Movement	57
	Savitribai Phule Divya Tamang P.G. Student 2019-2021 Department Of	
	Education University Of North Bengal	
	Overview About Mahatma Phule's Social Movement	61
	Miss. Lalita Liladharrao Dhawaral M.A.(Eng, Eco), SET (Eng) B.ed Mahatma	
	File Arts, Commerce and Sitaramji Choudhary Science College, Warud, Dist.	
	As Peasants' Movement From 1928 To 1947	
	Dr. Balraj Singh Assistant Professor Department Of History, Punjabi University,	66
	Patiala Singil Assistant Folessor Department Of History, Punjabi University,	
	Contribution Of Various Reformers In Development Of Education In India	72
	Dr Ruchi Tiwari Associate Proffesor Parul Institute Of Law, Parul University,	73
	Vadodara	
	Untold Story Of A Legend – Lala Lajpat Rai	70
	Dr Jiji Paul S Assistant Professor Of Political Science Mar Dionysius College,	78
	Paznanii Thrissur District Kerala	
	Pazhanji Thrissur District, Kerala Social Reformers In Woman Empowerment Movement	97
	Social Reformers In Woman Empowerment Movement Dr. Mamta Mishra Associate Professor Madhav Vidhi Mahavidhyalaya Gwalior	86

17	The Main Tenets Of Gandhi's Philosophy Of Social Development Dr.Chaitali Choudhury Associate Professor, Bijoy Krishna Girls' College, Howrah, West Bengal	90
18	The Role of Swami Dayanand Sarswati and Arya Samaj in Indian Social Reform. Thorat Kalpana Vijaykumar Research Scholar,	96
19	Women Issues And Arya Samaj Passang Doma Sherpa M.A Student, Department of EducationUniversity of North Bengal	101
20	A Visionary Architect of an efficient Organisation builder as Global Pioneering "Vocal for Local": Rashtrarishi Dattopant Thengadi Dr. Prashant M. Jadhao Associate. Professor dept. of Commerce, Shri Samarth Arts & Commerce College Ashti,	107
21	Integration National system and Family system, depends on the woman with broad view related to Education System: Upliftment and Education Accordance with Rashtrasant Tukdoji Maharaj Shyam R. Deshmukh (Ph.D. Scholar)	115
22	Rashtrasant Tukadoji Maharaj's Suitable work view about Physical Education Nilesh D. Doifode (Ph.D. Scholar)	121
23	हिमाचल प्रदेश के स्वतंत्रता सेनानी: अंग्रेजों को मिली थी पहाड़ से चुनौती *Dr. Shashi Punam Associted Prop. Career University Hamirpur H.P. * Manjula Dhriak Reserch Scholer, Division of Humanitias & Social Sicence Career University Hamirpur H.P.	129
24	शेतकऱ्यांचा संदर्भात महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार डॉ. प्रल्हाद थोटे सहयोगी प्राध्यापक ज्योतीराव फुले समाजकार्य महा. उमरेड	137
25	आधुनिक भारताच्या शिक्षण प्रणालीवर बौद्ध शिक्षणाचा प्रभाव डॉ. मिलिंद बळीरामजी भगत मार्गदर्शक डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर प्रमोद उध्दवराव चिमुरकर संशोधक IHLRSS डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर	143
26	संशोधक विद्यार्थी ज्ञानेश्वर बाबाराव बोहरूपी संशोधन केंद्र विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आणि उच्च अध्ययन व संशोधान केंद्र, समुद्रपूर जि. वर्धा.	152
27	महात्मा फुले : सत्यशोधक समाज क्रांतीचे जनक डॉ. सी.डी. पाखरे मराठी विभाग महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	157
28	माडिया आदिवासीचे कैवारी - डॉ. प्रकाश बाबा आमटे प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे चिंतामणी महाविद्यालय पोंभुर्णा डॉ. प्रकाश आर शेंडे एस.पी.कॉलेज , चंद्रपूर	160
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा मागोवा डॉ. कु. स्वाती विञ्ठलराव चोरे एम.ए.,बी.एड.,पी.एच.डी., सेट (मराठी) महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	166
30	डॉ. बी आर. आंबेटकरयांचे स्वातंत्र्यपुर्व काळातील दिलत चळवळीतील योगदान डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय वर्धा, 442001,	170
31	सामाजिक व शैक्षणिक क्रांतीचे जनक महात्मा जोतिबा फुले डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर गृह—अर्थषास्त्र विभाग	177
32	कौटूंबिक हिंसाचार व महिलांचे संविधानिक अधिकार डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर सहाय्यक प्राध्यापक अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय,वर्धा.	182
33	डा. लाकश बा. नदश्वर सहाय्यक प्राध्यापक आनकत समाजकाय महाविद्यालय,विधा. मिहिला सक्षमीकरणातील चळवळीचा आढावा कु. रूपाली हेमंतराव पानसे एम.ए.गृहअर्थशास्त्र, बी.एड. महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	187

34	समाजसुधारक कबीर काव्य में लोकमंगल के प्रेरणास्त्रोत	190
	क्रेडॉ. कल्पना सतीश कावळे हिन्दी विभाग प्रमुख एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर	
35	के मंत गाडगेबाबा आणि शाश्वत विकास	192
	🗷 सतीश कुमार धवड सहयोगी प्राध्यापक कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क वर्धा	
36	च्चारमः एक समाजस्थारक	202
	इं मिनाक्षी अजय जुमळे एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर	
EP	मण्डेट क्षेत्र विकासाच्या कार्यातून राळेगणसिध्दीचा शास्वत विकास	210
	निलंद बळीरामजी भगत एम.ए., एम.फील., पीएच.डी., नेट, संशोधक सावधान वासुदेव उमक	
	च व वीएड. सेट, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर	
		214
	न्हात्मा ज्योतिबा फुले यांचा सामाजिक कार्याचा आढावा	'
	क्राली ज्ञानेश्वरराव पिकले एम.ए. (मराठी, अर्थशास्त्र), बी.एड महात्मा फुले कला, वाणिज्य व	
	बोनानानी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	
2020	(ग्रन्डे स्माज	218
	न्द मा. आचेगावे राज्यशास्त्र विभागप्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स	
-	The state of the s	
	कॉलेज, वर्धा	
417	ड बबासाहेब आंबेडकर व सामाजिक न्याय	221
	नजीत विनोदराव वेरूळकर, विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र) आर्ट्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज,	
	मल्यांव जि. वर्धा	

ब्राम्होसमाज

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे राज्यशास्त्र विभागप्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

राजा राममोहन रॉय यांनी एकोणीसाव्या शतकांच्या सुरुवातीस भारतात सर्व प्रथम धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा पाया घातला. आधुनिक भारताचा निर्माता व धर्म सुधारणेचे ते आद्यप्रवंतक म्हणून ओळखले जातात. म्हणूनच आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांना अत्यंत महत्त्वाचे मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अधोगतीकडे. झकलेल्या भारतीय समाजाला नवी नविचारांचा व सादिला. आधुनिक भारतातील उदारमतवादी विचारांचा खरा प्रवाह हा राजाराम मोहनरॉय यांच्या पासूनच सुरू होतो. राजाराम मोहन रॉय यांनी समाज स्धारणेसाठी धर्माचा खोलवर अभ्यास केला. हिंदू धर्मासह इतर धर्माचा ही त्यांनी गाढा अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांच्या विचारातून धर्म विशयकत्यांची भूमिका स्पश्ट होते. ते एकेश्वरवादाचे कट्टर समर्थक होते. त्यांनी हिंदू धर्मातील मूर्तीपूजा, अंधश्रद्धा व रूढी परंपरा यावर टिका केली. त्यांनी सर्व धर्मातील मानवतावादाच्या संकल्पनेस अग्रक्रम दिला. सती प्रथा बंद करण्यास भागपाडले.

राजारामं मोहन रॉय यांनी 20 ऑगस्ट 1828 रोजी ब्राम्होसमाजाची स्थापना केली. ब्राम्होसमाजाच्या स्थापने मुळे भारतातील नवीन धर्म संस्था व धर्म संप्रदाय यांचा मिलाफ घडून आला. त्यांच्या शिकवणुकीतून प्रेरणा घेऊन विचारवंत धर्म सुधारणेच्या कार्यासाठी पुढे आले. ब्राम्होसमाजाचे वैषिश्टये खालील प्रमाणे

- हिंदू धर्माच्या पुनरजीवनाच्या उद्देशाने स्थापन झालेली ब्राम्होसमाजही भारतातील आद्य संस्था होय.
- ईश्वरच एकच असून तो निराकार आहे. म्हणून सर्वांनी त्या निराकार ईश्वराची उपासना करावी.
- 3. ब्राम्होसमाजाला कोणताही स्वरूपातील मूर्ती पूजा मान्य नव्हती.
- 4. जगातील सर्व धर्माचे अंतरंग सारखेच आहे.म्हणून प्रत्येक

- व्यक्तीने सर्वच धर्माचा व धर्म पंथाचा आदर करावा.
- प्रेम, सेवा व परोपकारहाच खरा धर्म होय. असे समजून सर्वांनी परस्परांषी व्यवहार करावा.

राजाराम मोहन रॉय यांच्या निधना नंतर
महर्षी देवेंद्रनाथ टागोरांनी ब्राम्हो समाजाचे
कार्ये केले. तत्त्व बोधिनी समाही संस्था
स्थापन करून तिच्या मार्फत ब्राम्होसमाजाचा
प्रसार करण्याचे कार्ये केले. देवेंद्र दत्त,
केशवचंद्र सेन यांच्यात मतभेद निर्माण झाले.
त्यातून 1866 मध्ये केशवचंद्र यांनी
भारतवर्शीय ब्राम्होसमाजही स्वतंत्र शाखा
स्थापन केली. केवळ धर्म सुधारणेपुरते
ब्राम्होसमाजाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित ठेवणे
केशवचंद्राना योग्य वाटत नव्हते. केशवंचद्रांनी
नविन सुधारणा मांडल्या.

- आंतरजातीय विवाह, विधवाविवाह यासारख्या सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार केला.
- संकटग्रस्त विधवांना आधन देऊन केषवचंद्रानी ब्राम्हो समाजा मार्फतत्यांचे विवाहलावून देण्यात आले.
- 3. ब्राम्होसमाजाच्या व्यासिपठावरून अनिष्ठ, सामाजिक, रूढी परंपरा विरूद्ध क्रांतीचे रणशिगफुगंले. बंगाल, पंजाब, मुंबई आणि मद्रा सभागात दौरे करून जनतेला ब्राम्हो समाजाची

- ओळख करून दिली. एवढेच नव्हे तर प्रसार प्रचार देखील केला.
- 4. देशातील अनेक भागात ब्राम्हो समाजाच्या शाखा स्थापन केल्या.
- 5. स्त्रियांच्या उत्कर्षासाठी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. स्त्रि शिक्षणासाठी मॉर्डन स्कूल आणि व्हिक्टेरिया इंस्टिटयूट या शिक्षण संस्था स्थापन केल्यात.
- कामगारवर्गात शिक्षाणाचा प्रसार करण्याचे कार्यकेले.
- समाजातील गरीब, दुबळ्या वर्गाकरिता स्वस्त दरात समाजोपयोगी साहित्य प्रसिद्ध केले.
- 8. मद्यपानामुळे जीवन किती उद्धस्त होते ये समाजाला समाजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. एवढेच नव्हेत रमद्यपानविरोधी मोहिम राबविले.
- 9. स्त्रियांना परंपरागत बंधनातून मुक्त करण्याच्या हेतूने त्यांनी पडदा पद्धतीचा निशेध केला.

राजा राममोहन रॉय यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हो समाजात वेळावेळी फुटपडली आहे. केशवचंद्र सेन काही प्रमाणात सुधारणा केल्या; परंतू त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला. मुलांच्या विवाहाचे वय 14 वर्ष ठरविले होते. परंतू आपल्या स्वतःच्या मुलींचा विवाह 13 वर्षी लावून दिला. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची समिक्षा होऊ लागली. या घटनेमुळे भारत वर्षीय ब्राम्हो समाजात फूट पडली. त्यांच्या नेतृत्वाला विरोध करून आनंद मोहन बोस, शिवचंद्र देव, उमेशचंद्र दत्त इत्यादी सहन्यांनी 1878 साली साधारण ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली. त्यामुळे ब्राम्हो समाजाच्या कार्यात अडथळा निर्माण झाला होता. अशा पद्धतीमुळे ब्राम्हो समाजाच्या आदि, भारतवर्षीय आणि साधरण अषातीन शाखा निर्माण झाल्या. त्यामुळे त्याचे कार्य विभागल्या गेले होते. असे असले तरी परंपरावादी—सनातनी लोकांच्या बहुपतीला, सती प्रथा, बालविवाह इत्यादीला विरोध

केला. विधवा विवाह, स्त्रीशिक्षण, स्त्रियांना सन्मांनाने जगण्याचा हक्क, स्वातंत्र्य इत्यादी प्राप्त करून देण्यात ब्राम्हो समाजाला यश आलेले आहे. भारतातील समाज प्रबोधन करणारी ब्राम्हो समाजही आद्य संस्था ठरली आहे.

संदर्भग्रंथ :

- 1. डॉ. भा. ल. भोळे आधुनिक भारतातील राजकीय विचार
- श. ज. लोटं राजकीय सिद्धांत,
   पिपंळापुरे , क. पब्लिशर्स, पुणे
- 3. व्ही. पी. वर्मा, —मार्डन इंडियन पॉलिटिकल

SSN NO: 2347-8209

International journal of Researches in Social Science & Information Studies

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue

November 2021

Silver Jubilee Years draprastha New Arts, Commerce & Science College Wardha (M.S.)

Edited By Department of History

Indraprastha New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Proceeding Publication

-: Advisory Board :-

Dr. R. G. Bhoyar

Dr. Abhijit Verulkar

Dr. Ashish B. Sasankar

-: Board of Editors :-

Chief Editor

Dr. Prashant R. Kadwe

Director Gandhi Study Centre & HOD Department of History
Indraprastha New Arts Comm. & Sci. College
Wardha - 442001 (M.S.)

-: Sub Editor :-

Dr. Shashi Poonam (HP)

Dr. Chaitali Choudhari (Kolkata)

Dr. Karabi Mitra (Calcutta)

Dr. Ravi Kumar (Delhi)

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiyala)

Dr. Mamata Mishra (M.P.)

Dr. Mukund (Karnatak)

Malashikha (Doon Uni. Uttarakhand)

-: Date of Publication :-

November 2021

Note: The Board of editors may or may may not be agree with the thoughts mentioned by individual ariter in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

see are meeting to commemorate the Silver Jubilee of Indraprastha New Arts Commerce Science College, Wardha. I am glad to give you my warmest congratulations. I am the photon of the problems are attributable to fact that education has become a cerebral exercise without moral and spiritual principles,'

S. Radhakrishnan correctly stated.

mought and activity. Based on its requirements, interests, beliefs, cultural tradition, and momic foundation, every civilised society has a set of its value components. It is the meaning ful and effective interactions of teachers, students and learning atmosphere. What we are currently lacking is a positive inter-human relationship meaning to do' components of education, rather than the 'learning to be' requirements of most and in the students of education, rather than the 'learning to be' requirements of most and in the student the necessary attitudes and ideals for the betterment of society.

this time, I remember with gratitude the pioneer principals, teachers and non-teaching of this college who have rendered their services to the growth and development of this estigious institution. I would also like to appreciate the efforts which have been taken by Principal, teaching and non-teaching staff, students and members of the Governing cuncil for organizing this Silver Jubilee celebration.

by the time of Jubilee be a fruitful and meaningful one to take up new responsibilities for building.

wish the Editorial board of International Journal, all stake holders of Indraprastha New Arts ommerce and Science College, Wardha great success ahead ...

DR. R. G. BHOYAR

President, MahilaVikas, Sanstha, Wardha M.S.

It brings me a great pleasure to contribute a statement to the International Journal memorating Silver Jubilee Celebrations of college. It gives me tremendous pleasure to this Journal, which documents our accomplishments over the past 25 years. The college distinguished legacy of 25 -year history in the field of rural student's empowerment and meation, a goal that continues to guide the college's administration and management. As I ahead, I can visualize the college growing in academic pursuits, achievement of moral memoration and higher standards of excellence. It will continue to play an important role in the education and in the service of the country. I express my gratitude and best wishes for Souvenir's success and wide reception of the International Journal.

Dr. Abhijit Verulkar

Secretory,

Mahila Vikas Sanstha, Wardha M.S.

The purpose of education is to make good human beings with skill and expertise...

Entithtened human beings can be created by teachers." - By APJ Abdul Kalam

ignorance and through illumination it emboldens a man to a righteous thought and the empowers a woman and enlarges the horizon of her mind. It energizes a society and a man to earn his living with respect and praise.

century is an important milestone for any institution. We witnessed tremendous mements and outstanding performances in the past Twenty Five years. Thanks to our mecessors from whom we inherited a strong and sound foundation, which helped us to aim whieve greater objectives. It is a matter of great pride to pen down the message for the anniversary year of the college.

greatly rejoiced and proudly place on record the fact that Indraprastha New Arts connected and Science College, the visionary dream of its founder Chairman Hon. Dr. Bhoyar – a humble servant of education whose little mission a two and half decade transform a small college into a big one, has unfolded into an institution of glorious and great future.

New Arts Commerce and Science College endowed with progressive futuristic aims continual growth in the quality of all academic activities with a sense of the students, parents and society at large.

There is something for everyone here. The variety and creativity of the research articles in the limitational Journal of Researches in Social Science and Information Studies represent the limits of faculty, research scholars. I congratulate the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. The reflection of the contributor's creativity is the entire team for their hard work and defication for making this Journal. I am sure that the positive attitude, hard work, sustained efforts and limits ideas exhibited by all will surely stir the mind of the readers/researcher and take to the fantastic world of unalloyed joy and pleasure. "Success comes to those who work hard and stays with those who don't take rest on the laurels of the past"

with warm wishes and God's blessings".

Dr. Ashish Sasankar Principal,

Indraprastha New Arts Commerce and Science College, Wardha M.S.

has grown into a big tree, located in nature's lap in a peaceful, calm and conducive meshere for learning, where individuality is closely knit, nurtured, trained and prepared an integral and responsible society. Looking back with a nostalgic feeling of being work force for 25 years, it is not easy to forget the twist and turns, and the ups and that has taken in my career. I have join as an Assistant professor as my first job and, methodation for this profession was laid with the support of pioneers. I learnt several discharged my duties in multiple roles, faced many adversities, challenges, and many bitter and sweet experiences in all the facets of day to day during a journey of the learning that difficulties in everyone's life don't come to destroy us, but to help the cur hidden potential on how to over-come it and make life meaningful. At this the college is on its verge of celebrating its Silver Jubilee I am very proud to the many part of this MILESTONE.

which make us jubilant and fortunate on this Silver Jubilee year. I salute did the co-ordination in shaping the International Journal as a memorable information and edification. May God bless each one of us to make this of excellence providing holistic education accordingly with the modern

Dr. Prashant Kadwe.

Head Department of History

Indraprastha New Arts Commerce and Science College,
Wardha M.S.

	Index	
	MAHATMA JOTIRAO PHULE	1
	Prashant R. Kadwe HOD Department of History	
~	New Arts, Comm. & Science College, Wardha (MS)	
	SOCIAL REFORMERS – PANDITA RAMABAI	6
	Prof. Vijay Devidas Wakode, Assistant Professor Head of History	
	DepartmentShri Dnyanesh Mahavidyalaya, Navargaon Tah. Sindewahi, Dist.	
	Chandrapur.	
	Dr. B.R. AMBEDKAR AS A SOCIAL REFORMER IN WOMEN	9
	EMPOWERMENT MOVEMENT Ramandeepkaur Research Scholar Department of History, Punjabi University,	
	Panala Research Scholar Department of History, Punjabi University,	
	ARYA SAMAJ: A REFORMATIVE VIEW OF THE SOCIETY BY	20
	SWAMI DAYANAND SARASWATI	20
	Kar Student University Of North Bengal Department Of Education 2021	
	TRIBUTIONS OF RAJA RAMMOHAN ROY AS A SOCIAL	24
	REFORMER IN BRAHMO SAMAJ	24
	Balbuli Biswas Student University Of North Bengal Department Of Education	
	Bharat Ratna Dr. B.R. Ambedkar as a Social Reformer and His Views on	29
	Education to Unite India	
	Sudam Laxmankumar M.A., M.Ed., P.G.D.T.E., L.L.B., M.Phil., Ph.D.	
	MAC & NAAC Coordinator Degloor College, Deloor	
	Dr. Muthulakshmi Reddy – Trail Blazing Indian Reformer	33
	Dr. Latha Venkataraman M.A.,M.Com.,M.Ed., PGDHRM, M.B.A (E.M.) Ph.D	
	The Role of Raja Rammohan Roy and Bramho Samaj in Indian Social	43
	Reform.	
	Mane M.S. (Principal) College of Education, Naigaon (Bz.)Tq. Naigaon	
	(Kb) Dist. Nanded.	
	Environmental Movement And The Role Played By Environmental Activists	48
_	Ghosh Associate Professor Bijoy Krishna Girls' College, Howrah	LE E
	Gara Gomkey Pandit Raghunath Murmu: The legendary inventor of Ol	51
	Chiki script for the Santali language	
	Tudu Research Scholar Department of Education North Bengal	
	University, Darjeeling, West Bengal	
	Warran Empayayaya and Managard	
	Savitribai Phule Divya Tamang P.G. Student 2019-2021 Department Of	57
	Education University Of North Bengal	
	Overview About Mahatma Phule's Social Movement	(1
	Miss. Lalita Liladharrao Dhawaral M.A.(Eng, Eco), SET (Eng) B.ed Mahatma	61
	File Arts, Commerce and Sitaramji Choudhary Science College, Warud, Dist.	
	Amavati	
	As Peasants' Movement From 1928 To 1947	66
	Dr. Balraj Singh Assistant Professor Department Of History, Punjabi University,	00
	Patiala	
	Contribution Of Various Reformers In Development Of Education In India	73
	Dr Ruchi Tiwari Associate Proffesor Parul Institute Of Law, Parul University,	
	Vadodara	
	Untold Story Of A Legend - Lala Lajpat Rai	78
	Dr Jiji Paul S Assistant Professor Of Political Science Mar Dionysius College,	
	Pazhanji Thrissur District, Kerala	
	Social Reformers In Woman Empowerment Movement	86
	Dr. Mamta Mishra Associate Professor Madhav Vidhi Mahavidhyalaya Gwalior	86

17	The Main Tenets Of Gandhi's Philosophy Of Social Development Dr.Chaitali Choudhury Associate Professor, Bijoy Krishna Girls' College, Howrah, West Bengal	90
18	The Role of Swami Dayanand Sarswati and Arya Samaj in Indian Social Reform. Thorat Kalpana Vijaykumar Research Scholar,	96
19	Women Issues And Arya Samaj Passang Doma Sherpa M.A Student, Department of EducationUniversity of North Bengal	101
20	A Visionary Architect of an efficient Organisation builder as Global Pioneering "Vocal for Local": Rashtrarishi Dattopant Thengadi Dr. Prashant M. Jadhao Associate. Professor dept. of Commerce, Shri Samarth Arts & Commerce College Ashti,	107
21	Integration National system and Family system, depends on the woman with broad view related to Education System: Upliftment and Education Accordance with Rashtrasant Tukdoji Maharaj Shyam R. Deshmukh (Ph.D. Scholar)	115
22	Rashtrasant Tukadoji Maharaj's Suitable work view about Physical Education Nilesh D. Doifode (Ph.D. Scholar)	121
23	हिमाचल प्रदेश के स्वतंत्रता सेनानी: अंग्रेजों को मिली थी पहाड़ से चुनौती *Dr. Shashi Punam Associted Prop. Career University Hamirpur H.P. * Manjula Dhriak Reserch Scholer, Division of Humanitias & Social Sicence Career University Hamirpur H.P.	129
24	शेतकऱ्यांचा संदर्भात महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार डॉ. प्रल्हाद थोटे सहयोगी प्राध्यापक ज्योतीराव फुले समाजकार्य महा. उमरेड	137
25	आधुनिक भारताच्या शिक्षण प्रणालीवर बौद्ध शिक्षणाचा प्रभाव डॉ. मिलिंद बळीरामजी भगत मार्गदर्शक डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर प्रमोद उध्दवराव चिमुरकर संशोधक IHLRSS डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर	143
26	संशोधक विद्यार्थी ज्ञानेश्वर बाबाराव बोहरूपी संशोधन केंद्र विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय आणि उच्च अध्ययन व संशोधान केंद्र, समुद्रपूर जि. वर्धा.	152
27	महात्मा फुले : सत्यशोधक समाज क्रांतीचे जनक डॉ. सी.डी. पाखरे मराठी विभाग महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	157
28	माडिया आदिवासीचे कैवारी - डॉ. प्रकाश बाबा आमटे प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे चिंतामणी महाविद्यालय पोंभुर्णा डॉ. प्रकाश आर शेंडे एस.पी.कॉलेज , चंद्रपूर	160
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचा मागोवा डॉ. कु. स्वाती विञ्ठलराव चोरे एम.ए.,बी.एड.,पी.एच.डी., सेट (मराठी) महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	166
30	डॉ. बी आर. आंबेटकरयांचे स्वातंत्र्यपुर्व काळातील दिलत चळवळीतील योगदान डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय वर्धा, 442001,	170
31	सामाजिक व शैक्षणिक क्रांतीचे जनक महात्मा जोतिबा फुले डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर गृह—अर्थषास्त्र विभाग	177
32	कौटूंबिक हिंसाचार व महिलांचे संविधानिक अधिकार डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर सहाय्यक प्राध्यापक अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय,वर्धा.	182
33	डा. लाकश बा. नदश्वर सहाय्यक प्राध्यापक आनकत समाजकाय महाविद्यालय,विधा. मिहिला सक्षमीकरणातील चळवळीचा आढावा कु. रूपाली हेमंतराव पानसे एम.ए.गृहअर्थशास्त्र, बी.एड. महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	187

समाजसुधारक कबीर काव्य में लोकमंगल के प्रेरणास्त्रोत	190
ज्ञा कल्पना सतीश कावळे हिन्दी विभाग प्रमुख एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर	- 1000
के संत गाडगेबाबा आणि शाश्वत विकास	192
ब्रह्म स्तीश कुमार धवड सहयोगी प्राध्यापक कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क वर्धा	
	202
हा मिनाक्षी अजय जुमळे एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर	
	210
मिलिंद बळीरामजी भगत एम.ए एम.फील पीएच.डी., नेट, संशोधक सावधान वास् दे व उमक	
	214
मोजनमजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड	
ग्रान्ड समाज	218
मा. आचेगावे राज्यशास्त्र विभागप्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स	
व्यक्तं, वधा	
ब्ह्र बाबासाहेब आंबेडकर व सामाजिक न्याय	221
ब्रिंग अन्त विनोदराव वेरूळकर, विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र) आर्ट्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज,	
पुलनाद् जि. वर्धा	
	स्वतीश कुमार धवड सहयोगी प्राध्यापक कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क वर्धा एक समाजसुधारक इं मनाक्षी अजय जुमळे एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर प्राप्ट केत्र विकासाच्या कार्यातून राळेगणसिष्टीचा शास्वत विकास वास्तुदेव उमक वीएड., सेट, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर विकास ज्योतिबा फुले यांचा सामाजिक कार्याचा आढावा वास्तुदेव उमक ज्योतिबा फुले यांचा सामाजिक कार्याचा आढावा वासेश विज्ञान महाविद्यालय, वरूड विभागप्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, विभागप्रमुख इंद्रप्रस्थ न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, विभाग प्रमुख (समाजशास्त्र) आर्ट्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज,

MAHATMA JOTIRAO PHULE

Dr. Prashant R. Kadwe
HOD Department of History
New Arts, Comm. & Science College,
Wardha (MS)

Immeduction:

Neneteenth Centrury in India had somessed great social reformers. Jyotiro Swindrao Pule was one them. Lovingly miled as Mahatma Jyotiba Phule, was a social activist, political thinker social reformer and revolutionary who occupies metest rank among the great reformers of Maharashtra and India as well. His indomitable personality, influenced fields The education, agriculture, caste system, women and widow pigment and removal of un touchability of contemporary India. was the first to initiate action for the education of women and the lower castes. The after educating his wife, opened the school for girls in India in August In September 1873. Jyotiba along his followers formed the Satya Shodhak Samaj (Sociey of Seekers of The organization aimed Iberation of th Shudras and Ati-Shudras and stop their 'exploitation'. He fought for the equal rights of peasants and the lower His contribution in field of education and his commitment for Dalits made him as one of the most important

figure in Social Reform Movement in Maharashtra.

Critical of Religion:

Phule belives that religion helps human in their lives. It brings equality and uplift poor an downtrodden. He said that it is untenable to say that religious texts were God. Created. To believe so is only ignorance and prejudice. All religious and their religious text are manmade and they represent the selfish interest of the classes, which are trying to pursue and protect their selfish ends by constructing such books. Phule was the only sociologist and humanist in his time that could put forth such bold ideas. In his view, every religious book is a product of his time and the truths it contains have no permanent and universal validity. Again these text scan never be free from the prejudices and the selfishness of the authors of such books. Phule believed in overthrowing the social system in which man has been deliberately made dependent on others, illiterate, ignorant and poor, with a view to exploiting him. To him blind faith eradication formed part of a broad socioeconomic transformation. This was

his strategy for ending exploitation of human beings. Mere advice, education and alternative ways of living are not enough unless the economic framework of exploitation comes to an end. After Jyotiba's death in November 28, 1890, there was a period of lull, when the flame lit by Jyotiba waned. In his schooling days he read Thomas Paine's 'Right of Man', that influenced little Joti to a great deal. "This book gave his a new insight into social transformation." After completing his education, instead of taking a job, Jotirao helped his father in his profession. During this period (1848) an important incident took place in his life. On the basis of his caste, Jotirao was humiliated in the marriage of a friend at the hands of the upper caste mob. He condemned this as social injustice. He realized that education is the best and the most powerful medicine for the liberation of the underprivileged such as components social 'Shudras/Atee Shudras' downtrodden communities and many social component under pressure. Fired by this realization he started his struggle for the liberation of the lower castes. He started working for the cause of exta blishing equality by society, eradication of hierarchy in ignorance & poverty.

Women's education:

As a revolutionary Phule was well ahead of his time. The modern world has just experience the struggles he under look in his times for the women emancipation. He faced nail to tooth opposition from the orthodox upper castes and was also boycotted, but he continued and remained determined and unshakable. In this sense. it can be said that he was also an early feminist. He suffered a lot form upper caste people. Mahatma Jyoti Rao Phule was the victim of that social system established by Brahmins and all this is still prevalent at high rate in India. He stood against this system and gave his and the life of his wife to his moble cause. Unless philosophy and all efforts made by him are implemented in India we cannot attain the target of universalisation of education and we cannot change the old system into new. These were the realities of the times of Phule that led him rebellious. He presented very revolutionary thought about education in the times when the indian people were under the spell of superstitions and false traditions made by the Brahmins. In those times education was not meant for all. Moreover education was related religion. Today unless we adopt his philosophy we cannot get rid of all great Phule was superstitions. revolutionary and result oriented thinker. He did keep study of the Indian social system. He observed the Indian class and

system minutely and produced and revolutionary thoughts. He was of the view that all the people on his art are born equal and they have right to the equal opportunities in every field. Every discrimination and inequality is manuale and therefore, is not the will of the Phule proved the same. He also make therefore should not accepted them these are unjustified.

He revolted against the memory of the upper castes. He criticized mediaminant position of Brahmins. Jvoti Rao Phule was the reformer of the 19th Indian. He led the movement me be prevailing caste restrictions in He revolted against the domination Brahmins and for the rights of measures and low caste sections and His book Slavery was severely emoized for its venomous propaganda means the Brahmins. He criticized in it the cruel and inhuman laws of Brahmins. Management Jyoti Rao Phule argued that the Smalles were the sons of the soil and the Brahmins came from outside.

Effort to Create New Social System:

Phule family was of the view that

The wanted to have a new social setup

Essed on freedom, equality, brotherhood,

human dignity, economic justice, values

around of exploitation, he would have to

overthrow deep rooted cruel social system and the values. Phule attacked the blind faith and so called God's words. He tore the misleading myths to pieces that were ruling over the minds of women shudras and atishudras. Mahatma Jyoti Rao Phule believed in overthrowing the social system in which man has been deliberately made dependent upon others, illiterate, ignorant and the poor, with a view to exploiting him. To him blind faith eradicating formed of broad socio-economic part transformation. He fought for emancipation of the down trodden people. He is known for selfless service. Mahatma Jyoti Rao Phule led the movement against the prevailing caste restriction in India. He revolted against the domination of Brahmins and for the rights of peasant and other low caste fellows. He believed the enlightenment of the women and other law caste people was the only solution to combat the social evils.

Orthodox Upper Caste People:

The orthodox Brahmins of the society were furious at the activities of Phule. He was accused of acting on the behalf of the Critistian missionaries. But Jyotiba did not move. He attacked orthodox upper castes and termend them as hypocrites. He campaigned against the authoritarianism of the upper caste. He urged the peasant and proletariat to defy the restrictions imposed upon them. He

later opened two more schools for the girls and an indigenous school for the lower castes especially the Mahars and Mangs. In Pune proletariat he established a library for the people belonging to down trodden classes. With this people became aware about their education, their rights and about how to protect them. It became very difficult for the upper castes to tolerate Phule. They hired two persons Rode and Dhodi Ram in Rs. 1000 to kill Phule but when they came to kill Phule, he woke up and they were very much impressed by the personality of Phule. They felt sorry and decided to help Jyotiba in his mission. He believed that until people were not educated and was of their human rights they could not be raised from their situation. He knew once the people are educated they would fight themselves for their rights without any outside help and support. He said that progress of individuals was possible only with education.

He gave new meanings to education: He said, "The education which does not help the common mass of people to equip themselves for the struggle for life, which does not bring out strength of character a spirit of philanthropy, and the courage of a lion real education is that which enables one to stand on one's legs."

At the same time, Phule had also stressed on the education of the individuals

which can enable them to distinguish righ from wrong to love good and despise evil Phule had encouraged the individuals to develop the inventive powers among themselves as by research only one car achieve something new and different fron others. He said that man is not helples like other beings. He had got certain inventive and creative powers. Throug these powers and skills, he can mak change. Phule stressed on universalisatio of education i.e. education for a irrespective of caste, colour, creed, se and poverty. Mahatma Jyoti Rao Phule an done a lot in his life to reform society, t fight for establishing equality in society.

In fact he was a great thinker wh identifies importance of education an created opportunities for those who wer deprived by their human rights. Phul critical of contemporary scheme c scholarship. The award of scholarship was centered in a particular circle and th other backward classes were not include in this circle. Therefore he suggeste reorientation in the scheme of scholarship The scholarships were awarded on th basis fo competitive examinations but th principle of equality was nto considered The result was that the benefits of scholarship could not reach up to th backward classes.

Such were the views of Phule of education an education system. His ver

the government. His views the government to keep his mind while policy making.

Mahatma Jyoti Rao Phule has morgettable service to the down

enslaved and down trodden for many more years.

To conclude Vidya bina mat gai

Mat bina gati gayi

Gati bina niti gay

Niti bina sampatti gayi

Sampati bina shudra dbast huye

Itna sar anarth ek avidya se huya

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

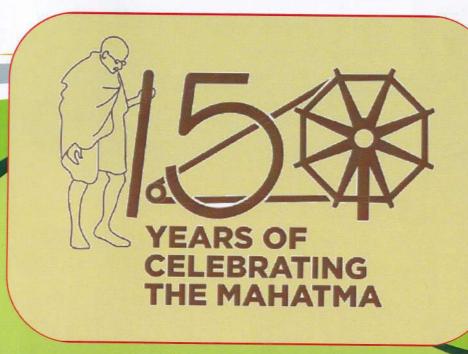
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN No. -2319 9318

Conference Proceedings Publication

Dr. Prashant R. Kadwe

Director, Gandhi Study Centre New Arts Comm And Sci College Wardha(MS)

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Dr. Ashish B. Sasankar

Dr.Shashi Poonam(HP)

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. Oscar Pujol (Spain)

Dr. Harishkumar Saddi (Punjab)

Dr. Chaitali Choudhari

Dr Karabi Mitra(Calcutta)

Dr. Abhijit Verulkar

Dr Ravi Kumar (Delhi)

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (Doon Uni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors -:

Dr Ashish B. Sasankar Principal New Arts Comm & Sci college Wardha-442001 (M.S.) Dr Prashant R. Kadwe Director Gandhi Study Centre New Arts Comm & Sci College Wardha-442001 (M.S.)

-: Date of Publication: 29th February 2020

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on 6th UGC sponsored one day interdisciplinary, International Conference on Exploration of Mahatma@150 on 29th February 2020. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha Maharashtra INDIA number of eminent scholar, social activities, Professor & Research Scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The Wardha city is renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study center of New Arts, Commerce & Science College for the 6th time has organized the conference to promote the thoughts and views of the "Exploration of Mahatma@150".

I am very thankful of the management, Resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the college who have taken lots of efforts and provide their best possible supports for the success of this event.

Dr. P. R. Kadwe Director

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce and Science College, Wardha

	Index	
	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection. Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	1
-	Candhian Philosphy and Humanism.	4
1	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence & Penance.	7
1	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola Mahatma Gandhi's Vision Making World. Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	9
5	Gandhi – Humanity.	12
6	Anilkumar N. Daryani Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times. Wasiari Callaga of Law Nagnur	16
7	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
8	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess. Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	22
9	Chandrapur Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective. Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	25
10	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
11	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
12	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli Bhoodan Socio-economic Impact.	35
13	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
14	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur Gram Swaraj: Gandhi's vision of rural development.	40
15	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur Gandhiji's view on mental and physical health.	44
16	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	44
	analysis. Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
17	College, Allapalli Gandhiji and Satyagraha. Girle' College Chandrapur	51
18	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur Best path for moral and religion by Gandhian views. Best path i Brown Corpor Point University, Hamirpur	53
19	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in Modern Era. Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	54
20	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable Development. Development. Development Covindrae Waniari College of Law, Nagpur	58
21	Exploring Mahatma Gandi's Khadi: The Dream of every Indian beyond a	60
22	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal. Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

	Dr. Ram P. Savanekar, Aniket Collge of Social Work, Wardha.	67
3	Maketma Candhi Pilblic Library Wovement Tubo in	
	Dr. Sunil H. Urkundkar, Arts and Science College, Pulgaon One Sunil H. Urkundkar, Arts and Science College, Pulgaon	71
4	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi. Snehal A. Ganar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati Snehal A. Ganar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
		74
25	Views of Mahatma Gandhi's in Education and Thio Webs. Sudhakar T. Ghorpade, Mahatma Fule Arts, Commerce and Sitaramji Chaudhri	
1.14	Science College, Warud Science College, Warud Notice College and its relevance to the present	
	Science College, Warud A Study of Gandhijis Ideology – Nai Talim and its relevance to the present	77
26		
	Urmila M. Hadekar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	82
27	Mahatma Gandhiji's Satyagraha.	02
41	Dr. Vaishali D. Malode	84
28	Pole of Gandhiji in removal of Untouchability.	
20	V. 1 - 1: Vhotele Waniari College of Law Nagpur	88
29	Thoughts: It's Relevance and Uniqueness.	00
29	Dr. Vaishali Malwar (Duke), Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	00
	Role of Mahatma Gandhi in National Movement.	92
30	Dr. Vidhya Bhaisare, Aniket College of Social Work, Wardha	
5	Dr. Vidhya Bhaisare, Alliket College of Settle	94
31	Gandhiji's Perception of Women.	07
	Kishor N. Mahajan, Dr. Ambedkar College, Chandrapur	97
32	The Media and Women.	
	Rita P. Khobragade, Mahila Mahavidyalaya, Arjuni. Dist. Gondia	99
33	Gandhian Legacy for Nature Cure.	
	Dr. Aarti B. Padole, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	102
34	Note that Condhi : The Great Journalist.	102
/	Dr. Prashant R. Kadwe, New Arts, comm. & Science College, Wardia	105
35	Mahatma Gandhi's Concept of Children's Education.	103
33	D. Warshi Mitra B.K. Girl's College, Howran.	100
	Impact of Gandhi's Philosophy on Indian English Novelist in post -	108
36		
10	independence era.	
	Prof. Amit C. Ronghe, Arts and Science College, Pulgaon	115
37	महात्मा गांधींची सत्य, अहिंसा संकल्पना. प्रा.डॉ.अनिल सी. बाभळे, आर.एस.बीडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जि.वर्धा	
	प्रा.डॉ.अनिल सी. बाभळ, आर.एस.बाडकर महाप्याराय, १८ १ १ ७७,	113
38	महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेतील स्वातंत्र्य. महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेतील स्वातंत्र्य. डॉ. प्रा. अरविंद म. पुनवटकर, डॉ. हरिभाऊ आमदने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर,	
	डॉ. प्रा. अरविद म. पुनवटकर, डा. हारनाज जानव । वर्ग	1 -81
	जि. नागपूर	12
39	स्वदेशी चळवळ (Swadeshi Movement). डॉ. अशोक गोविंद. शहाणे, समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि.नागपूर	
	डॉ. अशोक गोविद. शहाण, समाजकाय महाप्रियासय, उत्तरं, राज्य ह	12
40	महात्मा गांधींजींच्या विचारातील भग्वतगीता. महात्मा ज्योतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
	महात्मा ज्योतीराव फुल समाजकाय महापद्मालय, उनरव, रक्त कर्	12
41	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार.	
	महात्मा गांधाजाच सत्याग्रह विपयप विचार । इति सी. डी. पाखरे, महातमा फुले महाविद्यालय, वरूड, जि. अमरावती	12
42	आर्थिक समाजतेविषयी गांधींचे विचार. डॉ. पंजाब पुंडकर, महात्मा फुले , वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड,	
	डॉ. पजाब पुडकर, महात्मा पुल , पाणिव्य प रासार रेना	
	जि.अमरावती	12
43	लोकशाहीत सत्याग्रहाची भूमिका. प्रा.लक्ष्मण शा. पवार, महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सितारामजी चौधरी विज्ञान महा. वरूड.	

44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
7-7	गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
73	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	150
46	महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
10	हर्षल ध. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
1.1	प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
10	डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
49	स्वदेशी चळवळ.	153
	कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	
50	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
-	कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
	डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
	महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
	प्रा. मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	
56	गांधीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
	प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र जभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	
58	गांधी — खादी.	175
	डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
59	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा.	178
	प्रा.नवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	
60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
	डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
	डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	
62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
	प्रा. पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	,
63	भुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
	प्रफुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
64	महात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
	प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	Nerfie fi
65/	महात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
/	प्रा. डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	
66	महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	प्रा. प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
67/	गांधीजी आणि नैतिकता.	204
/	प्रा. प्रमोद बा. तडस, न्यू. आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	201

68	संशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी.	205
69	श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वंडनेर, जि. वर्धा. सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	
05	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	
, ,	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	MH 1294
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधा प्रणित अहिसा.	210
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधाजाचा सर्वादय चळवळ	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	श्रामाण विकासीत महात्मा गांधाजीचे योगदान	221
The VALL	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गाधीचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मलमंत्र	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	220
76	लाकशाहामध्य सत्याग्रह भूमिका.	229
77	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
78	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
/8	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
79	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
19	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
80	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
00	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
81	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	31
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
34	ग्रामीण समाजाच्या पूनरेचनेसंबंधी गांधीवादी दष्टीकोन	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
5	गाधाजीच शिक्षणविषयक विचार.	252
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	253
6	गधाजा आणि स्त्री संशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	233
7	गोधीजीच्या भारतीय आर्थिक सव्यवस्थेबद्दलचे विचार	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	251
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	
9	गांधा और खादो : वर्तमान में एक सशक्त विचार	262
1	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	
0	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	HELES
	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	I DISIBLE
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	

93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद.	273
	डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	
94	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	276
0.7	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	
95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	277
	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	
96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	279
	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	39 NOW 3
97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
-	अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	
98	गांधीऔर खादीः वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	
99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	
100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	. 290
	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
	Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	fineres au
102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
	Dr. Somnath K. Pachling	
102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	
103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
	Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
	डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
	डॉ. रनेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	A. Emilead
106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
	प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	517
109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
	विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	321
113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	332
115	शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	332
114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	225
117	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	335
115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	220
113	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	338
116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्ःमयावरील परिणाम.	341

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
0)	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	第一条
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	4 1 10
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
Sanikar	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
0.2	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	0.45
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
0.4	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	250
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
0.5	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	252
85		253
06	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
86	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
0 /	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	231
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
00	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	237
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	202
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
70	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
*	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	200

93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव–घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	070
-	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	276
95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	277
73	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	070
90	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	200
91	अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	282
98	गांधीऔर खादीः वर्तमानमें एक संशक्त विचार.	204
30	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	284
99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	200
77		288
100	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	200
100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
101	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
	Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	
102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
	Dr. Somnath K. Pachling	105 ference
102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	- Laboratoria
103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
	Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
104	छोन वैष्णवातील अव्दैत.	305
	डॉ. स्मिता वानखंडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
	डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
	प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	
109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	317
110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
	विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
4	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	321
113	मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	332
	शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	332
114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	333
115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	220
	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	338
116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्ःमयावरील परिणाम.	241
	ज्या तरवाजानाचा राधारवतात स्त्रावादा वाङ्नवावराल वारणाम. ज्या कु. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	341

- · Website Sources:
- Jha, Sreekrishna, Mahatma Gandhi An environmentalist with a Difference (http:// www.mkgandhi.org/environment.htm).
- Khoshoo, Triloki Nath 1997. Gandhian Environmentalism: An Unfinished Task. IASSI Quarterly, 16 (1), July-Sept. (Web: http://www.mkgandhi.org/articles/unfinish_t ask.htm)
- Singh,Rana PB..Environmental Ethics and Sustainability in Indian Thought-Vision of Mahatma Gandhi.June 2019.(Web: http://www.academia.edu.)

Gandhian Philosophy and Humanism

Anand T Chahande, Asst. Prof.

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

I am not going either to conceal or understate any ugly things that must be told. I hope to acquaint the reader fully with all my faults and errors. My purpose is to describe experiments in the science of Satyagraha, not to say how good I am. In judging myself I shall try to be as harsh as truth, as I want other also to be. (Gandhi xii)

The above lines from the autobiography of Mahatma Gandhi My Experiments with Truth (1927) clearly bring out his inner urge about truth. The consciousness to reveal truth and nothing else through his autobiography appears to be an earnest attempt to deal with the principles he cherished most throughout his life. The account of his life helps us to understand the inner core of his personality and the formidable force to reckon with. This integrity of mind and character mould the life of Mahatma Gandhi and his autobiography entail peeping into his life and delve deep into his philosophy. autobiography enumerated wide spectrum of experiments which are truly epitome of his humanistic approach towards people and his life. In the haze of intensive struggle carried out to gain independence for India, Gandhi the man, sometimes relegates back. This paper in its earnest capacity tried to find out humanistic values that played a greater and formidable role in his life, before him being a statesman and crusader.

Mahatma Gandhi is held in high esteem in the world over for his eternal principles of Truth and Non-violence. His concept of non-violence had won the heart of all and that earned him an eternal place in the world history. Mahatma Gandhi carved a niche in the history of India against its oppressor and his fight for attaining independence for India. When we look at Gandhi, a clear picture emerges in our mind about a frail looking man fighting relentlessly against the mighty British Government for the freedom of his country. Civil disobedience

Satyagraha and non-cooperation were the stout methods through which he compelled the British Government to accept his demands for freedom. We found Gandhi as a political activist but little did we know Gandhi followed the principles of Humanism in his fight against tyrannical regime.

Gandhian Humanism occupies a central place in the freedom movement of India. Most of the countries gained their independence through Bloodshed and massacre of its people. However, with the twin principles of truth and non-violence, Gandhi could gain freedom without shedding any blood of his country. It is paradoxical to state that he had to shed his own blood to the most fanatic ways of his own countryman. The term 'Humanism' has many connotations; however, for Gandhi a single most concern for his motherland occupies an imminent place for his kindness and compassion in is fight for independence. His dynamic personality is the epitome of humanism when we look for the be undertook to garner massive support. His medable attitude and stubborn mind to care for his principles, makes a great case for Gandhian Humanism.

the contemporary world deterioration of numan values is a cause of concern for the whole markind. The history of the world is replete with store of knowledge; especially Eastern inerature, and it has immensely benefited the markind in sustaining moral virtues. Over a period me, generations of generations have come and without changing the parameter of human With so much of literary treasure of wisdom, suffering and agony of mankind has not amerished, instead it changed its dimension. The men of value and virtue imbibed great inspiration to the generations and enriched their worldly affairs. with increase in material gain, man became greedy little tolerant to social and personal monaforts. This paper in its earnest efforts strives mediate deep into the causes of mental discontent and discordant in the human being and finding remedy with reference to Gandhian way of life.

The life of Mahatma Gandhi is the greatest gift to the mankind. His life affected and challenged the entire moral edifice of the world and encouraged men to rise against the evil. His principles are still followed greatly by men of high standing thereby availing world recognition. Gandhian philosophy occupies an august place in the world philosophy and now is a force to reckon with. Though the literary output of Mahatma Gandhi is meager as compared to the world of literary standing, yet, whatever in content, it occupied an eminent position in world literature. His autobiography The Story of My Experiments with Truth (1927) significantly points out his moral fortitude and stubbornness in the beginning of his life. Those values nurtured in the childhood enriched his moral edifice and later affected the life of men of learning. The relevance of Gandhian philosophy lies in ameliorating the human evils with utmost simplicity and humility.

His nurturing of the values was a great phenomenon in leading a crusade against injustice and violence. The Truth and Non-violence are significant terms to denote adopting the human side of the most turbulent world and thereby assist the process of transformation. Truthfulness of opinion prevail upon his vast dealings and perseverance with it paid rich dividend. In the introduction of his autobiography he clearly stated,

But for me, truth is the sovereign principle, which includes numerous other principles. This truth is not only truthfulness in word, but truthfulness in thought also, and only the relative truth of our conception, but the Absolute Truth, the Eternal Principle, that is God. (Gandhi xi).

Humanism is the hallmark of Gandhian philosophy. The complete edifice and foundation of Gandhian thoughts lingered around humanism. Mahatma Gandhi's main instruments of resistance were non-cooperation, civil disobedience and satyagraha. The functional ideology contained in these instruments strongly denotes harmless endeavor to achieve the stated objectives. A cursory glance at the world's major revolutions would reveal massive bloodshed and violence causing loss of many lives. When India aspired for independence,

the ways and means to achieve that objective were not determined beforehand. With the arrival of Mahatma Gandhi on the scene, the independence movement had a paradigm shift in its resistance to the British imperialism. The concept of non-violence indicates the working of the mind through the intuition of compassion and kindness towards the other fellow being, even at the peril of one's life. Mahatma Gandhi steadfastly dwelt at this philosophy to gain independence, though he was surrounded by stalwarts who were ready to take arms with a drop of hat. This concerns towards the fellow human beings; though it forms the part of polarity, entailed huge recognition to Gandhian morality and humanity at large.

The basic tenets of Gandhian human values could be traced to his formative influences and upbringing in his early life. These values were intrinsic and did not need external forces to enforce upon the ideals. His personal needs, comforts and luxuries were at stake for pronouncement of his ideology and were visible to the entire world. His likes and dislikes, affinities, inclinations and motivation formed the basic ingredients of his humanism. Any human being may tend to get provoked at the slightest moment of threat and danger. This provocation gathers momentum when it is at the peril of one's life. However, it is strange to know how Mahatma Gandhi could sustain his humanism during the crisis, while endearing the cause of attaining independence through the means of truth and non-violence. His moral steadfast and stern appearance in the face of Indian independence movement is the hallmark of his personality. The greed for power and authority is naturally ingrained in the individual but Mahatma Gandhi took efforts to desist from this temptation. In the Independent India he had no power and position de-facto yet gained a complete and full grown moral power.

Most of the literature of the world deals with moral and valuable principles best suited to the mankind. Nowhere in the history of the world there is a description of a man who fought with a single devotion of thought to gain concrete results through observance of moral principles. The simplicity of

thought is all pervading and is clearly discernible throughout his livelihood. His keen interest in the particular bhajans may indicate tendency and inclination but is bereft of complete a religious dependence on almighty without doing any good at the individual level. The evening prayer was the regular ritual and hands that pray cannot be insoluble in the greater benefit to the mankind. The simple dwelling at Sewagram and Sabarmati ashram bear testimony to his living condition wherefrom he gained a stern resistance to external misadventures His moral fortitude and unending zeal to perform and observe the morality to any extent, paves the way for a great humanistic values. It is needless to say that he is most adored for these qualities throughout the world. Even the great dictator of erstwhile Soviet Union Joseph Stalin had the courage to utter the words in his deathbed which greatly celebrate his humanism.

The human touch with the masses is the hallmark of a great leadership. The leader who faile to garner loving support of his own people destined to fail in the long run. With a single observation in the mass rally where people were ha clad, made him to change his attire and thereby pair homage to their poverty. Such an extent of hig human touch rarely prevails in the world histor where the leader assumed himself an integral part the masses. When a drift is created between the masses and its leader, it benefits neither, therefore bridge at the earliest. Gandhi precisely adhered these principles and encircled the masses with h love and affection. The sort of Midas touch he cou create even when he agitated imperialism. The composite factors for humanis are inclusive of compassion, kindness and fello feeling. Gandhi's weapon to fight against injust was satyagraha and civil disobedience. Outwardly may appear as a passive form of resistance; inwardly, creates havoc in the enemy camp. To passive resistance is a sure way to defeat energy morally and it paved the way for amiable solution the crisis. Gandhian Humanism shall even prevaits earnest capacity to lead the twin ideals of and non-violence in the generations to come.

Work cited and References

- Gandhi, MK. The Story of Experiments with Truth. Navjivan Publishing House, 1927, p.xi.
- Eaton, Jeanette. Gandhi: Fighter without a Sword. Morrow. 1950
- Attenborough, Richard. In Search of Gandhi. Bodley Head, 1982

Sociological Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence and Penance

Dr. Ananda B. Kale
Assistant Prof. (Sociology)
Shri Shivaji College, Akola.
E-mail Id: <u>anandabkale@gmail.com</u>
Mobile No.: 9850319821

Introduction:-

Mahatma Gandhi attracted whole world along with creating awareness among Indians with his social, political, economical and cultural thoughts. Chief contribution of Gandhiji depends on Truth and Non-violence. He opines that our wants must be limited. He opposed against artificial raising of demands from Nature. He said, "Nature provides us for our need and not for our greed". Hence, one must take from Nature what is needed; thereby there will be no poverty in the world. He vehemently opposed exploitation of common people. Gandhiji raised voice against exploitation of common people by rich property owners. He supported worker of mill at Ahmadabad against owner thus in champaran and Gujarat he raised voice against exploitation of farmer and laborer and created awareness to fight against injustice. Gandhiji's every thought contain some attitude. He not only contributed and gave importance to political power but also social change.

After studying his social thoughts deeply we come to know his overall attitude of complete development. Gandhiji in his social thought gave importance to agriculture and prosperity of rural society. Gandhiji's teaching of Truth, Non-violence and Fasting is very difficult, but not impossible to follow. Truth and Non-violence are ingrained in Indian psychology from the age of Buddha. Hence, Gandhiji used to say, "I have nothing new to teach the world. Truth and Non-violence are as old as hills". India has this background and Gandhiji again presented these values in new context before society. He created ideal by his thoughts, words and deeds before people. Today in Twenty First century to

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

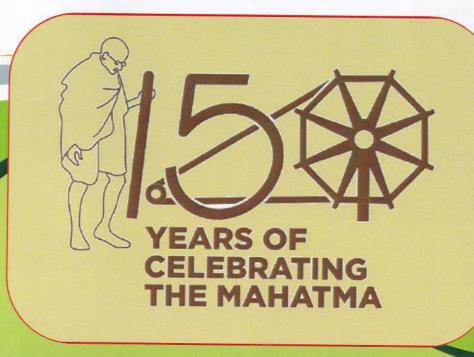
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN No. -2319 9318

Conference Proceedings Publication

Dr. Prashant R. Kadwe

Director, Gandhi Study Centre New Arts Comm And Sci College Wardha(MS)

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Dr. Ashish B. Sasankar

Dr.Shashi Poenam(HP)

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. Oscar Pujol (Spain)

Dr. Harishkumar Saddi (Punjab)

Dr. Chaitali Choudhari

Dr Karabi Mitra(Calcutta)

Dr. Abhijit Verulkar

Dr Ravi Kumar (Delhi)

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (Doon Uni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors -:

Dr Ashish B. Sasankar Principal New Arts Comm & Sci college Wardha-442001 (M.S.) Dr Prashant R. Kadwe Director Gandhi Study Centre New Arts Comm & Sci College Wardha-442001 (M.S.)

-: Date of Publication: 29th February 2020

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on 6th UGC sponsored one day interdisciplinary, International Conference on Exploration of Mahatma@150 on 29th February 2020. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha Maharashtra INDIA number of eminent scholar, social activities, Professor & Research Scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The Wardha city is renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study center of New Arts, Commerce & Science College for the 6th time has organized the conference to promote the thoughts and views of the "Exploration of Mahatma@150".

I am very thankful of the management, Resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the college who have taken lots of efforts and provide their best possible supports for the success of this event.

Dr. P. R. Kadwe Director

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce and Science College, Wardha

1	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	
2/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
/	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	
4	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
6	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	10
7	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
,	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	19
8		22
0	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
9	Chandrapur Dimensions of pages and proposition the Condition pages and proposition the Condition pages and pages an	25
7	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
10	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	20
10	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
**	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
11	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
12	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
**	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
13	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
14	Gram Swaraj: Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	
15,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
-	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	
16	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	44
	analysis.	
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
17	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
18	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	198
19	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
28	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
1 1	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
21	Exploring Mahatma Gandi's Khadi: The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
22	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

	Dr. Ram P. Savanekar, Aniket Collge of Social Work, Wardha.	
23	View of Mahatma Gandhi Public Library Movement Rise in British Period	67
23	Dr. Sunil H. Urkundkar, Arts and Science College, Pulgaon	
24	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	71
27	Snehal A. Ganar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
25	Views of Mahatma Gandhi's in Education and Knowledge In social Change.	74
	Sudhakar T. Ghorpade, Mahatma Fule Arts, Commerce and Sitaramji Chaudhri	
	Science College, Warud	
26	A Study of Gandhijis Ideology - Nai Talim and its relevance to the present	77
	education system.	
	Urmila M. Hadekar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
27	Mahatma Gandhiji's Satyagraha.	82
125	Dr. Vaishali D. Malode	
28	Role of Gandhiji in removal of Untouchability.	84
	Vaishali Khotele, Wanjari College of Law Nagpur	
29	Gandhi's Educational Thoughts: It's Relevance and Uniqueness.	88
	Dr. Vaishali Malwar (Duke), Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
30	Role of Mahatma Gandhi in National Movement.	92
50	Dr. Vidhya Bhaisare, Aniket College of Social Work, Wardha	
31	Gandhiji's Perception of Women.	94
31		
20	Kishor N. Mahajan, Dr. Ambedkar College, Chandrapur	97
32	The Media and Women.	91
	Rita P. Khobragade, Mahila Mahavidyalaya, Arjuni. Dist. Gondia	0.0
33	Gandhian Legacy for Nature Cure.	99
	Dr. Aarti B. Padole, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	NEEL
34	Mahatma Gandhi: The Great Journalist,	102
	Dr. Prashant R. Kadwe, New Arts, comm. & Science College, Wardha	
35	Mahatma Gandhi's Concept of Children's Education.	105
	Dr. Karabi Mitra, B.K. Girl's College, Howrah.	
36	Impact of Gandhi's Philosophy on Indian English Novelist in post -	108
	independence era.	
	Prof. Amit C. Ronghe, Arts and Science College, Pulgaon	
27	महात्मा गांधींची सत्य, अहिंसा संकल्पना.	115
37	प्रा.डॉ.अनिल सी. बाभळे, आर.एस.बीडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जि.वर्धा	113
38	महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेतील स्वातंत्र्य.	118
30	डॉ. प्रा. अरविंद म. पुनवटकर, डॉ. हरिभाऊ आमदने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर,	110
	जि. नागपुर	
39	0	121
39	स्वदेशी चळवळ (Swadeshi Movement). डॉ. अशोक गोविंद. शहाणे, समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि.नागपूर	D.
40	महात्मा गांधींजींच्या विचारातील भग्वतगीता.	124
40	महात्मा ज्योतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	124
41	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार.	125
41	डॉ. सी. डी. पाखरे, महात्मा फुले महाविद्यालय, वरूड, जि. अमरावती	123
10	आर्थिक समाजतेविषयी गांधींचे विचार.	127
42	आथिक समाजतावषया गांधाच विचार. डॉ. पंजाब पुंडकर, महात्मा फुले , वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड,	127
	जि.अमरावती	
12		129
43	लोकशाहीत सत्याग्रहाची भूमिका. प्रा.लक्ष्मण शा. पवार, महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सितारामजी चौधरी विज्ञान महा. वरूड.	123
	अत्यक्तिन सा. प्रपार, नहारना पुरा करा, पानिष्य प तिसारानणा पावरा प्रशान नहा. पराछ.	

14	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
		132
4	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत. गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	132
15	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
	घनश्याम अ. वाधमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
16	महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	हर्षल ध. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
17	अध्यात्म आणि गांधी.	144
	प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
18	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
10	डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
19	स्वदेशी चळवळ.	153
2	कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	
50	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
10	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
71	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
2.0	कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
53	हाँ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	103
		165
54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	103
	महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	167
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	107
	मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	172
56	नांचीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	1/2
	प्राडॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	173
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	1/3
	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	176
58	गांधी – खादी.	175
	बँ नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	170
59	चमाजिक चळवळ आणि सुधारणा.	178
	प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	100
50	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
	डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	106
EI.	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
	डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	100
52	न्हात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
	💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
	ब्रुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
54	न्हात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
	🔳 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
7	नहत्त्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
-	🔳 डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	
56	नहात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	प्रमोद एच पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	
W/	गांधीजी आणि नैतिकता.	204
	मा उनोद बा तडस, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
(0)	त्रा. साइबाबा लाकप्रबाधन कला महात्रिधालय, पडनर, जि. पद्या. सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
69	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी. डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	214
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ. प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	219
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान. प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	221
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र. प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	226
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका. डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	229
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी. डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	232
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	235
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन. प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	238
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता. प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	241
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता. प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	244
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा. प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	245
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	247
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन. सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	250
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार. प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	253
86	गांधीजी आणि स्त्री संशक्तीकरण. डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	255
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार. डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	257
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा. प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	259
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार. प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	262
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता. आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	266
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार. प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	268
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में. आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	272

93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद.	273
014	डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	E Barry
24	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	276
0.5	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	
95	गांधीजी की आर्थिक विक्नेन्द्रीकरण की अवधारणा.	277
	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	
96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	279
	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	Control of
97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
	अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	
98	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	
99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	
199	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
101	Gandhi's Conception of Truth : An Observation-	293
	Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	
102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
	Dr. Somnath K. Pachling	270
102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
/	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	299
103		200
103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
104	Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
105	डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
	डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
	प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	
109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	31)
110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
	विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	207
	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	327
113	मनिसक आणि शारिरीक स्वारध्यासाठी गांधीजींचे विचार.	
113	पार्थारी बोर्वेक्स गांव गार्टी बाब भागानी विभागीत क्षाना वि	332
114	शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
117	महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
115	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्ःमयावरील परिणाम.	341
	🗷 निब्दार्थ कुं. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	

a new economic order based on ecological balance. The village romanticism of Gandhi has been considered as central to his environmental philosophy. However, going back to the thoughts of Gandhi is essential to build up a green future, where there is no place for human greed.

REFRENCES:

- Shreekrishna Jha, Mahatma Gandhi- An Environmentalist With a Difference, http://www.mkgandhi.org/environment/jha.htm
- Pravin Sheth, The Eco- Gandhi And Ecological Movement, http://www.gandhimuseum.org/sarvodaya/articles/ecogandhi.htm
- M K Gandhi, Hind Swaraj, G A Natesan and Co, Madras, 1947, p 99.
- Haridas T Mazumdar, Mahatma Gandhi-Peaceful Revolutionary, Gharles Scribner's Sons, London, 1952, p 13.
- Gandhi's Views on Environment-Five Elements of Nature, http://www.gandhimanibhawan.org/gandhiphilosophy/philosophy_environment_5elementsnature.htm
- M K Gandhi, To the Students, Navjivan
   Publishing House, Ahemdabad, 1949, p 28.
- Simple Living Voluntary
   Simplicity, http://www.ecobuisnesslinks.co
   m/simple living simple life.htm
- Govind Singh, Mahatma Gandhi A
   Sustainable Development Pioneer,
   http://ecoworldly.com/2008/10/14/mahatma-gandhi-who-first-envisioned-the-concept-of-sustainable-development/
- Hiren Mukerjee, Gandhi- A Study, National Book Agency, Calcutta, 1958, p 208.
- M K Gandhi, To the Students, Navjivan Publishing House, Ahmedabad, 1949, p 69.
- Srinivasa Sastri, 'Appreciations' in H S L Polak, Mahatma Gandhi, G A Natesan and Co, Madras, 1930, p 3.
- Gandhi on
   Environment, http://bestquotes.wordpress.co
   m/2007/03/24/hello-world/

Mahatma Gandhi: The Great Journalist

Dr. Prashant R. Kadwe
HOD History Dept.
Director, Gandhi Study Centre
New Arts Comm&Sci College Wardha
(M.S.)kadweprashant06@gmail.com
Mob: .9860600094

Introduction:

The socio -political economy of India had and disturbed, Mahatma Gandhi. He was often about circumstance prevailed in the Indian some And so, he started writing his views in newspapers and journal. He was a great oratorand writer. Gandhi used to write subjects simply and clearly with all the passion so, his writings were simply great overwhelmen humanly ideas and perspectives of social refer many languages like Hindi Gujarati and Em Gandhi an writings were such that they did any advertisements. For him writing was passed educate the public with burning issues exist country. Gandhi looked upon journalism as an to serve people not to earn livelihood. Account ChalapatiRaju - "Gandhi was probably the journalist of all time and all the weeklies he me edited were probably the greatest weeklies has known." Today the media has lost its now it emphasis an highlighting and projection celebrities and models as the icons of society. In that case it is worth to revisit and and the Mahatma Gandhi's philosophy as a writer and journalist. His views educated motivated in India as well as across the world.

Gandhi as a writer

The Harijan issue of Aug-18,1946Ganda about his motive of writing, aspropagate my ideas." Writing was the man for Gandhiji. As a writer he wrote on issue in various languages. The motive of the were many like.

and religion. But the people usually fought for So, Gandhi wanted to create brother hood mangst different religion and cast group.

It is an incurable disease for which many reformers have tried to eradicate. So, Gandhi to end the untouchability and caste to end which had created barriers among the

to make it called as Grama —Swaraj. He earnestly make the country of village as developed.

There are many helpless and manufacture in our country. That may be due to lack manufacture. Un —employment, exploitation etc. but was very much disturbed by the social manufacture. He was curious to up bring the poverty the helpless people. He thought that by the can bring awareness in the society to help manufacture in the mind of educated people.

Empowerment – Women play a main role in well as society. But the condition of our society is very bad. There were regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she should be sent out the condition of regarding her that she can be conditionally be

was then dominated by the British
He wanted to bring awareness amongst
did not have any thought of it.

Infact Gandhi wrote only two books "My experiments with truth in Gujarati. Hindi Swaraj or Home Rule which was written in Gujarat" was translated by him to English.

Gandhi as an Editor

Mahatma Gandhi played an important role in editing newspapers. He used to write for six journals – Indian opinion ,young India, Navajeevan

Harijanbandhu, Harijan and Harijansevak for two of which he was editor.

Gandhi's opinion about Indian opinion was – "It was part of my life. Week after week I poured out my soul in its columns and expounded the principles and practices of Sathyagraha as I understood during 10 years, that is until 1914, Indeed the journal became for me a training in self restraint and for friends a medium through which to keep in touch with my thought".

Actually 'Indian opinion was started in South Africa. In order to ventilate the grievances of Indians and mobilize public opinion in their favour. Gandhiji started giving interviews in newspapers. He focussed on open letters and letter to editor, but soon realized that occasional writings and the hospitality of newspaper were inadequate for the political company. He had launched Indian opinion; then it became an important instrument of education. He tried to motivate people about sanitation, self-discipline and good citizenship. This journal was very important to Gandhi and he has expressed his opinion in his biography My experiments with truth'

Thus 'Indian opinion' was a weekly newsletter for Indian community in South Africa.

'Harijan' was the other journal for which Gandhi was an editor. This paper was announced in 1933 by Gandhi. He wanted to provide social justice to the unprivileged untouchable class of people. They were left out from the mainstreams of the society. He wanted to bring them to the mainstream to prove that all are equals and all are Indians. He gave a note the subscribers in the first issue of young India on Oct. 8,1919 as an editor which was

I am proud to think that I have numerous readers among farmers and workers who make India. Their poverty is India's curse and crime. Their prosperity alone can make India a country fit to live in

Thus Gandhiji viewed that the duty of newspapers was only to serve the people, he used young India to resist the Britishers boldly in not compromising with any aspect related to the freedom of India and also the freedom of press.

Gandhi as a Journalist

Gandhiji believed that the true function of journalism is to educate the public, not to stock it with wanted and unwanted impressions. And so he had been frequently writing on various subjects of journalism. To him editorial independence adherence to truth and self-restraints were the three overridingconsideration for journalism. He joined journalism to reform the society and the public thinking towards the development of a country.

Gandhi knew that people read newspaper and believe it. But he was also aware of readers who can not always trust the journals or newspapers. He was a successful journalist. The two journal 'young India' and 'Navajivan' were used by him to ventilate his views and to educate the people on satyagraha. In 1933 Gandhi started Harijan, Harijanbandhu, HarijanSevak in English Gujarati and Hindi respectively. These newspapers were the main medium against untouchability and poverty in rural areas. These papers published no advertisements even then they enjoyed wide circulation. His writing gave a new stimulus to the evolution of press as a weapon of Satyagraha.

Gandhi used the journals for his unselfish service towards the society where in many deficiencies existed. He opined that 'the sole aim of journalism should be service. The newspaper is a great power.It should not be misused to meet the selfish ends or for the sake of purely earning a livelihood. Journalism should purely be useful and serviceable for the country, so, he did it. He never misused the power for self.

Thus journalism is meant primarily to educate people and apprise them of current trends in history of the world. This is a responsible work Journalism has become an industry in the most days and the commercialisation of press has increasingly found in every aspect. Garage frequently expressed his displeasure at the man newspapers. Gandhian journalism emphasises four news values culture, peace, probity in life and development. Contrary to these, the preday journalism gives importance to four other values - consumerism, high priority to consumers, it deals with market driven products the company sponsored news - so newsper nowadays lack in depth study or research on same relating to the nation.

Conclusion:

Therefore, it is an analysis of Mahatma Gandwriter, editor and journalist in order to know views and reviews on the role of journalist construct a society – apart from being a journalist he was a national leader and reformer Gandhi was a great communicator whose speeches motivated people to paatical the Satyagraha movement

REFERENCES:

Gandhiji, M.K., Hind Swaraj-Indian Home Navajivan Publications, Ahmedabad, 1900 Collected Works of Mahatma Gandhiji, Publication, Ministry of Information and Broades Govt. of India, New Delhi, 1994.

Homer, Jack.,(ed), The Gandhiji Realer Sourcebook of His Life and Writings, Grove New York, 1956.

Gandhiji, M.K., An Autobiography or The My Experiments With Truth, Navajivan Phouse, Ahmedabad, 1940, 2nd edition, p.xii.

Kapadia, Sita., "A Tribute to Mahatma Gand Views on Women and Social Change", Jou South Asian Women Studies, Vol. 1, November, 1995, Asiatica Association (Italy)

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

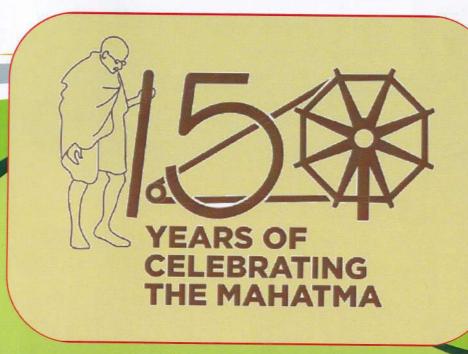
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN No. -2319 9318

Conference Proceedings Publication

Dr. Prashant R. Kadwe

Director, Gandhi Study Centre New Arts Comm And Sci College Wardha(MS)

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Dr. Ashish B. Sasankar

Dr.Shashi Poonam(HP)

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. Oscar Pujol (Spain)

Dr. Harishkumar Saddi (Punjab)

Dr. Chaitali Choudhari

Dr Karabi Mitra(Calcutta)

Dr. Abhijit Verulkar

Dr Ravi Kumar (Delhi)

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (Doon Uni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors -:

Dr Ashish B. Sasankar Principal New Arts Comm & Sci college Wardha-442001 (M.S.) Dr Prashant R. Kadwe Director Gandhi Study Centre New Arts Comm & Sci College Wardha-442001 (M.S.)

-: Date of Publication: 29th February 2020

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on 6th UGC sponsored one day interdisciplinary, International Conference on Exploration of Mahatma@150 on 29th February 2020. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha Maharashtra INDIA number of eminent scholar, social activities, Professor & Research Scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The Wardha city is renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study center of New Arts, Commerce & Science College for the 6th time has organized the conference to promote the thoughts and views of the "Exploration of Mahatma@150".

I am very thankful of the management, Resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the college who have taken lots of efforts and provide their best possible supports for the success of this event.

Dr. P. R. Kadwe Director

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce and Science College, Wardha

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	
	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
,	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	22
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	23
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
-	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	20
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
-	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	32
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	25
-	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	35
3		20
,	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
4	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	10
-	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
-	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	
5	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
_	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	44
	analysis.	
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
_	College, Allapalli	
7	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
8	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	165
9	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	in the last
B	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
1	Exploring Mahatma Gandi's Khadi: The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	

	Dr. Ram P. Savanekar, Aniket Collge of Social Work, Wardha.	
23	View of Mahatma Gandhi Public Library Movement Rise in British Period	67
	Dr. Sunil H. Urkundkar, Arts and Science College, Pulgaon	T - A - A
24	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	71
	Snehal A. Ganar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
25	Views of Mahatma Gandhi's in Education and Knowledge In social Change.	74
	Sudhakar T. Ghorpade, Mahatma Fule Arts, Commerce and Sitaramji Chaudhri	
26	Science College, Warud	77
26	A Study of Gandhijis Ideology – Nai Talim and its relevance to the present	"
	education system. Urmila M. Hadekar, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	
27	Mahatma Gandhiji's Satyagraha.	82
21	Dr. Vaishali D. Malode	
28	Role of Gandhiji in removal of Untouchability.	84
	Vaishali Khotele, Wanjari College of Law Nagpur	
29	Gandhi's Educational Thoughts: It's Relevance and Uniqueness.	88
2,	Dr. Vaishali Malwar (Duke), Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
30	Role of Mahatma Gandhi in National Movement.	92
30	Dr. Vidhya Bhaisare, Aniket College of Social Work, Wardha	
21		94
31	Gandhiji's Perception of Women.	24
	Kishor N. Mahajan, Dr. Ambedkar College, Chandrapur	07
32	The Media and Women.	97
	Rita P. Khobragade, Mahila Mahavidyalaya, Arjuni. Dist. Gondia	
33	Gandhian Legacy for Nature Cure.	99
	Dr. Aarti B. Padole, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
34	Mahatma Gandhi : The Great Journalist.	102
	Dr. Prashant R. Kadwe, New Arts, comm.& Science College, Wardha	
35	Mahatma Gandhi's Concept of Children's Education.	105
	Dr. Karabi Mitra, B.K. Girl's College, Howrah.	
36	Impact of Gandhi's Philosophy on Indian English Novelist in post -	108
	independence era.	
	Prof. Amit C. Ronghe, Arts and Science College, Pulgaon	
37	महात्मा गांधींची सत्य, अहिंसा संकल्पना.	115
31	प्रा.डॉ.अनिल सी. बाभळे, आर.एस.बीडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जि.वर्धा	
38	महात्मा गांधी यांच्या स्वराज्य संकल्पनेतील स्वातंत्र्य.	118
	डॉ. प्रा. अरविंद म. पुनवटकर, डॉ. हरिभाऊ आमदने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर,	
	जि. नागपूर	
39	स्वदेशी चळवळ (Swadeshi Movement).	121
	डॉ. अशोक गोविंद, शहाणे, समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि.नागपूर	
40	महात्मा गांधींजींच्या विचारातील भग्वतगीता.	124
	महात्मा ज्योतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
41	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार.	125
	डॉ. सी. डी. पाखरे, महात्मा फुले महाविद्यालय, वरूड, जि. अमरावती	
42	आर्थिक समाजतेविषयी गांधींचे विचार.	127
	डॉ. पंजाब पुंडकर, महात्मा फुले , वाणिज्य व सीतारामजी चौधरी विज्ञान महाविद्यालय, वरूड,	
	जि.अमरावती	
43	लोकशाहीत सत्याग्रहाची भूमिका.	129
	प्रा.लक्ष्मण शा. पवार, महात्मा फुले कला, वाणिज्य व सितारामजी चौधरी विज्ञान महा. वरूड.	

14	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
4	गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
6	महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	हर्षल ध. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
17	अध्यात्म आणि गांधी.	144
	प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
	डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
19	स्वदेशी चळवळ.	153
	कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा	
0	महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
2	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
	कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
13	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
	डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
	महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
	💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	
56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
	प्राडॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	
58	गांधी — खादी.	175
	डॅ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
99	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा.	178
	चानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	
50	खंड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
	डॉ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
61	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
	💰 सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	
62	महत्त्वा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
	💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
	क्टूल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
22	न्हात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	A sice
5/	म्हातमा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
7	💻 डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू, आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा	
965	महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	च्या प्रचाद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	
	- 2 2 2 40	204
ET /	गांधीजी आणि नैतिकता.	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार. प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
70	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	210
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा. डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	218
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	13000
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
Piet.	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	
88	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	
89	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	M.
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	
91	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	
92	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
240	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	27.0
74	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	276
95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	077
20	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	0.70
90		279
07	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	200
97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
00	अश्वनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	
98	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
00	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	
99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	
100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	. 290
	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	da Finale
101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
	Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	
102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
	Dr. Somnath K. Pachling	
102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	
103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
	Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
	डॉ. रिमता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	303
105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
	डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	309
106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	312
107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	214
	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	314
108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	0.17
.00	प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	317
109		210
20)	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	
1		322
111	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
110	विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
112	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	
113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	332
	शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
16	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	341
	जिल्हा कुं. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	

"GANDHI AS A MODAL FOR LEADERSHIP"

Shyam K Fardale
Department of Commerce & Business
Administration NACSC Wardha.442001,
Maharashtra, India

Abstract: What makes a great leader great? What kind of skills does he use? These questions came to our mind when we started the course "Leadership Theories". By writing about one of the greatest leaders of the 20th century, Mohandas Karamchand Gandhi, we were able to answer parts of these questions. We wondered why people still recognize him for his behavioral skills and whether it is possible to replicate those e.g. in business life. We found that it were not only techniques that he used to lead, but just as much will power and true belief.

Key Words:- Ethicalleadership, Servant leadership, Spiritual leadership

Mohandas Karamchand Gandhi has been a political, spiritual and ideological leader of India. He was born in 1869 in Porbandar, India, but was assassinated in 1948 by a Hindu extremist.

Primarily Gandhi was not only a political but ethical leader. His main principles were Satyagraha, the belief in truth, Ahimsa, non-violence and Swaraj, which means individual as well as political self-policing.

Gandhi is very well known for his role as the leader of the Indian Independence Movement and became Mahatma, the Great Soul of India. Gandhi encouraged the people of India to free their own state and defeat the British with their own weapons. What made him famous is his non-violence, non-cooperative approach he believed in (cf. McMahon, p.18).

Gandhi studied law in London and returned to India to practice his studies afterwards. Two years later he went to South Africa to do legal work and stayed there for 21 years. At that time South Africa was still controlled and owned by the British and an

While Gandhi was in South Africa he faced direct discrimination against the Indians. He was thrown out of the train when he refused to move to 3rd class even though he bought a 1st class ticket (cf. Nojeim, p.73).

These happenings were the turning point in Gandhi's life. While he protested against the British government he developed a new way of resistance. The basic principle of this form of resistance was non-violence and civil disobedience. Gandhi believed that behavior is more important than achievement. Therefore he also demanded peaceful coexistence of the religions.

Chapter 2 Gandhi as a leader

In the following Gandhi's leadership skills will be analyzed by the means of "Leadership in Organizations" by Gary A. Yukl.

When analysing Gandhi's leadership skills, the focus will be on ethical, servant and spiritual leadership. Both are normative theories of an ideal to be accomplished. They focus on the relationship among people, thus on the leader and its followers. The values catered by both theories include "honesty, altruism, kindness compassion, empathy, fairness, gratitude, humidity, courage, optimism and resilience" (Yukl, p.348). These leadership theories are mainly based on humanitarian ideas included in most religions. A good leader is not regarded as a person who "will use power, but whether they will use it wisely and well" (Yukl, p.329). This determines their power.

Gandhi never saw himself as a powerful leader. He was convinced people would follow his beliefs if they had a reason to do so. He considered himself an eye-opener and thus would never force his opinion upon people, but waited until they were ready to see it themselves.

2.1 Ethical leadership

As Gandhi is seen as one of the greatest ethical leaders of our time, the question arises: Why is that?

If one looks at ethical leadership Yukl points out that values, traits and behaviour need to be evaluated (cf. Yukl, p.330). Moreover an individual leader like Gandhi should be judged by his own values, his stage of moral development, his conscious intentions, the freedom of choice, his use of ethical and unethical behaviour or other types of influences used (cf. Yukl, p.330). Of course this is very subjective and Gandhi maybe seen as a great leader nowadays, but has been seen as a trouble stirrer by the British colonial power.

Applying leadership skills to purpose, consistency of his moral standards in behaviour and the consequences of his actions, we will get a first insight of his leadership skills.

Gandhi's purpose was to free the Indian people by their own means from suppression and colonisation through non-violent, non-cooperative protest. This initial aim, to change the peoples mind (also towards other Indians e.g. when it comes to religious diversity) never changed. He wanted the "untouchables" to be recognized and all religions to be equal. Still he never stood up for any other discriminated races.

The consistency of his moral standards is strict and consequent. He initiated the freedom movement after a successful repeal of a bill in South Africa. This bill reduced the Indian's civil rights. He continued once arrived in India to accomplish more for his own people. He followed his beliefs of the value of labour. This means that labour should be valued the same, regardless of who did it.

The consequences of his action were not only India to be governed by Indians, but also a sign throughout the world, that there is no need for violence to reach an aim.

Gandhi did not violate basic laws, as he tried a passive approach. Laws of society were violated in the terms of not obeying to the British government. Is this unethical then? The question can be assed from different point of views. Ethical can be the pursuit of the heart and inner beliefs. This sometimes collides with basic laws. Gandhi truly

believed in the equality and experienced injustice due to his race. Breaking with the law was a necessity to break a viscous circle of injustice. Where the line needs to be drawn is questionable, though. Most people agree that the line is crossed, once violence is considered to be a justifiable device. Gandhi never denied other people to join his non-violent protest. As he encouraged denying disobedience by boycotting the legislative part e.g. non-cooperation of civil servants as a form of protest.

He never wanted to endanger his followers in regard to health etc. His decision to fast was his decision. People were not persuaded to follow, they were allowed to decide themselves if they wanted to fast as a form of protest.

As Yukl claims, an ethical leader applies the same rules to everyone, is honest when providing information and keeps promises.

Applying Yukl, Gandhi can be seen as a leader with the "highest level of moral development" as his "primary motivation [was] to fulinternalized values and moral principles" (Yaki p.335). He deflected from previously set rules and existing traditions and risked by that not only expulsion by the British government, but economic loss, physical punishment and social rejection within the Indians (as he treated untouchables as humans).

The biggest achievement in his career durant the Independence Movement was the Salt Management which finally led to the British government release India. In India it was forbidden to sel = harvest salt, by marching more than 300km to the sea and just doing that, Gandhi set a symbolic and ridiculed the British.

After the Independence of India Gandhi continua his work. He spoke up a for a united India everyone would be recognized.

Critics claim the limitation of his support to I people only. Some people even found Ganda racist because he refused black people.

He was nominated for the Peace Nobel Price five times and got killed the year he was supposed to receive it.

2.1 Servant leadership

Mahatma Gandhi's personality uniquely combined humility with self-confidence, serenity with enthusiasm. He was willing to understand his own limitations and shortcomings and subject himself to the most sever discipline to rid him of all defects. This man had a quality that attracted the educated and the illiterate alike. It was open for all to see. His words matched his action. Hindustan needed action not merely eloquence. The people of India went to Mahatma Gandhi with hope, expectation and desire. They hoped that this man who understood their suffering would lead them to swaraj.

It was a unique coming together people and leader. His quest for perfection led him to search for the truth with the people. He did not run away from politics, though to him it was not the primary quest. Why did the masses of India love him? Mahatma Gandhi believed that the reason was his affection and love for the poor of the country. He communicated the intricate aspects of Truth, like the sages had communicated the most incommunicable knowledge by simple formulation: 'Speak the truth', 'Follow your *dharma*'. He communicated it through his life by establishing unity between his individual life and public conduct and that is how it reached the hearts of people.

In 1934, Mahatma Gandhi resigned even from the primary membership of the Congress. He wanted the Congress to take up the constructive activities for Nation building. The Congress Working Committee often met in his presence and did not stop seeking his council. He either remained a president or a mentor to constructive work organizations established by Congress. The country saw the leadership of Gandhi for about 15 years. Mahatma Gandhi was a revolutionary who thought about the need to remove violence and at the same time how to establish a non-violent society; a society without oppression, a society without authoritarian

government. And this Mahatma Gandhi meant to do with Constructive programs to cover the maximum sectors of society; the financial sector, the social sector, the educational sector and the political sector. The political strength of constructive activity was not clearly seen by the county as much as Mahatma Gandhi wanted it to be.

'The best way to find your self is to lose yourself in the service of others' Mahatma Gandhi had said.

2.1 Spiritual leadership

Mahatma Gandhi is universally accepted as an exemplary model of ethical and moral life, with a rare blending of personal and public life, the principles and practices, the immediate and the eternal. He considered life to be an integrated whole, growing from 'truth to truth' every day in moral and spiritual He believed in a single standard of conduct founded on dharma of truth and nonviolence. He successfully racial against nonviolent struggles 1ed discrimination, colonial rule, economic and social exploitation and moral degradation. So long as these manifestations of violence remain, Gandhi will remain relevant. Gandhi was "a good man in a world where few resist the corroding influence of power, vanity".1 wealth Among the vital messages of Gandhi's leadership are: even one person can make a difference; strength comes not from physical capacity but from an indomitable will; given a just cause, nonviolence and capacity for self-suffering, and fearlessness, victory is certain; leadership by example is the one most effective. He asserted: "We only wish to serve our fellowmen wherever we may be ...."

BIBLIOGRAPHY

P.A. Nazareth, Gandhi's Outstanding Leadership, Bangalore: Sarvodaya International Trust, Gandhi Centre of Science and Human Values & Bhartiya Vidya Bhavan, 2006

Mohandas Karamchand Gandhi. In Wikipedia, The Free Encyclopedia. Retrieved, September 28, 2009,

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

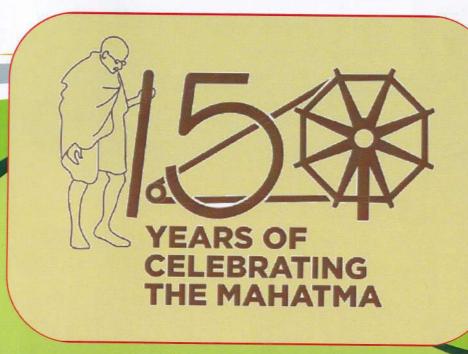
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	1000
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

-	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
TELES, T	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
0.0	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
40		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
THE PARTY		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	575	च नारायण मा. वधाळ, मातात्रा अजनाबाइ नुपायळ समाजयगप ग्हापयाराय, गरवज	178
	59	सन्तिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	डेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
		डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	1 1
1283	62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m.e.	63	हुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		च्चुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
107	19/	महत्त्वा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	1	ज्ञा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा ज्ञान्य गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
		वाद्यां वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
70	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
, 1	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	211
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
1.4	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	210
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
81	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. टाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री संशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	
38	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	
00	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	
)1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव–घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	- 276
		प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	2/0
211	95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	277
	25	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
214	96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	270
	70	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
218	97		200
	91	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
219	0.0	अश्वनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	004
	98	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
221	100	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	
	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
226		डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	
220	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
229	/_	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
22)	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
232		Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	and the last
232	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
225		Dr. Somnath K. Pachling	
235	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
220	/	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	277
238	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	302
241	104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	205
	104	डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	305
244	105	जा. स्मिता पामखंड, महात्मा नाथा अतरराष्ट्राय हिंदा विश्वविद्यालय, वधा	
	103	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245	100	डॉ. रनेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
	106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247	100	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	La Consult
	107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
253		प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	
	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
255		प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
200	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
257		प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	522
231	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
259		विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
239	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
262		प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	321
262	113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	222
200		शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	332
266	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	20.5
	-24	ण द्वा भेता सन्तर्वार का लालामाने नेषामान विकास समिता.	335
268	115	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	
1111	113		338
272	-	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	
-1-	1116		341

सर्वात वरचढ ध्येय बाळगले होते. साम्राज्यवादाचा नाश आणि समुळ उच्चाटन पुढे अंनतकाळ प्यंत नांदत राहणाऱ्या मातवजातीच्या वतीने बनवलेली ती त्यांची सर्वात बंढखोर रचना होती ते त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय होते. खेडी ही नुसती राजकीय दृष्ट्या सत्ताकेंद्रे किवा सेवाकेंद्रे न बनता अर्थकारण व समाज कारण यातील क्रांती करणारी केंद्रे झाली पाहीजे की जेणे करून ग्रामीण विकासाची व्याप्ती वाढण्यास मदत होईल व खेडे स्वयंपूर्ण होण्यास मदत होईल. महात्मा गांधीचे विचारांचा आज विचार होणे गरजेचे आहे. ग्राम निर्माण करिता गांधी विचारांची नितांत आवश्यकता आहेत.

निष्कर्ष:

- महात्मा गांधीजीनी ग्रामोद्योगांच्या निर्मितीमुळे ग्रामीण अर्थव्यवरथा मजबूत होऊन लोकांच्या क्रयशक्तीत वाढ झाली.
- शेती आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडिवल्यामुळे नवीन ग्रामीण समाज रचना निर्माण होण्यास मदत होत आहे.
- ग्रामस्वराज्य ही गांधीच्या विचारसरणीत महत्वाची संकल्पना होती.
   त्यांच्या भारतातील आर्थीक विकासाच्या दृष्टीकोनाचा हा केंद्रबिदू होता.
- खेडयांचा विकास हाच भारताचा विकास असा महात्मा गांधीचा ठाम विश्वास होता.
- मानवाची खरी शक्ती म्हणजे त्याचे नैतिक बळ व आत्मशक्तीच होय.
- खादी ग्रामीण स्वावलंबनाचा मुलाधार आहे खादी आणि चरखा हे गांधीवादाचे मुळ सुत्र हद्दपार होण्याच्या मार्गावर आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1. 'गांधीजी ग्रामीण उद्योग व्यवसाय' पद्मगंधा प्रकाशन पूणे
- 2. सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा महात्मा गांधी सांकेत प्रकाशन.
- 3. खादी का अर्थशास्त्र नंदा गुलजारीलाल.
- 4. महात्मा गांधीजीचे सामाजीक तत्वज्ञान डॉ. नागोराव कुंभार
- आधुनिक भारताचा इतिहास सुमन वैद्य शांता कोर्टेकर, साई प्रकाशन, नागपूर.

गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार

सारिका जगताप

सहायक आचार्य, (हिंदी) वाणिज्य एवं प्रबंधन विभाव न्यू आर्ट्स, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा मो. 09923212944

'खादी केवल वन्न नहीं, बल्कि विचार है'। ये बात कि राष्ट्रिपता महात्मा गांधी ने कही थी। किंतु खादी का विचार बनने में ऐतिहासिक समय लगा। खादी का नाम अने आज भी लोगों के जेहन में राष्ट्रिपता महात्मा गांधी की बात आती है। वह तस्वीर जिसमें महात्मा गांधी हाथों में मूठ खुद चरखा चलाते हुए नज़र आते हैं। ये तो शायद हा भारतवासी जानता है कि गांधी, खादी और आजादी एक के पूरक हैं। खादी हमेशा से ही हमारे देश के स्वतंत्रता का प्रतीक रहा है। आज यह जानना आवश्यक है कि जा स्था रिश्ता है खादी और महात्मा गांधी का, कैसे हुआ का जन्म और भारत में कैसा रहा खादी का सफर।

महात्मा गांधी, खादी और महत्व :

खादी जिसे 'खद्र' भी कहा जाता है। खादी हाथ ने वाले वस्नों को कहते हैं। खादी के कपड़े सूती, रेशम या बने हो सकते हैं। इनके लिये बनने वाला सूत चरखे की हर से बनाया जाता है। खादी भारतीय कपड़ा विरासत का है। भारत की आजादी की लड़ाई में पूरे देश को संगठित कमहात्मा गांधी, खादी और चरखे का बहुत बड़ा योगदान कमहात्मा गांधी ने उपनिवेशवाद और अन्याय के खिलाक लड़ाई के दौरान चरखे का उपयोग किया। इसका आत्मिनर्भरता और गरीबी के खिलाफ लड़ाई था। जिसके महात्मा गांधी ने खादी का सामान इस्तेमाल कल्याधिक समर्थन किया था। आज़ादी की लड़ाई के वा अत्याधिक समर्थन किया था। आज़ादी की लड़ाई के वा जी कहते थे कि ' तुम तब तक सुखी नहीं हो सकते हैं तक तुम्हारा समाज सुखी नहीं हो जाता।' उन्होंने स्थिति की जीवनशैली के प्रिभाषा को व्यापक बना दिया और उसे जीवनशैली के

दिया। इस देश को की। जिस पहनने अ किया गय मदद से र इस्तेमाल अपनी एव कि 'हमें आश्रमवा तय किया कपड़ा ही करना पड़ देशी सूत आश्रम र्क बुना हुआ बुना हुआ लेकिन ऐरं इसलिए ह और वो भ था,लेकिन मदद से ये नहीं, तब

आजादी

का जन्म हु

भारत रहा। गांधीव के लिये ख आजादी वे आयोग की को सूक्ष्म, व दिया गया। कार्यकर्ता र को लेकर व

समय के स

न सशक्त

बंधन विभाग ज, वर्धा

(हैं। ये बाद केंतु खादी 🖚 दी का नाम व त्मा गांधी 🗟 हाथों में सु तो शाबद आजादी 📻 के स्वतंत्रत श्यक है कि हा, कैसे हुआ सफर

है। खादी हाधन सूती, रेशम बा मूत चरखे की ड़ा विरस्त अ

श को संबंधि त बड़ा योगव

याय के निक किया इस तहाई या वि

इस्टेमाल की लड़ड़ क

नहीं हो सब उसे चीकर

दिया। इसलिए साल 1918 में उन्होंने देश से गरीबी मिटाने और देश को स्वावलंबी बनाने के लिए एक आंदोलन की शुरुआत की। जिसके तहत देशवासियों को विदेशों से आए कपड़े ना पहनने और देश में बने कपड़े के इस्तेमाल के लिए जागरुक किया गया। इसमें गरीबों ने गांधी जी के साथ मिलकर चरखे की मदद से सुत निकाले और खादी का निर्माण किया और उसका इस्तेमाल भी किया। महात्मा गांधी ने खादी के जन्म को लेकर अपनी एक रोचक आत्मकथा बताई है। महात्मा गांधी कहते हैं कि 'हमें अब अपने कपड़े तैयार करके पहनने थे। इसलिए आश्रमवासियों ने मिल के कपड़े पहनना बन्द किया और यह तय किया कि वे हाथ-करधे पर देशी मिल के सूत का बुना हुआ कपड़ा ही पहनेगें। इसमें हमें बहुत कठिनाईयों का भी सामना करना पड़ा। बहुत मुश्किल से हमें कुछ बुनकर मिले, जिन्होंने देशी सूत का कपड़ा बुन देने की मेहरबानी की। इन बुनकरों को आश्रम की तरफ से यह गारंटी देनी पड़ी थी कि देशी सूत का बुना हुआ कपड़ा खरीद लिया जायेगा। इसके बाद देशी सूत का बुना हुआ कपड़ा हमने पहना और इसका प्रचार भी किया। लेकिन ऐसे में तो हम कातनेवाली मिलों के एजेंट बन गए थे, इसलिए हमने तय किया अब हम सूत से कपड़ा खुद ही बुनेंगे और वो भी चरखे की मदद से। हालांकि ये करना आसान नहीं था,लेकिन फिर भी हमने हार नहीं मानी और कई लोगों की मदद से ये कर दिखाया। क्योंकि जब तक हम हाथ से कातेगें नहीं, तब तक हमारी पराधीनता बनी रहेगी। तो इस तरह खादी

आजादी के बाद खादी:

का जन्म हुआ।

भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में खादी का बहुत महत्व हा। गांधीजी ने 1920 के दशक में गावों को आत्मनिर्भर बनाने 🕏 लिये खादी के प्रचार-प्रसार पर बहुत ज़ोर दिया था। लेकिन आजादी के लगभग एक दशक बाद खादी और ग्रामोद्योग आयोग की स्थापना की गई। खादी को लेकर गांधी जी के सपने 🕏 सूक्ष्म, लघु और मध्यम उद्योग वाले मंत्रालय के अधीन कर दिया गया। खादी ग्रामोद्योग आयोग में जब तक खादी के पुराने कार्यकर्ता रहे तब तक काम सही रहा, लेकिन धीरे-धीरे खादी को लेकर लोगों का समर्पण भाव कम होता गया। जिसके बाद समय के साथ खादी कार्यक्रम की दिशा और दशा दोनों ही बिगड़ने लगी। इसके लिए समय- समय पर देश में 'खादी बचाओ' जैसे आंदोलन भी हुए हैं।

वर्तमान में खादी:

भारत को आत्मनिर्भर बनाने के लिए खादी को लेकर महात्मा गांधी की सोच आज फैशन के इस जमाने में कहीं गुम हो गई है। भारत के परिधानों के लिए विदेशी कंपनियों पर काफी हद तक निर्भर हो गया है। लेकिन ऐसा भी नहीं है कि खादी का वजूद भारत से बिल्कुल मिट चुका है। आज खादी ने भारत के साथ-साथ विदेशों में भी अपनी पैठ बनाई है। वर्तमान सरकार ने भी खादी के महत्व और उसको प्रोत्साहित करने पर काफी बल दिया है। हमारे देश में फ़ैशन की दुनिया की जानी-मानी हस्तियों ने भी आज़ादी की पोशाक खादी को बचाने की लड़ाई में योगदान देने की मिसालें पेश की हैं। आज आंध्रप्रदेश, पश्चिम बंगाल, कर्नाटक, उत्तरप्रदेश और बिहार आदि राज्यों से लाए गए अलग-अलग तरह की खादी से तैयार किए गए कपड़ों से पश्चिमी और भारतीय दोनों तरह की पोशाकें तैयार की जाती

एक बार इंग्लैंड के प्रधानमंत्री विंस्टन चर्चिल ने महात्मा गांधी को 'आधा नंगा फ़कीर' (half-naked Fakir) कहा था। चर्चिल के इस उपेक्षित भाव को भी गांघी ने बहुत सकारात्मक तौर पर देखा। शायद इसलिए कि चर्चिल वही देख और बोल रहे थे जो गांधी चाहते थे। वर्ष 1930 के गांधी के ' दांडी मार्च' से बौखलाए चर्चिल और पूरी दुनिया के लिए यह पचाना मुश्किल हो रहा था कि कैसे अक्टूबर की हड्डी गला देने वाली ठंढ में एक भारतीय बहुत ही कम खादी के कपड़े पहने पानी के जहाज से इंग्लैण्ड की धरती पर उतर रहा है। उधर गांधी दुनिया को बताना चाह रहे थे कि अब हर भारतीय के मन में स्वावलंबन और आत्मसम्मान की भूख बढ़ चुकी है। वी.आर. देविका जिन्होंने महात्मा गाँधी और उनके संवाद की रणनीति पर अध्ययन किया है, कहती हैं कि गांधी ने खादी को आज़ादी की लड़ाई में हथियार के तौर पर इस्तेमाल किया। इंग्लैण्ड के सरज़मीं पर कम कपड़ों में गांधी के पहुँचने को, देविका मन का शरीर पर नियंत्रण के अब्दुत उदाहरण के तौर पर देखती हैं।

जब गांधी वर्ष 1915 में भारत वापस आये तो अंग्रेजों के कपड़े का उद्योग चरम पर था। अंग्रेज भारत से कच्चा माल ले जाकर कपड़े तैयार करते थे और पुनः भारत में ही वे इन तैयार कपड़ों को बेचते थे। स्थानीय उद्योग बर्बाद हो चुका था। स्थानीय लोग हद तक परेशान थे। वैसे तो स्वदेशी आंदोलन पहले से चल रहा था पर गांधी को इसकी गंभीरता का एहसास पहले देश भ्रमण के दौरान हुआ जो उन्होंने स्वतंत्रता की लड़ाई में पूरी तरह उतरने से पहले किया था। देश में आम लोगों की स्थित देखकर उन्हें खादी ही वह कारगर हथियार दिखा जिससे वे दोनों पक्षों, शासक और शासित, से जरुरी संवाद कर सकते थे। एक तरफ स्थानीय खादी को बढ़ावा देना गांधी को अंग्रेजी उद्योग को तबाह करने का अचूक अहिंसात्मक हथियार दिखा। वहीं दूसरी तरफ भारतीय लोग जो धर्म और जात-पात में बंटे हुए थे, उनको जोड़ने का भी एक सटीक नुस्खा लगा। स्थानीय लोगों को रोजगार इत्यादि जैसे गौण फायदे तो थे ही।

इसका एक उदाहरण 'चंपारण सत्याग्रह' के समय दिखता है। गांधी जब चंपारण गए तो साबरमती आश्रम के चलन के अनुसार वहाँ भी खादी ही पहनी। इस पर उस समय के एक पत्रकार जिसका नाम था इरविन, उसने ' दी पायनियर अखबार' में महात्मा गाँधी पर नौटंकी करने का आरोप लगाते हुए एक पत्र लिखा कि वो आम जनता को मूर्ख बनाने के लिए ऐसा कर रहे हैं; जबिक सत्य यह है कि हर पढ़ा-लिखा रईस भारतीय औरों से खुद को उत्तम समझने के लिए पश्चिमी संस्कृति में प्रचलित कपड़े ही पहनता है।

इसके जवाब में महात्मा गाँधी का एक पत्र 30 जून, 1917 को इसी अखबार में प्रकाशित हुआ। उन्होंने लिखा कि वो पहनावे के प्रभाव से अब भली-भाँति वाकिफ हुए हैं और इसीलिए तय किया है कि अब खुद से या अपने साथियों के बुने हुए खादी ही पहनेंगे। जो पूर्णतः स्वदेशी होगा। इरविन के पत्र का हवाला देते हुए गांधी ने आगे लिखा कि लेखक यह मानते हैं कि मैंने लोगों पर तत्कालीन प्रभाव जमाने के लिए एक खास किस्म का कपड़ा पहना है। जबिक वास्तविकता कुछ और है। मैंने यह राष्ट्रीय वस्त्र इसलिए पहना क्योंकि एक भारतीय बनने का सबसे अच्छा तरीका भी यही है। मैं मानता हूँ कि अंग्रेजी तरीके का कपड़ा पहना हमारे पतन और कमजोरी

को दर्शाता है। उसको पहनकर हमलोग एक राष्ट्रीय पाप कर हैं क्योंकि साथ में हमलोग उस कपड़े को नजरअंदाज कर को भारतीय परिवेश के अनुकूल है। खादी सस्ता, साधारण के साफ़ सफाई के हिसाब से भारतीय परिवेश के लिए एक अनुकूल है।

भारतीय होने और इस पर गर्व करने के इस एहसान उस समय सख्त जरुरत थी। इसीलिए धीरे-धीरे गांधी खाट अात्मसात करते चले गए। वर्ष 1919 में 'दी आल इसिपनर्स एसोसिएशन' की स्थापना की गई। इससे भी स्य

देविका जी बताती हैं कि गांधी 03 सितंबर 1920 उस समय के कलकत्ता से मदुरई आये जहां उन्होंने बहुत स्तर पर लोगों को धोती में देखा। उन लोगों के पान कपड़ा नहीं था कि वे अपना पूरा तन ढँक सकें। वहीं गांधी तय किया कि वो भी अब उतना ही कपड़ा पहनेंगे जिस्के शारीर का जरुरी हिस्सा ढँक जाए। इस तरह गांधी ने अस्व ढंकने के लिए कम से कम कपड़े का इस्तेमाल करना इस्तिया। यह सिलसिला ऐसे ही 1948 तक

इसके पहले उन्होंने 08 दिसंबर 1921 को ' वंच डिं में लिखा कि 'चरखा देश की समृद्धि के साथ ही स्वटेंड प्रतीक है।' गांधी के आह्वान पर हर स्वतंत्रता सेनानी डिं इस्तेमाल कर खुद के लिए कपड़ा तैयार करने लगा डिं गांधी इसलिए कर रहे थे ताकि देश के आम जन के नुद्धे डिं उन्हें बड़े लक्ष्य (स्वतंत्रता संघर्ष) में शामिल कर बा तरीका सफल भी हुआ।

खादी, चंपारण या खेड़ा सत्याग्रह के मुद्दे गाँधी के से जोड़ने का एक तरीका था। संवाद के लिए सह सही मुद्दा उठाना। खासकर खादी जिसका गौरवश के रहा था। हर घर इससे जुड़ा था। वह तो राजनीतिक कि लिए तैयार बैठा था बस चाहिए था के के लिए तैयार बैठा था बस चाहिए था के के लिए तैयार बैठा था बस चाहिए था के के

इसकी ताव कि खादी म महात्मा गा खादी के ऐ प्राचीन भाग और बाद रही।विदेशी कपड़े की गु खूबसूरत प शताब्दी में पर आना शु जिसका मुख कपड़ा उद्योग को आगे ब

लेकिन किया जब अं कपड़े के व्य बंगाल में बंट स्वदेशी आंदो में चला था। बंगाल अंग्रेजों के बिहार, उड़ी थे। वैसे तो अं पीछे प्रशासन व आधार पर बांत विरोध में दूसर वस्तुओं का ब कपड़ों का बहि में इसको लेकर बने कपड़े जला

वर्बाद कर दि

सन् 19 भारतीय स्वतंत्रत जल्दी ही खुद क तोग एक राष्ट्रीय पाप कर है ड़े को नजरअंदाज कर रहे खादी सस्ता, साधारण के य परिवेश के लिए एक्ट

ार्व करने के इस एहसास किए धीरे-धीरे गांधी खादी के 1919 में 'दी आल इंकिंग की गई। इससे भी स्वकार काते-आते खाँच कि अंग्रेजो ने भारत के लोगों ने उन्हें ऐसा करने कि भारत पर शासन अपनी वाल की वजह से कर रहे हैं।

हं गांधी 03 सितंबर 1921 क ई आये जहां उन्होंने बहुत खा। उन लोगों के पान क ता तन ढँक सकें। वहीं गांधी ता ही कपड़ा पहनेंगे जिसने ए। इस तरह गांधी ने अपन यहे का इस्तेमाल करना हो की 1948 तक दिसंबर 1921 को 'यंगी समृद्धि के साथ ही स्ववक समृद्धि के साथ ही स्ववक हार हर स्वतंत्रता सेनानी कपड़ा तैयार करने लगा क देश के आम जन के मुद्दे

इा सत्याग्रह के मुद्दे गांधी के गा। संवाद के लिए सही स्व खादी जिसका गौरवशाली है गा। वह तो राजनीटिक है था। बस चाहिए था कोई का इसकी ताकत समझे। गांधी ने इसे समझा और ऐलान कर दिया कि खादी महज़ एक कपड़ा नहीं है बल्कि एक जीवन शैली है। महात्मा गांधी ने वर्ष 1927 में 'खादी यात्रा' भी निकली। खादी के ऐतिहासिक महत्व के बारे में दस्तावेज बताते हैं कि प्राचीन भारत में चरखा हर घर का हिस्सा होता था। मौर्य वंश और बाद के शासन में भी खादी की बहुत अमीर परंपरा रही।विदेशी पर्यटक जैसे मार्कों पोलों ने सन् 1228 में भारतीय कपड़े की गुणवत्ता के बारे में लिखा था। लेकिन घर-घर की इस खूबसूरत परंपरा को नज़र लगनी शुरू हुई जब सोलहवीं शताब्दी में पुर्तगाली, फ्रांसीसी फिर अंग्रेजों ने भारतीय जमीन पर आना शुरू किया। अंग्रेजों ने यहाँ ईस्ट इंडिया कंपनी बनाई जिसका मुख्य उद्देश्य यहाँ से कच्चा माल ले जाना था। इसमें कपड़ा उद्योग भी उनके निशाने पर था। अंग्रेजों ने अपने उद्योग को आगे बढ़ाने के लिए भारतीय कपड़ा उद्योग (खादी) को वर्षांद कर दिया।

लेकिन खादी ने स्वतंत्रता आंदोलन लड़ना तब शुरू किया जब अंग्रेजों ने बंगाल का 1903 में विभाजन कर दिया। कपड़े के व्यापार के लिए मशहूर बंगाल, पूर्वी और पश्चिम बंगाल में बंट गया। उसी समय दादा भाई नौरोजी ने दूसरा स्वदेशी आंदोलन (पहला उन्नीसवीं शताब्दी के आखिरी दशक में चला था।) की शुरुआत की। बीसवीं सदी के शुरुआत में ही बंगाल अंग्रेजों की खिलाफत का गढ़ बन गया था। जिसमें अब के बिहार, उड़ीसा, पश्चिम बंगाल और बांग्लादेश आदि शामिल थे। वैसे तो अंग्रेजों ने बहाना बनाया कि बंगाल के बंटवारे के पीछे प्रशासन की सह्लियत उनका मुख्य उद्देश्य था। पर धार्मिक आधार पर बांटना उनकी नियत को स्पष्ट कर रहा था। इसी के विरोध में दूसरा स्वदेशी आंदोलन शुरू हुआ जिसमें अंग्रेज़ी वस्तुओं का बहिष्कार शुरू हुआ। इस आंदोलन में विदेशी कपड़ों का बहिष्कार शुरू हुआ। वर्ष 1905 आते - आते लोगों में इसको लेकर गुस्सा भड़कने लगा था जिसमे अंग्रेजी मिलों में बने कपड़े जलाए जाने लगे।

सन् 1915 में महात्मा गांधी के भारत लौट आने से भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन को और धार मिली। इन्होने बड़ी जल्दी ही खुद को खादी के प्रबल समर्थक के तौर पर स्थापित किया। खादी अब विचार बन चुकी थी, हमारी पहचान बन चुकी थी।

संदर्भ-ग्रंथ :

- कुमार पंकज सिंह, खादी एक विचार, वाराणसी, 2016
- अखिल भारतीय चरखा संघ, (1924-1952), वार्षिक रिपोर्ट, वधी।
- खादी मिशन, (1985), वस्त्रौद्योग नीति एवं खादी, पवनार,
   वर्धा।
- गांधी, कृ. (1948), खादी के असली मकसद की ओर सेवाग्राम, चरखा संघा
- गांधी, (1931), विदेशी कपड़े का मुकाबला कैसे किय जाए?अजमेर, सस्ता साहित्य मंडल।
- गांधी, (1957), खादी: क्यों और कैसे? (सं. कुमारप्पा) अहमदाबाद, नवजीवन प्रकाशन मंदिर।
- https://www.sautuk.com/politics/mahatmagandhi-used-khadi-as-communication-tool/
- https://hi.wikipedia.org
- https://www.opennaukri.com/gandhi-and-khadijourney-of-khadi-from-freedom-struggle-tofashion/

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

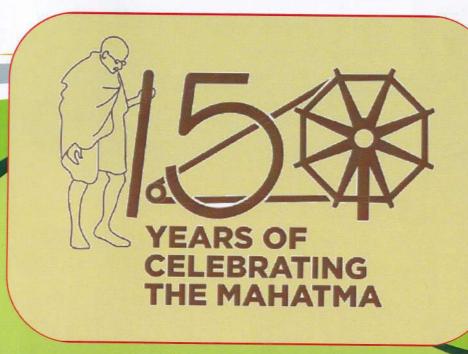
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	1000
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

-	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
TELES, T	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
0.0	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
40		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
THE PARTY		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	575	च नारायण मा. वधाळ, मातात्रा अजनाबाइ नुपायळ समाजयगप ग्हापयाराय, गरवज	178
	59	सन्तिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	डेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
		डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	1 1
1283	62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m.e.	63	हुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		च्चुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
107	19/	महत्त्वा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	1	ज्ञा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा ज्ञान्य गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
		वाद्यां वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	H. A.
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
30	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	0.55
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
0	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
10	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
0	वैश्वक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
11	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
2	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	076
		प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	276
211	95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	077
	33	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
214	96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	270
	90	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
218	97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	202
	31	अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	282
219	98	गांधीऔर खादीः वर्तमानमें एक संशक्त विचार.	284
	100	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	204
221	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
	22	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	200
226	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	200
	190	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	290
229	101		200
	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
232	100	Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	100
	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
235	100	Dr. Somnath K. Pachling	
	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
238	100	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	
	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
241		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	A STATE OF
	104	छोन वैष्णवातील अव्दैत.	305
244		डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
	105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245		डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
	106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247		डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	To local Tr
	107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
253		प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	
	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
255		प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मार्ताश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
257	~	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
259		विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	o Great and
	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
262		प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	i walan
	113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	332
266		शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
268		प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
	115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
272		सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
	116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	341
		🗷 िच्दार्थ कुं. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	

घुआछुत को अमानविय माना। एक ऐसी क्रिया की जो न केवल मानव की दैविक व विवेकशील प्रकृति को नकारती है, बल्कि जो असत्य व अन्याय पर आधारित है। गांधीजीने माना कि भारत में रहने वाला व्यक्ति हिंदू या मुसलमान, ब्राम्हण या शुद्र नही होगा बल्कि उसकी पहचान केवल मारतीय के रूप में होगी। लेकिन वास्तविकता यह है कि वर्ण व्यवस्था की जड़ पर कुठाराघात किये बिना अस्पृश्यता को दूर करने का प्रयत्न रोग के केवल बाहरी लक्षणों की चिकित्सा मिटाने के लिए शस्त्रों की सहायता ढूंढ़ना जरुर कहा जाएगा। जब तक हिंदू समाज में वर्ण विभाजन विद्यमान रहेंगी तब तक अस्पृश्यता को निराकरण की आशा नहीं की जा सकता। अतः वर्ण व्यवस्था में नई पीढ़ी की आस्था एवं श्रद्धा समाप्त करना हिंदू समाज की मौलिक आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- विश्व प्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्त, महात्मा गांधी व्यक्ति
   और विचार, राधा पब्लिकेशन्स, दिल्ली, द्वि. सं. २००६
   पृ. १८१
- २) द्वारका प्रसाद गुप्ता, महात्मा गांधी और अस्पृश्यता, ज्ञान भारती, प्रकाशन दिल्ली प्रथम सः २००८ पृ.१००-१२७
- वियोगी हिर, अस्पृश्यता, सस्ता साहित्य मंडल प्रकाशन नई दिल्ली, प्र. सं. १९६९ पृ.४१-४६
- ४) डाँ. हरिशकुमार, गांधी सामाजिक, राजनैतिक परिवर्तन, अर्जुन पब्लिकेशिंग हाऊस, नई दिल्ली. पृ. १३८

गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार

प्रा. कांचन इंगोले,

HOD, Home-Economics

न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा Email. kanchan.rani.bhoyar@gmai.com

निसर्गातील घटकांव्दारे आजार बरा करण्याच्या पध्दतीला निसर्गोपचार किंवा निसर्गोपचार पध्दती म्हणतात. निसर्गोपचार म्हणजेच प्राकृतिक उपचार ही एक पारंपारिक उपचार पध्दती असून ती शरीराला कमीत कमी त्रास देवून अवलंबिली जाते. या पध्दतीला कमीत कमी शल्य क्रिया आणि औषधाचा उपयोग केला जातो. ताण, नियंत्रण, आरोग्यदायी, आहाराचे योग्य नियमन, मानसिक संतुलन आणि पंचमहाभूतांचा योग्य वापर यांचा अवलंब करतात. यामुळे रोग होणे मुळातच टाळता येईल आणि रोग झालाच तर अंतर्गत चैतन्य तो पुर्ण बरा करेल. अशी उपचार पध्दतीची धारणा असते. माती, पाणी, सर्यप्रकाश व निसर्गोपचाराची ओळख लोकांना करुन दिली. देशाच्या काना-कोपऱ्यात प्राकृतिक उपचारा संबंधीची माहिती आणि लोकांना जाणिव त्यांनी करुन दिली. महात्मा गांधी यांच्या राजिकय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक व्यक्तिमत्वाचा पाया निसर्गोपचार हाच होता.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आपल्या कार्याची दिशा काय असेल असा प्रश्न जेव्हा गांधीजीला करण्यात आला होता तेव्हा त्यांचे उत्तर होते ते निसर्गोपचाराचा प्रचार करणे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वतंत्र परंतु गरीब भारताच्या पुढे अन्न, वस्त्र, निवारा, स्वास्थ, व्यवसाय इत्यादी महत्वाच्या समस्या होत्या. त्यात कुटीरउद्योग, ग्रामोद्योग, आश्रम व्यवस्था, चरखा व खादी इत्यादी मार्गांनी गांधीजीने त्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला होता. स्वास्थाच्या दृष्टीने जरी त्यांनी विचार, प्रयोग व लेखन

त्यांनी आणि स्वस्त

सर्वत्र स फक्त परिणाम आजही जनसाम भाषेतबो अपेक्षीत साली पहिल्या सुरु केर दिली.

माती ही
अतिशय
आपल्या
मनुष्याच्य
शरीरात
करणारे
शरीराला
धरुन ठेवा
फायदे:माती ही
रक्तभिसर

चयापचया

हाडाचे दुख

त्यांनी केले असले तरी त्यात भरीव यश आलेले नव्हते माती ही त्वचेसाठी खुप उपयुक्त आहे आणि त्यामुळे आणि या स्वास्थ समस्या सोडविण्याचा साधा सोपा व स्वस्त स्वावलंबनाचा एकच मार्ग होता निसर्गोपचार.

कारण यातील औषधे पंच महाभुते ही भारतात सर्वत्र सर्वत्र मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होतात. गरिबांना फक्त तीच परवडू शकतात. फक्त त्यांच्या परिणामकारकतेची जनतेला माहिती नव्हती आणि आजही चांगली माहिती झाली नाही. गांधीजी जनसामान्यांशी त्यांच्या साध्या अंतकरणाला भिडणा-या भाषेतबोलू शकत होते. म्हणूनच स्वातंत्र मिळणार हे अपेक्षीत असतानाच त्यांनी वेळात वेळ काढुन १९४६ साली पुण्याजवळ उरलीकांचन येथे स्वतः राहुन पहिल्या आश्रमाची स्थापना करुन निसर्गोपचाराचे कार्य सुरु केले आणि लोकांसमोर त्यांची ओळख करुन दिली.

माती चिकित्सा व त्याचे फायदे :

माती ही निसर्गातील महत्वाचा घटक आहे. त्यामध्ये अतिशय महत्वाचे खनिजे आणि उत्तम स्त्रोत आहे जे मनुष्याच्या शरीरातील विष ओढून घेते, ज्यामुळे थरामध्ये भिजवून ठेवल्या जाते व त्याची घडी चारही शरीरात आजार न होण्यास मदत करते. तसेच उपचार दिशेने बंद करुन शरीरावर ठेवण्यात येते. विशिष्ट करणारे घटक त्यात बरेच आढळून येते. सोबतच वेळेपर्यंत ठेवल्यास फायदेशीर ठरते. प्रारीराला रंटक आणि शांत देवते बस्त्य वेता संस्था धरुन ठेवण्याचे सुध्दा गुण आढळुन येतात.

फायदे:-

माती ही मासपेशींना आराम आणि शरीरातले रक्तभिसरणाची क्रिया वाढवते.

चयापचयाच्या क्रियेवर सुध्दा परिणाम करते. हाडाचे दुखणे यावर सुध्दा उपकारी आहे.

केसांना चमक सुध्दा येते.

सुजने, जळणे, यावर माती अतिशय उपयुक्त आहे. माती चिकित्सा ही खालील २ प्रकारे करण्यांत येते.

मड पॅक :

या मध्ये शरीराच्या विविध भागावर मातीचे पॅक करुन ठेवण्यात येतात आणि काढ्न ठेवल्या जातात.

मड बाथ:

मडबाथ मध्ये शरीराच्या पुर्ण भागाला माती लावल्या जाते आणि सुर्यप्रकाशात बसावे लागते. त्यामुळे माती मध्ये असलेले सर्व गुण हे शरीरास लाभदायक टरतात. विशेषतः त्वचेचे विकार यामुळे बरे झालेले दिसून येतात. जसे सोरायसीस, लुकोडर्मा, सुध्दा.

मड पॅक हे शरीराच्या विशिष्ट भागावर जेथे आपल्या शरीरासाठी लाभदायक आहे. माती ही दुखणे असेल तेथे एका मलमच्या कापडात दोन

डोळ्यांसाठी आवश्यक मडपॅक:

माती ही पाण्यात भिजत ठेवावी व कापडावरअर्धा इंच जाडीची थर देवून कापडाची घडी करावी. पुणं डोळे झ गाकले जाईल अशा पध्दतीने ती डोळ्यावर टेवावी. साधारणपणे २० ते ३० मि. डोळ्यावर मडपॅक टेवावा. डोळ्यांची जळजळ, थकावट तसेच संगणकार जास्ती काम करणारे व्यक्तीसाठी हा उपाय अतिशय गुणकारी ठरतो. डोळ्यांचे सर्व आजार मांजोळ्या, डोळ्यात खुपणे, बुबूळांचे आजार चष्मा असणाऱ्यांना यामध्ये फायदेशिर ठरते.

Gand

डोक्यासाठी आवश्यक मडपॅक:

डोळ्यासाठी जास्त मडपॅक बनविला जातो तसाच तो कपाळावर ठेवण्यात येतो. डोकेदुखीला त्वरीत आराम मिळतो आणि संपुर्ण थकावट ही निघून जाते. एक इंचच्या जाडीचा मातीचा थर करण्यात येतो आणि ३० मि. कपाळावर ठेवल्यास त्याचे उपाय दिसून पडतील.

चेहऱ्यासाठी मडपैक:

गाळून घेतलेली माती यासाठी वापरली जाते. थंड पाण्याने भिजवून मातीची पेस्ट करण्यांत येते आणि संपूर्ण चेहऱ्यावर ती लावल्या जाते. वाळल्यावर ३० मि. च्या अंतराने थंड पाण्याने धुवून टाकल्या जाते. त्वचेवर टवटवीतपण तसेच चमकदार बनविण्यासाठी याचा उपयोग केला जातो. त्वचेच्या विकारासंबंधीचे सर्व विकार चेहऱ्यावरील जास्तीचे तेल, टॉक्सीनस हे ओढून घेण्याचे गुणधर्म मातीमध्ये असतात. डोळ्या खालील वर्तुळ तसेच चेहऱ्यावरील सुरकुत्यासाठी सुध्दा उपयुक्त ठरते.

पोटावरील मडपैक:

पोटावरील मडपॅकची साईज ही साधारणपणे १० इंच ६ इंच १ इंच मोठ्यासाठी वापरली जाते. मडपॅक हा साधारणपणे २० ते ३० मिनिट ठेवल्या जातो. जर थंडीच्या दिवसात मडपॅक ठेवत असाल तर संपुर्ण शरीरावर ब्लॅकेट ओढल्या जाते. पोटाच्या विकारासंबंधीचे सर्व विकास, उपचना संबंधीचे विकार, पोटात जळजळणे, किडणीचे आजार यावर फायदेशीर मडपॅक ठरते. नियमित मडपॅक ने पोटाच्या समस्या दूर होतात. महात्मा गांधी पोटासाठी सतत माती चिकित्सा उपयोगात आणत असे.

प्राकृतिक चिकित्सा पध्दती आपल्या जीवनात उपयोगात आणली तर कमी खर्चात आणि कमी वेळात आणि कोणत्याही ईजा न होता अगदी सरल पध्दतीने उपाय आपण करु शकतो. स्वास्थ शरीर मिळण्यासाठी गांधीजीने भरपूर प्रयोग करुन आपल्यासाठी उपाय शोधून ठेवले आहे. प्रथम सुख निरोगी काया, यावर त्यांचा विश्वास होता. आणि शेवटी त्यांना प्राकृतिक उपचार यावरच दृढ विश्वास आला. महात्मा गांधी यांच्या १५० व्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने सर्व जनतेला आव्हान आहे की, गांधीजींचे स्वप्न पुर्ण करायला सर्व जनतेने प्राकृतिक वस्तुंचा उपयोग करणे ही प्रतिज्ञा घ्यावी.

[Abstract prime pri word "tru too has co times. For ultimate g Absolute t than this . which is th truth. Gan Absolute t well. This speech and having the achieve su reason. St speech an factor; i.e. truth, love

five vows
Shastras as
satya (trut
stealing),
brahmacha
throughout
these ideals
'modified
ideals accor
the reason
ideals are t
also the re-

vacuum.

Gandhian

and social

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

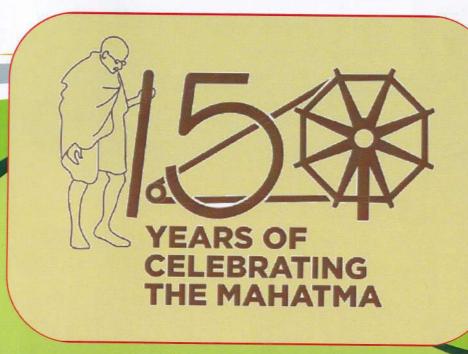
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	To
1	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
;	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
3	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
)	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
.0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	77
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	44
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
7		
1	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
8	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	
9	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
=	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
1	Exploring Mahatma Gandi's Khadi: The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
-	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

-	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
TELES, T	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
0.0	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
40		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
THE PARTY		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	575	च नारायण मा. वधाळ, मातात्रा अजनाबाइ नुपायळ समाजयगप ग्हापयाराय, गरवज	178
	59	सन्तिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	डेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
		डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	1 1
1283	62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m.e.	63	हुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		च्चुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
107	19/	महत्त्वा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	1	ज्ञा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा ज्ञान्य गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
		वाद्यां वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्रिक्त वात्	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
, 0	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
/ 1	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	# 1
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
80	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
82	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
83	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
84	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
85	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
86	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	
87	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
00	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
38	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
0	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
90	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
20	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	07.6
			276
211	95	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	077
	93		277
214	96	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	070
	90	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
218	97		202
	91	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार. अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	282
219	98	गांधीऔर खादीः वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	204
	30	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	284
221	99		200
	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
226	100	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	200
	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
229	/	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
232		Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	Maria
232	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
235		Dr. Somnath K. Pachling	
255	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
238		Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	and the same of
230	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
241		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
241	104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
244		डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
244	105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245		डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	307
243	106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247		डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	312
247	107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	314
250	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
252		प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	317
253	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	210
255	1.02	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
255	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	200
0.57		प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
257	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	201
	111	विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
259	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	-
	112		327
262	113	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	
-	113	मनासक आणि शारिशक स्वास्थ्यासाठा गांधाजीच विचार.	332
266	224	शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
150	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
268	225	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
	115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
272		सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	
212			

Gandhiji's View on Mental and Physical Health

Dr. Madan Ingle
Director, Physical Education and Sport,
New Arts, Commerce and Science College,
Wardha
Email:madaningle24@gmail.com

Introduction

Mahatma Gandhi is an inspiration to billions across the world. His principles of ahimsa and non-violent civil disobedience have successfully steered our nation towards the goal of freedom. He led a very modest life. Not many are familiar that he had profound interest in medicine. Despite being a professional in law and practicing it for almost twenty years, he continued experiments with medicine and health throughout his life. In fact, he almost pursued the study of medicine twice in his life till his belief in non-violence deterred it.

He once said, "It is health that is real wealth and not pieces of gold and silver." In today's time when most of us are running pillar to post to acquire wealth while neglecting our health, there could not be a better eye-opener than this quote. He firmly believed that good health is of paramount importance to any human as without it an individual cannot develop in mind or spirit. It is interesting to note that he kept mental fitness at par with physical fitness while talking about health. The same can be observed in his life practice where morning walk, balanced diet along with prayer, fasting and meditation were part of his daily routine. Gandhiji proposed and vigorously pursued eleven vows (Ekadash Vrata) as ideals in personal living. Three of the vows, i.e., Sharirshrama (physical labour to earn your bread), Aswada (detachment from tasteful foods) and Brahmacharya (which had broader meaning than merely sexual abstinence) have direct bearing on the lifestyle and healthy living. In addition, his constructive programmes included prohibition against alcohol.

Cleanliness: "We can no more gain God's blessin with an unclean body than with an unclean mind clean body cannot reside in an unclean city. So lor as you do not take the broom and the bucket in you hands, you cannot make your towns and citaclean."

Cleanliness and sanitation were one of the magareas that Gandhi held his ground on. He left stone unturned for awakening the consciousness the people of India towards cleanliness. Mass magareand mass gatherings were extensively used wrote extensively in newspapers and bulletins the Harijan, the Indian Opinion, and the ABBazaar Patrika about the relevance of keep surroundings clean. Gandhiji offered decomments in Navajivan, dated 2-11-1919, cleanliness and good habits and indicated their are relationship with good health:

"... No one should spit or clean his nose of streets. In some cases, the sputum is so harmful the germs are carried from it and they infect with tuberculosis. In some places spitting road is a criminal offence. Those who spit chewing betel leaves and tobacco have consideration for the feelings of others. Some mucus from the nose, etc., should also be with earth."

It is informative to know that many of his spoke vehemently about the unclean habits of and unhygienic surroundings for the emergence diseases like plague, and appealed the masses to initiate and lead an unstoppath against uncleanliness and filth. He also enor journalists and press to disseminate inforimmediately as soon as the incidence of occurred and, at the same time, apprise the the ways to avert the disaster. In fact, cla was one of the agendas of his comprogramme that paved the way for independence for the country. His observation, "If we do not keep our backy our swaraj will have a foul stench," corresame.

Interesting facts of Mahatma Gandhi's Health

God's blessing clean mind. An city. So long bucket in your was and cities

on. He left consciousness less. Mass medively used. In the American of the Ame

his nose on its so harmful they infect on its spitting on see who spit is obacco have of others. See dalso be compared to the compared to the

any of his an habits of an habits of an habits of a the emergence aled the education and the also encomminate information apprise them. In fact, class of his community. His our backy and the common output the c

andhi's Health

used to walk around 18 km every day for 40 years. During his campaign from 1913 to be walked around 79,000 km, which is walking around the Earth twice.

Mesh book 'Key to Health' Gandhi said "experience mesh mesh me that to be perfect fit, vegetarian diet mesh mesh de milk and milk-products such as curd, mesh gibee, etc."

file of Gandhi (1924-47) his blood meadings were as high as 194/130 and 26.10.1937 and 19.02.1940).

health reports of Gandhi his arterial was diminished due to arterial constriction, my manufacture of his myocardium was stated to be 27 and 28 October 1937)

except for changes in the lenses, his except featherwise healthy.

9 December 1937 and 5 April 1938 blood sugar level was at 41, 71.4 and which were below the normal level

believer in the principle that a manufacture of a balanced diet, natural cure

preached against the intake of tea

walks were part of his daily walks were part of his daily walks were part of his daily walks of his life. In fact, the walk warm could be used as an alternative walking where Gandhi famously where protest-walk, and walks by 10,000 strong. There are warm where he has quoted the

"In the matter of improving one's health, lethargy is a sin. The human body is both a kurukshetra [a field of action/conflict] and a dharma kshetra [a field of doing one's duty and right action]. In so far as it is a dharmakshetra, it is one's duty to keep it in good shape."

The teachings of Mahatma motivate us to be active throughout the day. Even simple things like moving about, climbing stairs, doing household chores, adding a short brisk walk could do wonders for flexibility, stamina and metabolism. The Mahatma has shown us the path, it's us who have to follow to reap the benefits.

Dietetics: "The body was never meant to be treated as a refuse bin, holding all the foods that the palate demands." Since his younger days, he was very particular about his diet. He sincerely believed that diet had a deep impact on an individual's psyche. He himself had experimented with various forms of diet and registered the benefits and follies of each throughout his writings. In younger days, despite being Vaishanv, he tried a non-vegetarian diet on the insistence of his friend in order to gain physical strength. He did not continue at that time for the fear of lying to his parents, and his faith in vegetarianism grew day by day. In fact, he vowed in 1912 to abstain from milk and go completely vegan. He realized his mistake in 1918 when he fell very ill and had to take goat's milk on doctor's insistence to regain health. He has written in his book, Key to Health, that, "I have always been in favor of pure vegetarian diet. But experience has taught me that in order to be a perfect fit, vegetarian diet must include milk and milk-products such as curd, butter, ghee, etc."

In his writings, he has strictly preached against the intake of tea and coffee along with drugs, tobacco and alcohol. He wanted complete abstinence from these substances due to their habit forming capacity as he always believed in practicing self-restraint.

One of the most popular books to be authored by Gandhiji is Key to Health. His idea of one's health is body to ease. World Health Organization (WHO), in the preamble to its constitution, defines health as a state of complete physical, mental and social well-

being and not merely an absence of disease or infirmity. It has been further amplified to include the ability to lead a socially and economically productive life. Gandhiji's teaching insists on one having a knowledge of one's self and body to lead a healthy life. He states that the human body is composed of five elements, which ancient philosophers have described as Earth, Water, Light, Air, and Vacancy or Ether. He believed in nature's ability to heal and the body's power in regaining its composure. But the interplay of the above said elements is an absolute necessity in paving the way. Breathing exercises for those who can't breathe, cleaning nostrils, sleeping under the sky, hydrotherapy, sun baths and mud poultices are all Gandhiji's advice on improving health. But unfortunately we have polluted our earth, water and air, have harmed Ether which helps to maintain and regain health. In recent years, it has been nearly impossible to live in majority of Indian cities, which have been consistently named as some of the most polluted cities in the world. The impact of this level of pollution will be a major health and economic crisis for India in the coming years. Gandhiji was not a man with materialistic urges. He observed brahmacharya and stated that it leads to a healthy life. Practising self-restraint of the senses and keeping control of thoughts and actions are paramount in having a healthy life. Brahmacharya is very often wrongly attributed to just sexual abstinence, but it was linked inseparably to truth and non-violence by Mahatma Gandhi. It was also the basis for his disinterest in worldly pleasures. This needs to be addressed in the present Indian scenario of lifestyle epidemics. On one hand, we have 20 per cent of children under five years suffering from wasting due to undernutrition. It has to be understood that higher socio-economic status is not the reason for obesity/overweight. In a study among the urban slum dwelling daily wage laborers, prevalence of obesity was found to be high. It was found that distorted ideals and current body image percepts were significant risk factor for their obesity. As Gandhiji said, "Everything in the world can be used and abused and it applies to our body too. We abuse it when we use it for selfish purposes, to harm our body. It is put to right use if we exercise self-

restraint and dedicate ourselves to the service of the whole world." Gandhiji favoured vegetarianism over a mixed or non-vegetarian diet. He states the importance of milk, cereals, pulses, fruit vegetables, fat and the need to keep a balance proportion of them in the diet. Also to be read in the context is "one must not live in order to eat an drink and be merry, but eat and drink in order make bodies temples of God and to use them for a service of man."

Mental Health: Mental health and disorders another area of concern in India. WHO estimate that the burden of mental health problems is in tune of 2,443 per 100,000 population and adjusted suicide rate per 100,000 population is 21 Determinants of mental health are not just the abil to manage one's thoughts, emotions, behaviours interactions with others, but also national police social protection, living standards. conditions and community social support. Spec psychological and personality factors also contritowards the vulnerability. Mahatma Gandhi included by Agnes Maude Royden, a preacher suffragist, in a series of her addresses on 'Maker Modern Thought'. In Gandhi can be found integration of life. If his beliefs in spirituality, social integration, endless love for other beings, non-violence, truth and moral values. to be followed, it would have a significant impart mental health of individuals.

References:

- Gandhi M. Diet and Diet Reform. Edited Bharatan Kumarappa. 1st edition. Naval Publishing House, Ahmedabad; 1949.
- Gandhi M. Key to Health. Translated by Sushila Nayyar. Navajivan Publishing House, Ahmedabad; 1948.
- Gandhi M. Mangal Prabhat. Navajivan Publishing House, Ahmedabad; 1930.
- Gandhi M. The Collected Works of Mahatma Gandhi. New Delhi: Publication. Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, 2000200

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

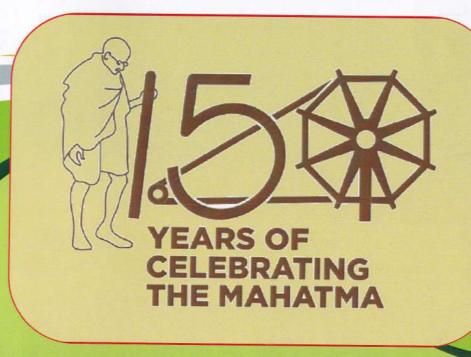
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	1000
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

-	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
TELES, T	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
0.0	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
40		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
THE PARTY		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	575	च नारायण मा. वधाळ, मातात्रा अजनाबाइ नुपायळ समाजयगप ग्हापयात्व, गरवज	178
	59	सन्तिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	डेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
		डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	1 1
1283	62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m.e.	63	हुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		च्चुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
107	19/	महत्त्वा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	1	ज्ञा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा ज्ञान्य गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
		वाद्यां व पानकर, जातासव पुरा समाजवमय गुरावदासव, ७४४७, छ। मानुर	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	H. A.
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
30	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	0.55
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
0	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
10	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
0	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
11	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
2	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	276
SUBL.	-	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा	2/0
211	95	गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	277
		प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	211
214	96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	279
8		चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	21)
218	97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
		अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	202
219	98_	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
		प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	20.
221	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
		डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	200
226	109	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
ARRET	/	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	270
229	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
		Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	275
232	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
	102	Dr. Somnath K. Pachling	290
235	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
	. 100	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	299
238	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	200
	103		302
241	104	Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. छोन वैष्णवातील अव्देत.	20.5
	104		305
244	105	डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
	103	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245	106	डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
	100	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247	107	डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा मानवतावादीमहात्मागांधी.	I I I I I I I I I I I I I I I I I I I
	107		314
250	100	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
253	100	प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	
	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	319
255	110	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	
	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	322
257	Y	प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्ट्स् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	324
259	***	विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
187728	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	327
262		प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	
	113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	332
266		शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	do Lineago
	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
268		प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
	115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
272	116	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	
			341

महात्मा गांधी के विचारमे भारत और विश्व

प्रा. डॉ. हेमंत की. मिसाळ न्यू आर्ट्स कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्घा

जब भारत स्वावलंमे और स्वाश्रयी बन जायगा और इस तरह न तो खुद किसीकी सम्पत्तिका लोभ करेगा और न अपनी सम्पत्तिका शोषण होने देगा, त बवह पश्चिम या पूर्वके किसी भी देशके लिए — फिर उसकी शक्ति कितनी भी प्रबल क्यों न हो — लोभमय आकर्षण का विषय नहीं रह जायेगा और त बवह खर्चीले शस्त्रास्त्रोंका बोझ उठाये बिना ही अपनेको सुरक्षित अनुभव करेगा। उसकी यह भीतरी स्वाश्रयी अर्थव्यवरथा बाहरी आक्रमणके खिलाफ सुदृढतम सुरक्षा सिध्द होगी।

पूर्ण स्वराज्यकी मेरी कल्पना दूसरे देशोंसे कोई नाता न रखनेवाली स्वतंत्रताकी नहीं, बल्कि स्वस्थ और प्रतिष्ठित स्वतंत्रता की है। मेरा राष्ट्रप्रेम उग्र तो है, पर वह दर्जनशील नहीं है, उसमें किसी दूसरे राष्ट्र या व्यक्तिको हानि पहुचानेकी भावना नहीं है। कानूनी सिध्दान्त उपयोग इस तरह करो कि पडोसीकी सम्पत्तिकी कोई हानि न पहुंचे। – यह कानूनी सिध्दान्त एक सनातन सत्यको प्रकट करना है और उसमें मेरा पूरा विश्वास है।

स्वतंत्र प्रजातांत्रिक भारत आक्रमणके खिलाफ पारस्परिक रक्षण और आर्थिक सहकारके लिए दूसरे स्वतंत्र देशोंके साथ खुशीसे सहयोग करेगा। वह आजादी और जनतंत्र पर आधारित ऐसी विश्व—व्यवस्था की स्थापनाके लिए काम करेगा, जो मानव—जातिकी प्रगति और विकासके लिए दुनियाके समूचे ज्ञान और उसकी समूची साधन—सम्पत्तिका उपयोग करेगी।

पश्चिमी राष्ट्रोंको अपनी कुशलताका लाभ दूसरोंको देना चाहिये। यदि व अपनी कुशलताका उपयो विदेशोंमें परमार्थ—बुध्दिसे करना चाहते हों, तो अमेरिका कहेगा : 'अच्छा देखिये, हम पुल बनाना जानते हैं। इस कलाको हम गुप्त नहीं रखना चाहते। हम तो समूची दुनियासे कहेंगे कि हम आपको पुल बनाना सिखायेंगे और उसके लिए आपसे कुछ भी कीमत नहीं लेंगे।' अमेरिका आगे कहेगा : 'जब अन्य राष्ट्र गेहूंका_एक ही दाना पैदा कर पाते हैं, तब हम दो हजार दाने पैदा कर सकते हैं।' पर अमेरिका सीखनेवालोंको यह कला मुप्त सिखायेगा और समूची दुनियाके लिए गेंहू पैदा करनेकी महत्वाकांक्षा न रखेगा, नहीं तो सचमुच दुनियाके लिए वह एक दुःखद दिन होगा।

'क्या अमेरिकावालोंके लिए चरखेका कोई सन्देश है ? क्या अणुबमके खिलाफ, उसके इलाजके रूपमें, चरखेका हथियार काम दे सकता है?'

चरखेका संदेश अकेले अमेरिकाके लिए ही नहीं, बल्कि सारी दुनियाके लिए है।.... मुझे इसमें जरा भी शंका नहीं कि चरखेमें

हिन्दुस्ताका ही नहीं, बल्कि सारी दुनियाका उध्दार और उसकी सुरक्षितता समाई हुई है। अगर हिन्दुस्तान यंत्रों या कल-कारखानोंका गुलाम बन गया, तो फिर दुनियाके लिए रक्षाका कोई मार्ग न रह जायगा। उस रिथतिमें भगवान ही उसकी रक्षा कर सकेगा।

मै अपने हृदयकी गहराईमें...यह अनुभव करता हूं कि दुनिया युध्द संहारसे बहुत ज्यादा ऊब गई है। इससे बाहर निकलनेका मार्ग दुनिया खोज रही हैं। मुझे यह विश्वास करनेका लोभ होता है कि शायद भारतकी प्राचीन भूमिको ही शान्तिकी भूखी दुनियाको वह मार्ग दिखानेका सौभाग्य प्राप्त होगा।

अगर हिन्दुस्तान अपेन कर्तव्यको भूलता है, तो एशिया = जायेगा। यह ठीक ही कहा गया है कि हिन्दुस्तान कई मिली—जुड सम्यताओं और संस्कृतियोंका घर है, जहां वे सब साथ साथ पनपी है हमस ब ऐसे काम करें जिससे हिन्दुस्तान एशिया, अफीका या दुनिय किसी भी हिस्सेकी कुचली और चूसी हुई जातियोंके लिए आञ्चल प्रतीक बन जाय और सदा वैसा ही बना रहे।

हम सारी दुनियासे नाता नहीं तोंडना चाहते। हम तो हिं राष्ट्रोंके साथ खुला आदान—प्रदान रखेंगे, लेकिन जबरदस्तीसे लड़ हुआ आदान—प्रदान तो बन्द करना ही पड़ेगा। हम यह नहीं चाहते हैं कोई हमारा शोषण करे। न हम खुद ही किसी दूसरे राष्ट्रों ह अवलम्बित रहना पड़ेगा, लेकिन जो राष्ट्र उनकी आवश्यकताए पूरी हैं उन्हें उनका शोषण नहीं करना चाहिये।

अमेरिकाके लिए जिम्मेदार तो हम इसी तरह हो सकते हैं न तो हम किसीका शोषण करें और न अपना ही शोषण किसीको दें। क्योंकि जब हम ऐसा करेंगे तो अमेरिका भी हमारा अनुसरण और तब हमारे बीच खुले आदान—प्रदानमें कोई कठिनाई नहीं होगी

मैं जानता हूं कि यह काम (आदर्श ग्राम—निर्माणका) की कठिन है, जितना कि सारे हिन्दुस्तानको आदर्श बनाना। एक ही गांवको कोई एक आदमी आदर्श बना सके, तो कहा जाव उसने सारे हिन्दुस्तानके लिए ही नहीं, बल्कि सारे जगतके लिए व दूंढ निकाला। साधक इसक आगे जानेक लोभ न करे।

कोई यह सोचनेकी गलती न करे कि रामराज्यक हिन्दुओंका राज्य है। मेरा राम खुदा या गोंडका दूसरा नाम है व खुदाई राज चाहता हूं, जो पृथ्वी पर 'ईश्वरीय राज्य' जैसा ही है राज्यकी स्थापनाका अर्थ केवल सारे भारतीय जन—समुदायक ही नहीं, बल्कि समूचे विश्वका कल्याण है।

में भारतको स्वतंत्र और बलवान बना देखना चाहत है वह दुनियाके भलेके लिए स्वेच्छापूर्वक अपनी पवित्र आहुति है शुध्द व्यक्ति कुटुम्ब के लिए, कुटुम्ब गांवके लिए, गांव जिल्हा जिला प्रान्त के लिए, प्रान्त राष्ट्र के लिए और समानव—समाजके लिए अपना बलिदान करता है।

राज पडोसियों तक ऐंसी सीमायें क संदर्भ सूची:

- ग्राम
- गांधी
- महा
- खाद
- नयी

गांधीजी

गाँधी

क्षेत्र में केन्द्रीय

आर्थिक शक्ति व समाज में उपलब प्राप्त कर लेता ह अहिंसा की प्रति विकेन्द्रीत करके विकेन्द्रीकरण आ होगी, उत्पादन आर्थिक विकेन्द्रीव तथा श्रम प्रधान व सुनिश्चित करना उद्योग, मशीनीकर गाँधीजी के विचा आवश्यक है। गॉ जोर देते थे। गाँ पर नैतिकता - 3 गाँधीजी का मान

चाहिए। संभवत:

का आधार भी आह औद्योगीकरण और स्वराज्य के द्वारा हम सारे विश्वकी सेवा करेंगे। राज्य द्वारा खडी की गई सीमाओंके उस पार बसे हुए अपने पडोसियों तक अपनी सेवाओंको फैलानेकी कोई सीमा नहीं है। ईश्वरने ऐंसी सीमायें कभी नहीं बनाई है।

संदर्भ सूची:

- ग्राम स्वराज्य महात्मा गांधी.
- गांधीजी की अपेक्षा हरिप्रसाद
- गांधी नावाचे महात्मा रॉय कि. गोकर
- महात्मा गांधीका अध्यात्म सुजाता
- खादी एक एँतिहासिक समग्र दृष्टी प्रदीप दीक्षित
- नयी तालीम प्रयोग प्रसार एंव परिणाम शिवदत्त

गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधरणा

प्रा. डॉ. कल्पना सतीश कावळे हिन्दी विभाग प्रमुख एफ. ई. एस. गॅर्ल्स कॉलेज चंद्रपूर

गॉधीजी केन्द्रीयकरण को हिंसा का प्रतीक मानते है। आर्थिक क्षेत्र में केन्द्रीयकरण ही शोषण और असमानता का मुख्य कारण है आर्थिक शक्ति के कुछ हाथों में केन्द्रीत हो जाने के कारण पूँजीपित वर्ग समाज में उपलब्ध योग्यताओं और संसाधनो का शोशण करते की क्षमता प्राप्त कर लेता है। विकेन्द्रीकरण के माध्यम से गांधी आर्थिक प्रणाली में अहिंसा की प्रतिष्ठा चाहते है वे उत्पादन, उपभोग और वितरण को विकेन्द्रीत करके आर्थिक समस्याओं का समाधान करना चाहते है। विकेन्द्रीकरण आर्थिक प्रणाली में पूंजी विनियोग की आवश्यकता नहीं होगी, उत्पादन श्रम प्रधान होगा व मात्रा में भी सीमित होगा। गांधी आर्थिक विकेन्द्रीकरण की व्यावहारिक इकाई गाँव को बनाना चाहते है तथा श्रम प्रधान उद्योग द्वारा रथानीय स्तर पर उत्पादन और वितरण को सुनिश्चित करना चाहते है उनकी विकेन्द्रीकृत आर्थिक प्रणाली में भारी उद्योग, मशीनीकरण तथा टेक्नोलॉजी की अधिक सार्थकता नहीं होगी। गॉधीजी के विचार में भौतिक समृद्धि और नैतिक समृद्धि का संतुलन आवश्यक है। गॉधीजी आवश्यकताओं का संयम और नैतिक मूल्यो पर जोर देते थे। गाँधीजी का यह कहना था कि आर्थिक राजनैतिक तंत्र पर नैतिकता – आध्यात्मिकता का प्रभाव रहना चाहिए । गॉधीजी का मानना था कि अच्छे साध्य के लिए साधन भी अच्छे चाहिए। संभवत : इसीलिए उन्होंने कहा था कि अर्थव्यवस्था एवं अर्थतंत्र का आधार भी अहिसंक साधनो पर ही आधारित होना चाहिए। औद्योगीकरण और यंत्रवाद का विरोध

आज बढते भौतिकवाद एंव औद्योगिकरण ने सम्पत्ति के केन्द्रीकरण को बढाया है, जिससे बड़े—बड़े उद्योगों में पूंजी लगाने से पूंजीपित को अधिक लाम हो रहा है तथा इससे धनिक एंव श्रमिक वर्ग में असमानता बढती जा रही है यह समस्या केवल पूंजीपितयों की पूंजी के साथ ही नही है, अपितु भूमि की मिल्कियत के संबंध में भी है। जिसमें कृषकों का शोषण पूंजी के माध्यम से करता है अतः गांधी इस क्षेत्र में भी विकेन्द्रीकरण करना चाहते थे।

1 मशीनों का विरोध — गांधी यंत्रों के अनियिश्रत विकास के विरूद्ध थे। उन्होंने विकिसत यंत्रों पर आधारित औद्योगिक व्यवस्था को मानवता के सम्मुख उपिश्यत समस्याओं का मूलभूत कारण माना। 'हिन्द स्वराज' में गांधी द्वारा मशीनों का यह विरोध करते हुए स्पष्ट्र किया गया कि गांवों में तथा कपने के उत्पादन में मशीनरी का इस्तेमाल नहीं होना चाहिए। भारत को पश्चिम जैसा औद्योगीकरण करने यंत्रों का अधिकाधिक प्रयोग करने की क्या आवश्यकता है। पश्चिमी सम्यता शहरी सम्यता है। इंग्लैंड और इटली जैसे देश शहरीकरण यंत्रीकरण कर सकते हैं; पर हम नही। पश्चिमी नमूने की नकल करने की जरूरत नहीं है। हमें पश्चिमात्य ढंग के आर्थिक नियोजन से देश का भला नहीं होगा, हमें ग्रामीण उद्योगों की चिंता करनी चाहिए हमें गाँव में ही ग्राम आधारित उद्योग लगाने चाहिए।

बडे पैमाने पर यंत्र आधारित उत्पादन ही संकट का कारण है, इससे केंद्रीयकरण एंव बेरोजगारी होती है। उनका मानना था कि देश के लिए उस समय की परिरिथति के अनुसार आवश्यक कुछ उद्योगों को लगना उचित होगा पर उनके स्वामित्व संबंध में जरूर विचार किया जाना चाहिए

हिन्दुस्थान की सम्यता पश्चिम की सम्यता से अलग एंव निराली है। पश्चिम में जमीन ज्यादा और लोग कम जबिक हमारे यहाँ जमीन कम और लोग ज्यादा है। इसलिए के पश्चिम लोगों के लिए मशीने (यंत्र) भले ही जरूरी होंगी क्योंकि वहाँ लोग कम और काम ज्यादा है, परंतु भारत में ऐसी रिथती नहीं है। क्योंकि यहाँ अनेक लोग खाली बैठे है। अतः हमें पहले खाली लोगों को काम देना होगा।

हिन्दुस्थान के लाखों गाँवों में करोडों व्यक्ति जीवित यंत्रों के रूप में है। इनके विरूद्ध जडयंत्रों को प्रतियोगिता में नहीं उतारा जाना चाहिए। जिन यंत्रों से मनुष्य के प्रयत्नों को सहारा मिले वे ठीक है, परंतु जिनसे कुछ गिने—चुने लोगों के हाथ में ही संपत्ति पहुँच जाए और करोडों लोग बेरोजगार एंव भुखमरी के शिकार हो जॉए, ऐसे यंत्रों को किसी भी प्रकार से उचित नहीं कहा जा सकता। श्रम की महत्ता को एंव स्वावलम्बन को महत्व देते हुए स्वाश्रयी व्यवस्था खडी करने पर गाँधीजी ने आव्हान किया था।

गांधीजी के द्वारा मशीनों का यह विरोध कुछ बातों को लेकर था :--

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

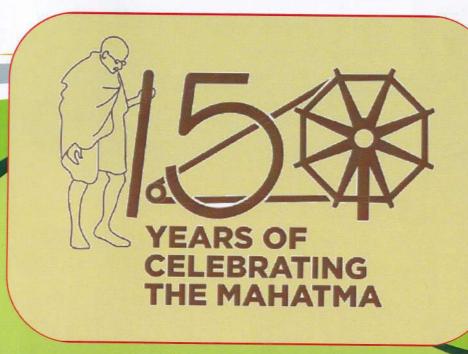
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	1000
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

-	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
TELES, T	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
0.0	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
40		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
THE PARTY		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	575	च नारायण मा. वधाळ, मातात्रा अजनाबाइ नुपायळ समाजयगप ग्हापयात्व, गरवज	178
	59	सन्तिक चळवळ आणि सुधारणा. प्रानवनाथ बं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	डेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
		डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	1 1
1283	62	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m.e.	63	हुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		च्चुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
107	19/	महत्त्वा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	1	ज्ञा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा ज्ञान्य गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
		वाद्यां व पानकर, जातासव पुरा समाजवमय गुरावदासव, ७४४७, छ। मानुर	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	H. A.
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
30	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	0.55
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
0	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
10	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
0	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
11	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
2	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

श्री सहात्मागांधी के विचार में भारत और विख्य प्रा. श्री स्वेच स्वेच हो। स्वार स्वार स्वार्ण प्रा. श्री करवा सकावके, एम. ई. एस. एक्स. गर्ल, व्यंद्रपुर विचार सकावके, एम. ई. एस. एक्स. गर्ल, वंद्रपुर वेपाएणस्वाग्रक हे शातावावीय का मीडियाकवरेज. व्यंत्रपुर वेपाएणस्वाग्रक हे शातावावीय का मीडियाकवरेज. व्यंत्रपुर विचार प्रा. श्रीश्वनो कु. एक्स. महाला गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, कर्या महालागांधी के नामुक्ती के प्रदर्भमिविद्या. श्रीश्वनो कु. एक्स. महालागांधी के अराप्ताप्ताप्ताप्त कि स्वार कोत्या, व्यंत्र प्राचिजी व्यार प्रा. सारिका जगराप, न्यूआर्टम्, कंगमंत्र एंड साइस कोतेज, कर्या महालागांधी और अराप्रथ्यता निवारण. विचार प्रा. सारिका जगराप, न्यूआर्टम्, कंगमंत्र एंड साइस कोतेज, कर्या महालागांधी और अराप्रथ्यता निवारण. विचार प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या कि कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र अंख सायन्त्र कोतेज, कर्या कि कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कंगमंत्र केंचन कांचन क	205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव–घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
प्रा. डॉ. हेमंत ब्ही. मिसाळ. ब्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा पांचीजी के प्राणिक विकेत्मीकरण की अवधारणा. प्रा. डॉ. कल्यना सज्ञावळ, एम. ई. एम. एक्तं, चंद्वपूर् चाराण्यात्वायक्ष के शताब्दीवर्ध का मीडियाक्यरेफ चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मागांधी के नवागुक्ती के संवर्भमिविद्यार, अश्विनी कृ. राफत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मागांधी के नवागुक्ती के संवर्भमिविद्यार, अश्विनी कृ. राफत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मा गांधी आंत अस्पुश्यता निवारण. अ. सारिका जनाता, न्यूआर्टम, कॉमर्स एक साइक संतेलज, वर्धा महात्मा गांधी आंत अस्पुश्यता निवारण. अ. सारीका जनाता, न्यूआर्टम, कॉमर्स एक साइक संतेलज, वर्धा प्रा. कांधन इंगोले, न्यू आर्टम, कॉमर्स अंत्र सायन्स कॉलेज, वर्धा प्रा. कांधन इंगोले, न्यू आर्टम, कॉमर्स अंत्र सायन्स कॉलेज, वर्धा विव्यविद्यालय होता होता होता होता होता होता होता होता	207	040		276
214 95 माहीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवघारणा, प्रा. डॉ. करूपना स.कावळ, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर चापरणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज. चन्द्रमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मामाधी के नशामुज्ती के संक्रंमीविद्यार, आश्रवनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मामाधी के नशामुज्ती के संक्रंमीविद्यार, प्रा. सारिक जानाय, सूचार्टम, कंमसे एंड साईस कॉलंज, वर्धा महात्मा गांधी और अस्पूरयता निवारण हाँ. रिकट या शेख, एस.एस.एन.जे. महातिद्यालय, वेबकी, जि. वर्धा प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम, कंमसं फंड स्वायन्स कंलेज, वर्धा (वक्रतीमांड Conception of Truth : An Observation-Dr. MachurimaBhatacharya, ShriShikshayatan College (Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling Gandhi's Conception of Truth : An Observation-Dr. MachurimaBhatacharya, ShriShikshayatan College (Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling Gandhi's As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. (Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. (E. Rich वानव्यडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा राष्ट्रीय महात्मा गांधीजींच महिला विश्वयक विचार. (हां. वेशालो चरले नेति समाणिचार. (हां. वेशालो चरले नेति समाणिचार. (हां. वेशालो चरले नेति समाणिचार.) (हां. वेशालो चरले नेति समाणिचार. (हां. वेशालो चरले नेति समाणिचार.) (हां. वेशाले समाणिचार.) (हां. वेशालो चरले नेति चरले समाणिचार.)	1			276
214 96 चंपारणसत्याप्रह के शताब्दीतर्थ का मीडियाक्यरेज, चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा महात्मा गांधी के नहामुक्ती के संवर्भविद्यार, अर्थिनी कु. राऊत. महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा गांधीआंत खादी वर्तमानमें एक सकत विचार, प्रा. सारिका जनताम, न्यूआर्टम्, कांमर्स एक सकत विचार, प्रा. सारिका जनताम, न्यूआर्टम्, कांमर्स एक सकत विचार, प्रा. सारिका जनताम, न्यूआर्टम्, कांमर्स एक साइस कांलेल, वर्धा महात्मा गांधी और अरपुश्यता निवारण, जे. सहित्र साईस कांलेल, वर्धा महात्मा गांधी और अरपुश्यता निवारण, जे. सहित्र साईस कांलेल, वर्धा जांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांमर्स अंन्ड सायन्स कांलेल, वर्धा विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांमर्स अंन्ड सायन्स कांलेल, वर्धा विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांमर्स अंन्ड सायन्स कांलेल, वर्धा विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांमर्स अंन्ड सायन्स कांलेल, वर्धा विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांमर्स अंन्ड सायन्स कांलेल, वर्धा विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम, कांचन इंगोले, न्यू आर्टम, कांचन विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू कांचन इंगोले, निवारमां कांचन विवारमें, प्रा. कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन विवारमें, कांचन इंगोले, अंति कांचन विवारमें, कांचन इंगोले, अंति कांचन विवारमें, कांचन इंगोले, अंति कांचन विवारमें, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन विवारमें, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन इंगोले, कांचन विवारमें, प्रा. कांचन विवारमें, कांच	211	0.5	प्रांती से अपिक विके निकास की अन्यामा	0.77
214 96 चंपारणसत्याग्रह के शालाब्दीयके का मीडियाक्यरेज, चन्दमणि, महात्मा गांधी जंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, क्यां महात्मागांधी के नाशामुक्ती के अंतरमेविद्यार, अश्वित्मी कु. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, क्यां मांधीओं खादी : वर्तमानमें एक स्थाक्त विचार, प्रा. सारिका जनाताम, न्यूआटंस, कोंमसं एंड साइंस कोंलेज, क्यां महात्मा गांधी और अस्पृथता निवारण, वेंड राहेक बा. शंख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. क्यां गांधीजी आणि प्राकृतिक जपवार प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आटंस, कोंमसं उंड सायन्स कोंलेज, क्यां विवारण, प्रा. कांचन इंगोलेज अवति कांचन		93		277
218 219 219 221 221 221 221 221 222 223 226 229 227 226 229 227 228 229 229 229 230 230 230 231 232 232 235 235 236 237 237 238 237 238 238 241 241 241 241 242 243 244 244 244 245 245 246 247 247 250 257 257 257 257 257 257 257 257 257 257	214	0.0		0.00
197 महात्मागांधी के नशामुक्ती के संवर्गमंविचार, अधिनती कृ. राज्जत, महात्मा गांधी आंतरपाष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा गांधीऔर खादी: वर्तमानमें एक सशकत विशार, प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण, डॉ. ररिक का. शेख, एसए.सए.स.ज., महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा विवारण, प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ऑन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा विवारों अपार्थ प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ऑन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा विवारों अपार्थ प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ऑन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा विवारों अपार्थ प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ऑन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा विवारों अपार्थ प्रा. कांचन इंगीले, न्यू आर्टस्, कॉमर्स ऑन्ड हिंद्यालय, कांचा विवार कांचा कांचा विवार कांचा कांचा वांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा विवार कांचा विवार कांचा कांचा वांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा विवार कांचा विवार कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा विवार कांचा कांचा विवार कांचा विवार कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा विवार कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा कांचा विवार कांचा कांचा विवार कांचा		96		279
219 98 गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 98 गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 98 गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 99 गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 99 गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 99 गांधीओर खादी : वर्तमानमें एक सशकत विचार 99 गांधीओर अरमुश्यता निवारण वर्डा देश होंस कॉलेज, वर्धा 100 गांधीओं आणि प्राकृतिक उपचार 91 गांधीओं के अरमुश्यता निवारण वर्डा देश होंस कॉलेज, वर्धा 100 गांधीओं आणि प्राकृतिक उपचार 91 91 91 91 91 91 91 9	218	0.5		
198 गांधीऔर खादी: वर्तमानमें एक सशक्त विचार, या. सारिका जगताप, न्यूआटंस, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा 100 गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांरक वा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा 101 व्यक्तिमांत प्रांत प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टस, कॅमर्स अंन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा 102 Gandhi's Conception of Truth: An Observation-Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College 103 Gandhi's Conception of Truth: An Observation-Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College 104 Gandhii's View: for Basics Education in India.	210	9/	महात्मागाधा क नशामुक्ता क सदममावचार.	282
श्री क्षां क्षा के प्रतिक्ष जारावा, न्युआर्टम्, कीमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा श्री स्किक बा. शेख, एस.एस.एस.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा श्री किक वा. शेख, एस.एस.एस.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा श्री किंग आणि प्राकृतिक उपचार श्री किंग के प्रचार श्री कंप कर्ष श्री कर्ष	219		अश्वना कृ. राऊत, महात्मा गांधा अंतरराष्ट्राय हिन्दी विश्वविद्यालय, वधा	
श्री त्रिक व. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा शिख, एस.एस.एम.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा शिख, एस.एस.एम.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा शिख, जांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा श्री त्राची आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा श्री त्राची	217	98		284
193 विकास विकास करियुम्स निर्माण विकास विकास विका	221		प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एड साइस कॉलेज, वधी	
100 गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार प्रा. कांचन इंगोले, न्यू आर्टम्, कॉमर्स अॅन्ड सायन्स कॉलेज, वर्घा 101 Gandhi's Conception of Truth : An Observation	221	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
101	226			
101 Gandhi's Conception of Truth : An Observation-Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College 102 Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling 103 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. 104 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. 105 Gandhi An Inought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 106 प्राचिता वानखढ़े, महात्मा गांधी अंतररराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 105 राष्ट्रपिता महात्मा गांधी जिस्मार्ग विश्वविद्यालय, वर्धा 106 प्राचिता वानखढ़े, महात्मा गांधी अंतररराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 107 स्वात्मा क. गांवहे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 108 महात्मा गांधी जिस्मार्ग अंग्डसार्थ अंग्डसार्थसकॉलेज, वर्धा 107 महात्मा गांधी आंगे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. 108 महात्मा गांधी आंगे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. 109 महात्मा गांधी आंगे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. 110 गांधीजींच सर्वोत्तात विचार. 111 प्राचीतींच पर्वोत्तात विचार. 112 गांधीजींच सर्वोत्तात विचार. 113 प्राचीता वान्म द्वापा क. प्राचीती विचारीत, अमरावती 114 महात्मा गांधी आंग राष्ट्रसंत कामडी महाविद्यालय, नागपूर 115 महात्मा गांधी प्रणित एकादसग्रताची तांचालणाव व्यवस्थामतात भूमिका. 116 प्राचीत पर्वात्म त्राचार वा अमरावती विचारीत, अमरावती 117 महात्मा गांधी प्रणित एकादसग्रतवाती तांचालणाव व्यवस्थामतात भूमिका. 118 प्राचीत पर्वात्म त्राचाराची प्राचालावा तांचालणाव व्यवस्थान तिवसा. 119 प्राचीत पर्वात्म त्राचाराची प्राचालावा तांचालणाव व्यवस्थानत भूमिका. 110 प्राचीत पर्वात्म त्राचाराची प्राचालका महाविद्यालय, तिवसा. 111 महात्मा गांधी विचाराची प्राचालका महाविद्यालय, स्वरेश, जि. नागपूर	220	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
101 Gandhi's Conception of Truth : An Observation-Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College 102 Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling 103 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. 104 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. 105 Gandhi An Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 106 चोन वैज्ञ्यातील अव्देत. 244	220	/	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	and or health
Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College 102 Gandhiji's View: for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling 103 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. 103 Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 104 छोन वैष्णवातील अवदेत. डॉ. दिमता वानखडे, महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 105 राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीचे महिला विषयक विचार. डॉ. रेनेहप्रमा फ. गांवंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 116 गांधीजीच्या संकर्त्यनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वेंद्रााली उगले, श्री कृष्णवास जांजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 117 मानवतावावीमहात्मागांधी डॉ. वंदनायळसापूरे, न्यूआर्टस् ऑफ्डसायंसकॉलेज, वर्धा 118 यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर सहाविद्यालय, यंद्रपूर. 119 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसत तुक्कोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. औं. प्रशांतरम वेचार, प्रा. औं. प्रशांतरम वेचार, प्रा. औं. प्रशांतरम वेचार, प्रा. प्रतिसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् अंण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे, विजयराव टाकरे, संत गांडमेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार, प्रा. प्रा. प्रांमी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसक आणि शारिशेक स्वास्थ्यासाठी गांधीजीचे विचार. प्रा. प्रांमी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादश्वत्रांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, रव. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधीच्या विचारांची ग्रासंगिकता. 3 115 महात्मा गांधीच्या विचारांची ग्रासंगिकता. 3 115	229	101		293
102 Gandhiji's View : for Basics Education in India. Dr. Somnath K. Pachling Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 104 छोन वेषणवातील अद्वेत. डॉ. हेमता वानखंड, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 105 राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. सेनंहप्रमा क. गांवंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. गांधीजींच्या संकल्यनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णवास जांजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्युआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा महात्मा गांधी आणे पार्ट्रसत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणे पास्प्रसत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातांश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड गांधीजींच सर्वात्मा विचार. प्रा.				-
Dr. Somnath K. Pachling Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. चिन वैष्णवातील अवदेत. डॉ. रिमता वानखडे, महात्मा गांधी अंतररराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा च्यांचे च्यांचे	232	102	Gandhiii's View: for Basics Education in India	296
102 Gandhi As a ModalFor Leadership. Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha. Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 104 छोन वेष्णवातील अवृदेत. डॉ. रिमता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 105 राष्ट्रियता महात्मा गांधीजींच महिला विश्यक विद्यार. डॉ. रेनहप्रमा रू. गांवंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 106 गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसगोंपचार. डॉ. वेशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ऑण्ड्सायंसकॉलेज, वर्धा महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. जॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनावाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्र		102		290
238	235	102		200
103 Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness. Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 104 छोन वैष्णावातील अव्वेदत. 3 3 3 3 3 3 3 3 3		100		299
Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad. 104 छोन वेष्णवातील अव्वेत. डॉ. रिमता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा राष्ट्रियता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. रनेहप्रभा रू. गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वेशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलंज, वर्धा 108 महात्मा गांधी आयो यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटकके, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. वेशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्र	238	102		
104 छोन वैष्णवातील अव्देत. डॉ. रिमता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा 105 पाष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. रेनेहप्रभा रू. गांवंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 116 गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्युआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातृत जग बदलविणे. विजयराव वाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुमांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुमांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधीच्या विचारची प्रासंगिकता. सिद्यार्थ बी. टेमुर्ण, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर		103		302
डॉ. स्मिता वानखंड, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा राष्ट्रमिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. स्नेहप्रमा फ. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. राष्ट्रीणीच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वेशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा राण्ट्रीणीच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वेशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा राण्ट्रीणीच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वेशाली उगले, श्री कृष्णवास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा राण्ट्रीणीच्या पांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. राण्ट्रीणीच्या गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड राण्ट्रीणीच्या सर्वोत्तम विचार प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् अंण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् अंण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रहांतवा वाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती राधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाब अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. सहात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. स्व. स्व. स्व. स्व. स्व. सालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर सहात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. स्व. स्व. सालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	241		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
105 राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार. डॉ. रुनेहप्रभा फ. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 106 गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी थांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. जं. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड 110 महात्मा गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या वृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. सिद्याखं बी. टेमुर्ज, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर		104		305
245 चित्र महात्मा गांधीजीचे महिला विषयक विचार डॉ. रनेहप्रमा रू. गांवेड, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली. 106 गांधीजीच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटकके, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 112 विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. ग्रामांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. प्रा. ग्रामांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. रवेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेड देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. 116 सहात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. 117 सहात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. 118 सहात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. 118 सहात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. 118 सहात्वालय, उमरेड, जि. नागपूर	244		डा. स्मिता वानखंडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
106 गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार. डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा महात्मा गांधींच्या वृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधी प्रणित एकादश्वतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्थ बी. टेमुर्ग, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्य विद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 115 सिद्धार्य विद्यालय, जि. नागपूर 115 सिद्धार्य विद्यालय, जि. नागपूर 115 सिद्धार्य विद्यालय, जि. नागपूर 115 सिद्धार्य विद्या		105	राष्ट्रिपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
106 विश्वाली अपले तील निसर्गोपचार 32 विश्वाली अपले तील निसर्गोपचार 32 विश्वाली अपले त्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा 107 मानवतावादीमहात्मागांधी. 32 विद्यापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार प्रा. डॉ. प्रशांतरा देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार प्रा. श्रुमांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार श्रुमांगी बोरेकर ,संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादश्वतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता 116 सह्यार्थ देशमुं जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर 117 सहत्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता 112 सहत्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता 113 सहत्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता 114 सहत्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता 115 सहत्मा गांधींचा विचारांची प्रासंगिकवा 115 सहत्मा गांधींचा विचारांची प्रासंगिकता 115 सहत्व सहत्मा गांधींचा विचारांची प्रासंगिकता 115 सहत्व सहत्व सहत्व सहत्व सहत्व सहत्व सहत्व	245		डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	
वास्ता विद्याली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा		106		312
250 जि. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या वृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 112 विजयराव टाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. 3 शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात मूनिका. 3 प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सहात्मा गांधींचा विचारांची प्रासंगिकता. 3 सहात्मा ग	247		डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
250 डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 112 विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. 3 शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगेकता. तिवसा गांधींचा विचारांची प्रासंगेकता. तिवसा गांधींचा गांधींचा गांधींचा प्रसंगेकता. तिवसा गांधींचा गांध	2.,	107		314
108 महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 3 विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाब अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादश्वतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सहात्मा गांधींचा क्षा अभरावती कुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	
प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर. 109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखंड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या वृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 3 विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादश्वतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 13 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 स्वित्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 स्वत्या विचारांची प्रासंगिकता विचारांची प्रासंगिकता विचारांची प्रासंगिकता विचारांची विचारांची प्रासंगिकता विचारांची प्रासंगिकता विचारांची विचारांची विचारांची विचारांची विचारांची विचारांची विचारांची विचारांची विचार	250	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
109 महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार. प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड 110 गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा 111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी: उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. 3 शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. 3 प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सहत्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 3 3 3 3 3 3 3 3	252			317
प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड गांधीजींच सर्वोत्तम विचार. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. प्रा. विद्यार्थी दी. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर प्रा. विद्यार्थी बी. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर प्रा. विद्यार्थी की. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर प्रा. विद्यार्थी की. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर प्रा. विद्यार्थी की. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर प्रा. विद्यार्थी की. टेंभुर्णं, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	255	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तळडोजी महाराजांचे गामीण विकासाचे विचार	319
257 प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा प्रा. प्रा. प्रांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रांधी प्रांपीत एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. विद्यापीठ, अमरावती प्रांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. विद्यापीठ, अमरेड, जि. नागपूर विद्यापीठ, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर विद्याणीठ, अमरेड, जि. नागपूर विद्याणीठ,	255		प्रा डॉ प्रशांतरा देशमख मातोश्री अंजनाबार्ड मंदाफले समाजकार्य महाविद्यालय नजवेद	319
प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. 3 विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 13 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 14 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 15 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 272 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	255	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार	222
111 महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे. विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	0.55			322
259 विजयराव ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 112 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. 3 प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनिसेक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. 3 शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. 3 प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 126 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	257	111		201
262 गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार. प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर 113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशब्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 15 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	17.15.1	111	कित्राणात हाको गाँव गार्वाचारा अपनास विकास व्यापन	324
प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी ओवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर प्रा. शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती प्रा. बां. प्रा. वां. प्रा. वां. प्रा. वां. प्रा. वां. वां. वां. वां. वां. वां. वां. वा	259	112	मांधीनी : जानम के मन्त्रीय अमरावता विद्यापाठ, अमरावता	
113 मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार. 3 शुभांगी बोरेकर, संत गांडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. 3 प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	Military.	112	गावाजा : उपवास हम मत्कारिक नसागक उपचार.	327
266 शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती 114 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. 315 प्रवेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 316 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3177 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	262	112	प्रा. शुभागा आवार, मनाहरराव कामडा महाविद्यालय, नागपूर	gy swere
268 महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका. प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. 115 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 272 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर		113	मनासक आणि शारिरोक स्वास्थ्यासाठी गांधीजीचे विचार.	332
पा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा. महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	266		शुमाना बारकर, सत गांडग बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
272 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	HHO)	114	महात्मा गांधी प्राणत एकादशब्रताची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
272 महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता. 3	268		प्रा. डा. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
272 सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर		115		338
	272		सिध्दार्थ बी. टेंभुणे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
व किंदार्थ कुं. इंगोले, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञानमहाविद्यालय, रिसोड	Septiments.	116	गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्ःमयावरील परिणाम.	341

मानवतावादी महात्मा गांधी

Dr. Vandana Palsapure
New Arts, Commerce and
Science College, Wardha

'स्वातंत्र्ययुध्दाची सूत्रे हलविणारा अर्धनग्न सेनापती' असे ज्याचे वर्णन वि.स. खांडेकरांनी केले, त्या 'महात्मा' या पदवीस पोहोचलेल्या मोहन करंमचंद गांधी या महापुरुषाचा मानवतावादी दृष्टिकोन चिकत करणारा आहे. जीवनाचा सर्व स्तरावरील विचार म. गांधी करत. त्या विचारांना चिंतन व प्रयोगाची जोड देत आणि त्यातून मनुष्याचे आत्मबल कसे वाढेल याविषयी ते बोलत. या सर्व विचारांच्या केंद्रस्थानी देशातील सामान्य माणूस असे. स्वतः गांधीचा वेषसुध्दा अत्यंत सामान्य होता. खादीची पैरण, पांढरी टोपी आणि त्या सरंजामाला शोमेल असे धोतर याच वेषातील त्यांची साधी पण तेजस्वी मूर्ती जनमानसांत शेवटपर्यंत तेवत राहिली आहे.

1932 साली झालेल्या दुस-या गोलमेज परिषदेचे निमंत्रण गांधीनी स्वीकारले. त्यावेळी ते याच साध्या वेशात ब्रिटीश सम्राटाला भेटायला गेले. त्यावेळी एका पत्रकाराने त्यांना प्रश्न केला. एवढ्या कमी वस्त्रांनिशी भेटतांना तुम्हाला कसे वाटले? गांधी म्हणाले, 'पण सम्राटांच्या अंगावर आम्हा दोघांनाही पुरुन उरतील एवढे कपडे होते की।'

उपभोगवादाचे स्तोम माणसाने माजवू नये. गरजेपुरते जगणे असेल तर इतरांनाही काही देता येईल आणि सर्व मानवजातच समृध्द होईल. जगातील विषमता नष्ट होईल असाच विचार या उत्तरात अंतर्भूत दिसतो. स्वतः बरोबर इतरांचाही विचार हे म. गांधी यांचे विचार देशाला मिळालेली 'देण' आहे.

ऑफ्रिका ही त्यांची जन्मभूमी नसूनही दक्षिण ऑफ्रिकेतील काळ्या लोकांचे दुःख त्यांच्या अंतकरणापर्यंत पोहोचले व सत्याग्रहाची भूमिका घेऊन तिथे ते लढले. 'माणूस' म्हणून माणसाकडे आपण पाहिले पाहिजे हीच त्यामागची त्यांची भूमिका होती. चंपारण्यातला लढा, असहकारिता, खादीप्रचार, हरिजनसेवा, तिसऱ्या वर्गाचा प्रवास आणि भंगी वस्तीतील निवास या साऱ्या चळवळी त्यांनी

सामान्यांसाठी लढल्या. सर्व मानवप्राण्यांविषयी सहृदयता आणि सामान्य माणसापर्यंत पोहोचणे हा त्यामागचा त्यांचा हेतू होता. तळागाळातील व्यक्तीची भौतिक व आध्यात्मिक प्रगती व्हावी असे त्यांना वाटत होते. ज्ञानेश्वरांचे विश्वकल्याणाचे पसायदान आणि तुकारामाची, 'बुडती हे जन। पहावेना डोळा।।' ही तळमळ म. गांधींच्या कृती उक्तीतून पुढे येते. कोणतीही कृती ही कृणालाही न दुखवता मानव कल्याणासाठी असायला हवी हा मानवतावाद त्यांनी आयुष्यभर जपला. त्यांचे राजकीय गुरु 'भारत सेवक' समाजाची स्थापना करणारे नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले हे होते. गोखलेंनी स्वतः सामान्य सुखासिन आयुष्याला नकार देऊन सर्वोन्नत करणाऱ्या सार्वजनिक जीवनात उडी घेतली होती.

गोपाळ कृष्ण गोखलेंचे वर्णन करतांना, म. गांधी म्हणाले, 'गोपालकृष्ण गोखले मला गंगानदीसारखे वाटले. व गंगामाता कोणालाही आपल्या आई सारखीच वाटते. असे आईचे मन घेऊनच म. गांधी आपल्या आयुष्यात जगले.

दलित, पिडित आणि वंचित यांच्याविषयी अत्यंत प्रेमाचा आणि उदारतेचा भाव त्यांच्याठिकाणी होता. राजकीय स्वातंत्र्य हे त्यांचे अंतिम साध्य नव्हते तर देशातील सामान्य माणसाची भौतिक व आत्मिक उन्नती हे त्यांचे स्वप्न होते. म्हणूनच अस्पृश्यांना परमेश्वराची लेकरे या अर्थाने 'हरिजन' शब्दाने त्यांनी गौरविले. त्यांच्या घरी त्यांनी जेवण घेतले. त्या वस्तीत त्यांनी निवास केला आणि त्यांच्या समवेत नव्या भारताचे स्वप्न लोकांना दिले.

एकदा शेगांवला शास्त्राचे उत्तम ज्ञान असलेले एक पंडितजी आले. त्यांचा परिचय म् गांधीशी करुन देण्यात आला. गांधींनी त्यांना विचारले. "क्या गीता में अस्पृश्यता के पक्ष में कोई प्रमाण मिलता है?" पंडितजी म्हणाले, मन, वचन और कर्म से जो पाप—रत है, गीता के अनुसार अस्पृश्य ऐसा ही व्यक्ति कहा जायेगा।" यावर गांधीजी म्हणाले, 'तब तो हम में से हरेक अस्पृश्य है। ऐसा कौन है, जा पाप—रहित हो? "तिथे तुकडोजी महाराजही उपस्थित होते. म. गांधींनी तुकडोजींना विचारले, 'क्यो तुकडोजी महाराज, आप पाप—रहित है?"

नही। मोडून असार

म. व स्वातंत्र संदर्भा अधिष्ठ लक्षात हेच सु नीती कर्मका नखते. उन्नती

त्याचे ः त्वहनम आपल्या म. गांधी पक्का ब गांधींच्या शांतपणे

व्यक्तिने

five min against t every rig may seer

Dear Fri

आपल्या अधिकार व्यक्तिस्वार संदेश त्या

तिव प्रमागर हमिककीर जिशेष्ट दशीवेला. या सान्या माने त्यांचा मानवतावादी निगंछ । प्रकाधिक , प्रकाशिक प्रमुख्य सत्ता याला लानि अर्थिवस्था पुर करण्याचा लानी प्रयत्न केर Tuffile FOD (निष्मिन्न) ग्रामीण जीवनाला हिम्पुड्म अविषयी त्यांनी कराक्ष बाळगला. म्हणूनच अशेखवस्था या सान्या बाबी विकंदीकरणाकडे गेल्या हिरिकरण, मीतिकवाद, औद्योगिकरण, मांडवलशाहि . तिक म्ह्राइप्रीप डिाठातिकाम क किति मिंछ विद्यार मारतीय जीवनातील अर्थकारणाचा विचारही म.

समाविष्ठ आहे. सम्पूर्ण मानवजात म. गांधी यांच्या 'सत्य' संकल्पनेत ,रियानी अध्दा होती. व्यक्ती, समूह, समाज, वस्त्रह भन्न मुकल्यांना अन्त, बेधरांना घर अशी सर्वेदय जीवनावे अंतिम ध्येय असायला हते. सर्वोदयासी त्यांसी यंकल्पना मानवतावादीय आहे. तिष्ठाह प्रज्ञीवस कि एउट । एडीवस कि कि कि हिन्त्रानिक के में प्रयोग मानवतावादी वृष्टिकोनातूनच मुमिका ही मानवीयच होती. असहयोग, अवज्ञा, किंग्रि विाम मितिनिर्भिष्ठ प्रित्रिष्ठ । प्रजानशाम

शुविताही मानवतेचे वस्त्र लेवून उभी राहिती. नायाप्त किर्माम निर्मा नाक्षी मानलेकी साधन मञ्जीर मामा शिमा द्वेडी किक अकि प्रकिशि िनाफ प्रांग्या धिनाम पर गणांका समा ,फाम ,ामाा । हांप्राद्वी कमाश किपोमंत्र केम ॥९४ र्माछ क्षाम, बोध्य, पाएशी, इंस्लाम, बोध्य, जेन हिति भारत व 'अहिसा' या तत्वांना मानवी जीवनाहे होत्त हार्गिष्ठ तिष्ठ तिष्ठ प्राध्ने । । सन्मान म. गांधीया व्यक्तिमत्वाचा महत्वाचा पेतू होता. क्षिण्डीं करील हा दुर्वस्य विश्वास व स्त्रियांविषयीचा किनिण्प्रह । प्रजाप विशाप में विकार किकार किया नीप्रवि :जमाधर मियंधरी जाण्यकाणत् प्रतिप्रामः क्रानूणक किंछ कंकीए किंग्या किंगिक किंग्य किंग्य नारमाथ एक सम्मान वारवाल स्था पुरुष समाननेत्या धारपाने नमुठी नुगानक्षमास पर गर्माय कात्मकथनातून दिसून म्हणम्न पाहण्याचा दृष्टिकोन हळहळू उमलत गोल्याचे आपली धर्मपत्नी कस्तुरबा हिच्याकडे 'व्यक्ती'

ह्यान्त । व्यय जगतः वा नारा हा अशान ~~613~~ नैरम्कर् वेरिवकतेचे thotalle

> असाच भाव त्यांच्याविकाणी होता. मोइन काढली. आपण सर्व परमेश्वराची लेकरे आहोत श्रकशाष्ट्रह निविशारम निम्नकांत्र किनिएष्ट्रपुर्म 'विन प्रकर भिकी , डिम , शिएडम .म भिश्किकृ

असे त्यांना बारत असे. जाति आणि कर्तव्यबुध्यीसाठी महत्वाचा आहे नव्हते. समाजायी धारणा करणारा धर्म हा आत्मिक त्रिशिम्ह ानांक्र ताष एप्रहास् वीमञ्ज क्रिक्शकोक अथात मिनाम भागक नीलह नामम ि संदर आहे. अशी कांक्र किंग्फ मंद्र अहं मंद्र फार व बार फार कि बार किति के किव मार निष्ठ त्रोम्डांम ।प्राम्विष् विनाम प्रिपंप नाख्यीह र्फिकिति कमारा नानाम क्षामुळे नेतिकतेरे महोहोशम कागीमाम निगंछ प्राहित महिल्ला म. गांधींना अपेक्षित होती. व्यक्तीच्या व्यक्तिगत किन्नि आणे 'समाज' या दोन्होंदी उन्नती

िवितार एप कार कार कार माग्रकिम एक विवास पक्का बदमाशः महात्मा गांधी? असे शिर्षक वाचून म. मः गांधीक्षे प्रतिकिया कियाराथला पाठिले. भारताचा आपत्या एका चेल्याला (रणजीतकुमार सील) त्यावर क्रिपानाशकर णीहि किर्ठ फ्रिष्ट छंगेकञ् कि मन्डक र्णमित्रक मिर्ध लभिष्ठकं छाणीडिंड निएं छोन छाम किञ्चाली काम्भूष तिथा है प्राप्ती माथेत पुरताक भिडिले. एकदा गोविददास कौन्सुल (विल्ली) नावाच्या

किम्प्रांत प्रक्रिय किम्प्रहाकाका भूष्य किमार किमार्

Dear Friend,

D

作

10 U

may seem best to you. every right to express your views in the manner that against the front page or the contents. You have five minutes. I have nothing what so ever to say I have just glanced thro' your production for

M.K. Gandhi. Yours Sincerely,

संदेश त्यातून त्यांनी दिला. क्राप्तर कियाय क्ष्मितिमास क्षाळने असाच .र्तिड त्राक्षिक ।न्यिंग डिप्लंग्राफ रिप्त डाप्ट प्रकाशिस किपियांत उकर किकिंग प्रामुह्ध्वड्ड किमास

वैश्वकतेचा पुरस्कर्ता आहे. भारतीय स्वातंत्र्य हा प्रथम विचार पुढील वैश्विकतेचा पुरस्कर्ता आहे. भारतीय स्वातंत्र्य हा प्रथम विचार पुढील वैश्विकतेचे पाऊल ठरते. एकात्मतेच्या दृष्टिने ही वाटचाल आहे हे स्पष्ट आहे. अशाप्रकारे गांधींचा विरोध ब्रिटीश साम्राज्यावादाशी होता. एरवी त्यांचा 'राष्ट्रवाद' हा शोजारधर्म पाळणारा होता. माणसांचे मूलभूत हक्क जपणारा होता.

जवाहरलाल नेहरु आपल्या 'गांधी, दॅट आय डिड नॉट लाईक' या लेखात म्हणतात,"मी जातो तिथे मला पाहायला आणि ऐकायला लाखोंच्या संख्येने लोक एकत्र येतात. त्यात माझी लोकप्रियता मला अनुभवताही येते. मात्र अशा कोणत्याही सभेत लोक माझा जयजयकार करीत नाहीत, ते महात्मा गांधी की जय म्हणतात.' नेहरुंनी असे वक्तव्य करावे व आपल्याला लाभलेली लोकप्रियता ही गांधींच्या निष्ठेमुळे लाभली अशी प्रांजळ कबुली दयावी हे सारेच खुप सुंदर आहे. त्यात म. गांधींचा मोठेपणा तर आहेच पण पंडित नेहरुंचाही आहे.

पंडित नेहरु, सरदार वल्लभभाई पटेल, सुभाषचंद्र बोस यांच्यात मतभेद होते. ते एकमेकांचे टिकाकारही होते. परंतु मूलभूत मानवी मूल्य, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य या विषयी सर्वांमध्ये एक समविचारांचे अभेदय नाते होते. या नात्यानेच भारतीय स्वातंत्र्य आकाराला आहे.

समानतेचा गांधीजींचा आर्थिक समाजांतील सर्व घटकांचा विचार करणारा होता. मुठभर श्रीमंत लोकांकडे एकत्र झालेला पैसा गरिबांपर्यंत पोहोचला पाहिजे आणि विणकर, शेतकरी, शिक्षक, मजूरी करणारा श्रमीक या सर्वांना आपण रचनात्मक कार्याचा एक भाग आहोत, यांची जाणिव व्हायला हवी. हा सन्मान एकवेळ त्यांना मिळाला की, समाजातील सर्व वर्गाचा आत्मविश्वास वाढून देशाची प्रगतीच होणार म्हणून समान वितरणाला त्यांनी महत्व दिले. स्पृश्य अस्पृश्य भेद, वर्ण, वर्ग, संघर्ष या सर्वांनाच म. गांधींनी फाटा दिला. अहिंसक अर्थव्यवस्था, कसेल त्याची जमीन, सत्य, अहिंसा, निसर्गाविषयी प्रेम, प्राणीमात्रांविषयी आस्था हे सारे घटक त्यांचे समाजवादाचे होते.

आध्युनिक काळात माणूस अतिशय स्वार्थी झाला आहे, त्याच्या जीवनाचे 'पैसा' हे एकमेव साध्य झाले आहे. अशा परिस्थितीत म. गांधींचे जीवन व त्यांचे कार्य माणसाला निश्चितच प्रेरणा देईल. मार्गदर्शन करेल. त्या विचारांतील एक अंश जरी आपण वेचला तरी तो सुदिन ठरेल.

संदर्भ गृंथ

- गाँधी एवं नेहरु की मानववादी संकल्पना डॉ. अशोक आर्य, पोइन्टर पब्लिशर्स जयपूर, 2017
- गांधी नावाचे महात्मा
  संपादक रॉय किणीकर
  साहायक अनिल किणीकर
  डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, प्रथम आवृत्ती
  2012, पुनर्मुद्रण, नोव्हेंबर 2014
- 3. गांधी विचार आणि युवकांची सक्रियता डॉ. सी. सूर्यकांता अजमेरी, प्रा. सी. अनुराधा पोतदार अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे.2011.
- 4. गांधीजी आणि त्यांचे टिकाकार सुरेश द्वादशीवार साधना प्रकाशन, पुणे तिसरी आवृत्ती 30 जून 2018
- मेरा धर्म सेवा करना है।
   सम्पादक विष्णु प्रभाकर
   सत्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन, नई दिल्ली
   1999
- मेरा समाजवाद गांधीजी संग्राहक आर. के. प्रमु नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, 1959
- गांधीजी एक झलक श्रीपाद जोशी नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, 1962

"हा कोलाहाल त्याचा अ भास होई पराकाब्देच एकप्रकारे

नाहीत सा तंत्र म.गांध शांततामय जुलमी व लोकमताच्य गांधींच्या स या तंत्राचा व आर्थिक

अधिकार प्र बहुमताचे स होत असले करतात. गां तंत्र स्विकारा म्हणजे भारतं

लोकांच्या ।

प्रस्तावनाः

भारतीय जिल राजकारण, र गांधींचे माँति भारताला स्वा म्हणजे त्यांनी ब्देष, असत्य,

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

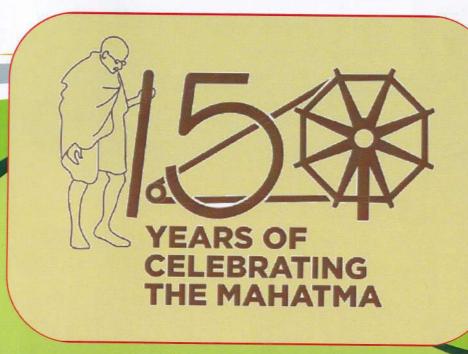
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	100
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	1
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	HILL TO
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
,	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
,		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	-
	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	1000
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
Ne	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
00	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
44		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
The second		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	1.50
102	56	नहीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा	175
108	58	राधी – खादी. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	570	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा.	178
	59	चनवनाथ वं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	1,0
115	60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
115	40	डॅ. निखल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	
TINE !	62	न्हात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	
m Q1	63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		ब्हुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	105
	64	नहात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125		💻 डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	199
100	19/	न्हात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
127	10	्रा डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस कॉलेज, वर्धा व्यवस्था गांधीचे स्वदेशी आंदोलन.	200
	56	जा प्रमोद एच. पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपुर	200
	57/	वाद्यान अपि नैतिकता.	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	H. A.
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
30	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	0.55
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
0	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
10	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
0	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
11	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
2	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	07.6
The state of			276
211	95	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	077
	93		277
214	96	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	070
	90		279
218	07	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	200
	97	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार.	282
219	0.0	अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	201
	98	गांधीऔर खादी : वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	284
221	100	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	
	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
226	100	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	
	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
229	/	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	u kalimitu
227	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
232		Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	Market Mill
232	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
235		Dr. Somnath K. Pachling	
233	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
238	/	Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	
230	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
241		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
241	104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
244		डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	303
244	105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245		डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	307
243	106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247		डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	312
241	107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	314
250	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
252		प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	317
253	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	210
255	1.00	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
255	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	200
0.55		प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
257	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	204
		विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
259	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	225
	112	प्रा. शुभागी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर	327
262	113	मनसिक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	
3	113	पायांगी बोगेका गांव गाउमे कार्य समामनी विकास कार्य	332
266	114	शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
268	115	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
	115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
272	776	सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	1
		Court High Metholical Advantage of the court	341

महात्मा गांधीजीचे आदर्श राज्य

प्रा.डॉ.प्रमोद आचेगावे राज्यशास्त्र विभाग ब्रु आर्टस् कॉमर्स ॲण्ड सांयस कॉलेज वर्धा

सत्य आणि अंहिसेचे पुजारी, म्हणून महात्मा विना ओळखले जाते. या जगात महात्मा गांधीजी · अव्दितीय व्यक्ती होऊन गेली. यावर पुढील विश्वास ठेवणार नाही. अशा आशयाचे थोर अल्बर्ट आईन स्टाईन यांचे एक विधानप्रसिध्द अर्ड्न स्टाईन यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे गांधीजी ब्दितीय व्यक्तीमत्व होते. एवढेच नव्हे तर · विचारवंत म्हणून देखील त्यांची ख्याती सेटोपासून ते महात्मा गांधीजीपर्यंत अनेक व्यानी आदर्श राज्याची कल्पना मांडली आहे. चिन्ने प्रिंस कोपोटिकन टॉलस्टाय या अराज्यवादी विचाराशी साम्य आहे. गांधीजीचे विचार ्रहेंसात्मक स्वरुपाचे आहे. कार्ल मार्क्सप्रमाणे च्यहिन व वर्गहिन समाजाचे समर्थन करतात. नाधनामध्ये अंतर आहे. कार्ल मार्क्स हिंसेच्या परिवर्तन करुन पाहतात तर गांधीजी मार्गाने परिवर्तन करण्यावर भर देतात. विद्याची जीवी भारतीय संस्कृतीवर श्रध्दा होती ज्यत्या आदर्श राज्याला प्रभू रामचंद्राचे नाव व्यालाच रामराज्य म्हंटले जाते. महात्मा मते जिथे व्यक्ती स्वातंत्र हे सर्वोच्च मुल्य च्या ठिकाणी विकेंद्रीकरणाला महत्व **राज्य** म्हणजे रामराज्य किंवा आदर्श राज्य माधीजीच्या रामराज्याचे किंवा आदर्श बालील प्रमाणे.

अधार खेडे : खेडेगावाचा संघ अशी महात्मा गांधीजींची आदर्श कल्पना होती. महात्मा गांधीजीने प्रत्येक वर्ष राज्यामध्ये स्थान दिले आहे. प्राचीन व्यवलंबी, स्वयंपुर्ण, स्वंयशासित होती खेड्यांकडे परत चला असा राजकीय विकेंद्रीकरणातील मावातील राज्य कारमार करण्यात येईल. पंचाची नेमणूक विशिष्ट योग्यतेनुसार केली जाईल. गावातील कामकाज लोकशाही पध्दतीने होईल. महात्मा गांधी म्हणतात गावातील बेरोजगारीचे निर्मूलन करावयाचे असेल तर खेडेगावात लहान—लहान उद्योगधंदे कृषी उद्योग, ग्रामोउद्योग, खादी इत्यादीला प्राधान्य दिले पाहिजे.

आर्थिक विकेंद्रीकरण : महात्मा गांधीजीने आपल्या आदर्श राज्याचा पाया आर्थिक विकेंद्रीकरण मानतात. महात्मा गांधीजी औद्योगिकरणाला विरोध करतात. कुटीर उद्योगावर आधारित विकेंद्रीकरणाच्या अर्थव्यवस्थेचे पुरस्कार करतात. आर्थिक क्षेत्रात स्वदेशी विचार मांडले आहे. महात्मा गांधीजी म्हणतात कि श्रीमंत लोकांनी स्वईच्छेने आपल्या उत्पन्नातील काही हिस्सा गरीब – दिनदुबळ्या लोकांच्या कल्याणासाठी दिला पाहिजे. महात्मा गांधीजींच्या या हृदय परिवर्तनाच्या साधनांचा वापर गांधीवादी विचारवंत आचार्य विनोबा भावे यांनी केला. आचार्य विनोबा भावे यांनी अंहिसात्मक मार्गाने श्रीमंत व जमीनदाराकडून संपत्तीदान व भूदान मिळविले. जे दानात मिळालेली जिमन भूमीहिनांना देण्यात आली. महात्मा गांधीजीच्या मते उद्योगधंद्याचे स्वरुप असे असावे की त्यात जास्तीत जास्त श्रम आणि कमीत कमी भांडवल लागेल. फक्त नफा मिळवीणे हा उद्योग धंद्याचा एकमेव हेतू असू नये. एकंदरीत महात्मा गांधीजीने आर्थिक लोकशाही प्रस्थापीत करण्याचा प्रयत्न करतात. राज्य हे एक साधन आहे साध्य नाही :

तर लोकांचे कल्याण करणारे एक साधन आहे. महात्मा गांधी हेगल व मुसोलिनी, हिटलर यासारख्या निरंकुश राज्यसत्तेचे समर्थन करणा-याला विरोध करतात. महात्मा गांधी कायद्याचे पालन करणारे व्यक्ती होते. परंतू निरंकूश, अत्याचारी कायद्याविरुध्द व्यक्तीला

महात्मा गांधीजीच्या मते राज्य हे साध्य नाही

अहिंसेच्या मार्गाने विरोध करण्याचे अधिकार बहाल करतात. त्यांचा राजसत्तेवर विश्वास होता. परंतू त्यांचा आधार नैतिक होता. राज्याच्या आदेशाचे उल्लंघन

करण्याचा व्यक्तीला अधिकार देतात. यामुळे राज्य आपल्या शक्तीचा दुरुपयोग करणार नाहीत.

अप्रत्यक्ष निवडणूक : अप्रत्यक्ष निवडणूक हे महात्मा गांधीजीच्या आदर्श राज्याचे एक वैशिष्ट्ये आहे.

महात्मा गांधी अप्रत्यक्ष निवडणूक पध्दतीचे समर्थन करतात. गावातील प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार असेल. प्रत्येक गावाला एक मत असेल ते जिल्हा प्रतिनिधीला निवडूण देतील. जिल्हा प्रतिनिधी हे प्रदेश प्रतिनिधिला निवडूण देतील. प्रदेश प्रतिनिधी हे राष्ट्रपतीला मतदान करतील. राष्ट्रपती हे देशाचे मुख्य प्रशासक असतील. अशाप्रकारे अप्रत्यक्ष निवडणुक पध्दतीचा अवलंब झाला पाहीजे असे त्यांना वाटते.

न्यायपालिका : महात्मा गांधीजी आदर्श राज्यात न्यायपालिकेची भूमिका काय असावी त्याचेही विवेचन केले आहेत. अंहिसात्मक राज्यात संपत्ती कमी व चांगली शिक्षण पध्दतीमुळे वाद, संघर्ष कमी होतील. त्याबददलचे जास्तीत जास्त निर्णय पंचायत देईल. काही दावे न्यायालयात जातील तेथे लोकांना लवकर व निपक्ष न्याय मिळेल. महात्मा गांधी न्याय प्रक्रियेतील विकल व न्यायधिशांवर टिका करतात. ते म्हणतात कि विकल व न्यायधिश हे एकच असतात ते परस्पर हितांचे निर्णय होत असतात. एवढेच नव्हेतर विकल वाद मिटविण्यापेक्षा वाढविण्याचा सल्ला देतात. विकल फी घेण्यापेक्षा मुक्त सेवा करावी. महात्मा गांधी म्हणतात. न्याय व्यवस्था कमी खर्चीक असावी. दिवाणी दाव्यांच्या संदर्भात अधिक तर दोन्ही पक्षाने वाद पंचायती मार्फत सोडवावे. त्यामुळे भ्रष्टाचार किंवा कायद्याचा दुरुपयोग होणार नाही. तसेच न्यायालयाची कार्यप्रणाली सुलभ बनली पाहिजे. महात्मा गांधीजीच्या आदर्श राज्यात पोलिस यंत्रणा असेल परंतू ही आधनिक पोलिस यंत्रणेपेक्षा वेगळी असेल. महात्मा गांधी पोलिसांना जनतेचे स्वामी मानत नाही तर सेवक मानतात. आदर्श राज्यात अपराध होतील परंत् अपराध्याला अपराध्याप्रमाणे त्याच्याशी व्यवहार केला नाही पाहीजे. अपराध्यावर बलप्रयोग कमी केला पाहीजे. राज्याचा उद्देश अपराधाशी बदला घेणे नाही तर त्यात सुधारणा करणे आहे. महात्मा गांधी सैन्यीकीकरण व्यवस्थेचा विरोध होते ते अहिंसक सेना किंवा शांति सेना चे पुरस्कर्ते होते. एकंदरीत महात्मा गांधीजीचे आदर्श राज्य हे अहिंसेवर आधारित आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- डॉ. ऋशिकेष सिंह, डॉ. प्रतिमा त्रिपार्ड प्रतिनिधी राजिनितिक विचारक, विचा प्रकाशन मंदिर वाराणसी.
  - रा.ज. लोटे, राजकीय सिध्दांत आणि राजकी विचारवंत पिंपळापूरे ॲण्ड के. पब्लिसी नागपूर.

महात्मा गांधींचे स्वदेशी आंदोलन

श्री. प्रमोद एच. पौनिकर सहा. प्राध्यापक जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड. जि. नागपुर. pramodpaunikar0@gmail.com

प्रस्तावना,

सर्वात प्रथम भारतात स्वदेशी चळवळ 🛎 हैदर रजा यांचा नेतृत्वात सुरू झाली. लाला 📹 राय, रविंद्र नाथ टॅगोर,लोकमान्य टिळक, अरविंद या आंदोलनात कांतीकारी भूमिका बजावली 📨 स्थापन करण्यासाठी ही चळवळ अत्यंत 🚟 समजली जाते. कलकत्ता येथिल टाउनहॉलप ऑगस्ट १९०५ साली स्वदेशी चळवळीची 🥃 करण्यात आली. ब्रिटिशांनी उत्पादीत केलेल्य 🛲 निषेध करणे व स्वशासन प्रस्तापित करणे 🔮 मागची आर्थिक रणनिती होती दादाभाई नौरोजी गोखले. बाळ गंगाधर कांतीकारकांनी ही चळवळ विकसित केन ऑक्टोंबर १९०५ रोजी ब्रिटिश सरकारने अपन्य धोरणासह बंगालवे विभाजन केले. पण 👫 केलेल्या विभाजनामुळे बरेच चांगले परिणाल 🖀 आले. त्यामुळे लोकांमध्ये ऐक्याची भावना दिन्ह व जागृत सुध्दा झाली त्यामुळे लोकांनी ब्रिटिश साम्राज्य संपविण्याचा निर्णय घेतला हळ्हळ् भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जागृत होव् ब्रिटिश साम्राज्य संपविण्याचा निर्णय घेतला 🧇 रोजी व्हाईस रॉय लॉर्ड कर्झन यांनी फाळणीची घोषणा केली. संपूर्ण बंगातन्त्र फाळणीची चर्चा पसरली तेव्हा त्या विशेवा रोजी स्वदेशी चळवळ असे नाव देण्यात उन्हे स्वदेशी चळवळ १ ऑक्टोंबर ला लाग् हें सांगण्यात आले. कारण या चळवळीत देशी

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

Vidyawarta

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

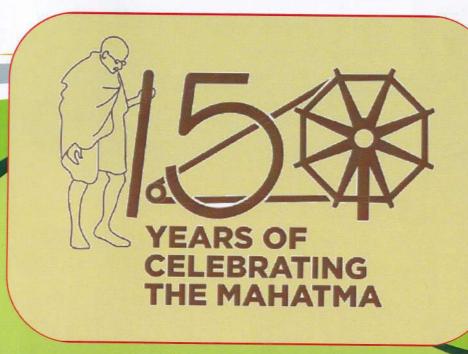
Special Issue

February 2020

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

EXPLORATION OF MAHATMA @ 150

29th February 2020

Edited By Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

	Index	
1	Mahatma Gandhi's Views on Environment Protection.	1
	Dr. Abha A. Tiwari, S.S. Girl's College, Gondia	10
/	Gandhian Philosphy and Humanism.	4
	Anand T. Chahande, New Arts, commerce & Science College, Wardha	
3	Sociology Contribution of Mahatma Gandhi Regarding Truth, Non-Violence	7
	& Penance.	
	Dr. Anand B. Kale, Shri Shivaji College, Akola	
1	Mahatma Gandhi's Vision Making World.	9
	Ankita S. Wankhade, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati	,
5	Gandhi – Humanity.	12
	Anilkumar N. Daryani	12
	Relevance of Gandhian Philosophy in Modern Times.	16
	Dr. Archana Sukey, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	16
		10
	Gandhi's Concept of health and it's relevance in todays legal system.	19
	Aruna Kadu, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
3	Gandhian thoughts: Relevance and uniquencess.	22
	Bhalchandra V. Atkulwar, Dr. Ambedkar Arts, Com. & Science College,	
	Chandrapur	
	Dimensions of peace and swaraj in the Gandhian perspective.	25
	Dr. Chaitali Choudhury, Bijoy Krishna Girls' Collge, Howrah	
0	Spiritual Aspects of Mahatma Gandhi.	28
	Dr. Manoj D. Raghamwar, Chintamanio B.Ed. College, Ballarpur	
1	Dire need of Mahatma Gandhi in present context.	32
	Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com. College, Allapalli	
2	Bhoodan Socio-economic Impact.	35
	Dr. V. H. Hiware, Shri. Shvaji College, Akola	
3	Gandhian Ideology and Empowerment of Women.	38
	Dr. Jayashri Barai, Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur	
4	Gram Swaraj : Gandhi's vision of rural development.	40
	Dr. Jitendra G. Wasnik, RTM Nagpur University, Nagpur	40
5,	Gandhiji's view on mental and physical health.	44
/	Dr. Madan Ingle, New Arts, Com. & Science College, Wardha	44
6	The Participation of Mahatma Gandhi in Indian Fredom Struggle-An	4.4
	analysis.	44
	Dr. Maroti U. Tiple, Dr. Rajeshkumar W. Soor, Raje Dharmarao Arts & Com.	
	College, Allapalli	
	Gandhiji and Satyagraha.	51
	Dr. Meenakshi A. Jumle, F.E.S. Girls' College, Chandrapur	
	Best path for moral and religion by Gandhian views.	53
	Dr. Shashi Punum, Career Point University, Hamirpur	
	Impact of Mahatma Gandhi's thoughts on Education and Its importance in	54
	Modern Era.	
	Miss Sheetal B. Vidhate, Sant Gadge baba Amravati University	
	Gandhian Philosophy on Protection of Environment and Sustainable	58
	Development.	
	Dr. Leena Landge, Govindrao Wanjari College of Law, Nagpur	
	Exploring Mahatma Gandi's Khadi : The Dream of every Indian beyond a	60
	fabric.	30
	Poromita Das, University of North Bengal, West Bengal.	
	Moral Values in Gandhian Philosophy.	65

IS

44

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

	44	महात्मा गांधीजींचे अहिंसेसंबंधीचे विचार. डॉ. अभिजीत वि. वेरूळकर, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगांव	131
67	44	महात्मा गांधी आणि लोकशाहीचे सिध्दांत.	132
71		गौरवकुमार गो. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	126
	45	गांधीजी आणि भाषा व शिक्षणपध्दती.	136
74	11	घनश्याम अ. वाघमारे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.	141
	46	हर्षल ध. लुंगे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
77	47	अध्यात्म आणि गांधी.	144
		प्रा.डॉ.जयश्री सं. सातोकर, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा.	
	48	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता.	148
82		डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	153
0.4	49	स्वदेशी चळवळ.	155
84		कलावती मि. चनकापुरे, न्यु. आटर्स, सायन्स ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज वर्धा महात्मा गांधीचे अहिंसा तत्वाचे भारतीय विकासातील योगदान.	155
00	50	प्रा. कल्पना एम. बंडिवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	133
88	51	सत्याग्रहाची लोकशाहीतील भूमिका.	157
	31	प्रगती महिला महाविद्यालय, भंडारा	
92	52	गांधीचे विचार : समपर्कता आणि वेगळेपण.	159
4-15-		कु. कविता मेशकर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
94	53	महात्मा गांधीचा पर्यावरणात्मक दृष्टीकोन.	163
-Drain		डॉ. माधुरी सु. हिंगणकर, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि.बुलढाणा	
97	54	गांधीवाद, एक अध्ययन.	165
		महेंद्र भि. भगत, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
99	55	महात्मा गांधी यांचे विधायक कार्यक्रम.	167
		💻 मनोहर वागतकर, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.	170
102	56	नांधीजीचे आरोग्य विषयक विचार.	172
		प्रा.डॉ. मनोज श्री. पवार, मातोश्री अंजनाबाई समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	172
105	57	महात्मा गांधीजींचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अध्ययन	173
	-	मोहन ओं. बेलोकार, नारायण राणा महाविद्यालय, बडनेरा गंधी – खादी.	175
108	58	नह्य – खादा. डॉ. नारायण मो. वघाळे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	1/3
	59	समाजिक चळवळ आणि सुधारणा.	178
	22	चनवनाथ वं. बडे, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.अकोला	
115	60	खेड्याकडे चला : महात्मा गांधी.	183
	1	डॅ. निखिल मनोहरराव देशमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर	
118	68	नाट्य साहित्यातील गांधी दर्शन.	186
		डॉ. सतीश पावडे, महात्मा गांधी अंतराष्ट्रीय हिन्दी विद्यापीठ, वर्धा	2 1 15
TINE !	62	न्हात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार व महत्व.	190
121		💻 पुनम रा. भुरे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर	104
JH 197	63	मुदान चळवळीचे सामाजिक आर्थिक परिणाम.	194
124		ब्हुल ई. ढोके, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	107
10.7	64	न्हात्मा गांधी यांच्या धार्मिक विचारांची प्रासंगिकता.	197
125	-	ज्ञ. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर न्हात्मा गांधीजींचे आदर्श राज्य.	199
107	7	च डॉ. प्रमोद आचेगावे, न्यू. आर्टस् ॲण्ड सायंस <mark>कॉलेज, वर्धा</mark>	177
127	66	व्याप्य आयंगीय, न्यू. आटस् अग्ड सायस काराज, यदा	200
		प्राचीय स्वयंत्री आयोलन.	
	100	्याजी आणि नैतिकता.	204

68	सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी. श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा.	205
69	सत्याग्रहाचे लोकशाहीतील योगदान.	207
09	कु. प्रिया प्र. इंसळकर, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	207
70	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकाससंबंधीचे विचार.	211
	प्रा. राहुल मो. लभाने, डॉ. आंबेडकर आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, चंद्रपूर	211
71	शाश्वत विकस व महात्मा गांधी.	214
	डॉ. राजेंद्र कोरडे, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल, जि. बुलढाणा	
72	महात्मा गांधी प्रणित अंहिसा.	218
	डॉ. राजेंद्र रा. माणिकपूरे, स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय, रोहणा, जि. वर्धा	
73	महात्मा गांधीजींची सर्वोदय चळवळ.	219
	प्रा.डॉ.रमेश के. शेंडे, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड.	
74	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान.	221
	प्रा. रंजना एच. आडे, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.	
75	महात्मा गांधींचे निरोगी शरीर राखण्यासाठी मुलमंत्र.	226
	प्रा.डॉ. रावसाहेब शं. ठोके, श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी.बु	# 1
76	लोकशाहीमध्ये सत्याग्रह भुमिका.	229
	डॉ. रविंद्र आर. सहारे, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
77	महात्मा गांधीची भारतीय लोकशाही विषयी विचारसरणी.	232
	डॉ. रोहिणी दिवाकरराव मेश्राम, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी	
78	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	235
	प्रा. रूपेश रा. कुचेवार, अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा	
79	खादी आणि ग्रामोद्योगविषयी गांधीजींचा दृष्टीकोन.	238
	प्रा.एस.एन.देशमुख, श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी	
30	गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून सांप्रदायिक एकता.	241
	प्रा. संजय दौ. बेले, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर	
31	महात्मा गांधी – एक यशस्वी नेता.	244
	प्रा. संजय उ. उगेमुगे, चिंतामणी महाविद्यालय, पोंभूर्णा, जि. चंद्रपूर	
32	महात्मा गांधी आणि अहिंसा.	245
	प्रा.डॉ. संकेत सु. काळे, श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला	
33	महात्मा गांधीच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	247
	संकेत वि. ठाकरे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
34	ग्रामीण समाजाच्या पुनर्रचनेसंबंधी गांधीवादी दृष्टीकोन.	250
	सतिश गो. पेटकर , विलास क. काळे, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महा., चंद्रपूर	
35	गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार.	253
	प्रा. शिरीष सुतार, श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	
36	गांधीजी आणि स्त्री सशक्तीकरण.	255
	डॉ. वसंत पी. राऊत, म. जोतीराव फुले शारिरीक शिक्षण महाविद्यालय, उमरेड	
37	गांधीजींच्या भारतीय आर्थिक सुव्यवस्थेबद्दलचे विचार.	257
	डॉ. विभावरी बा. हाते, कर्मवीर महाविद्यालय, मुल	250
8	महात्मा गांधींची खादी विचारधारा.	259
0	प्रा. विनोद मा. मुडे, श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा	262
9	गांधी और खादी : वर्तमान में एक सशक्त विचार.	262
0	प्रा. सारिका जगताप, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायंस महाविद्यालय, वर्धा	200
0	वैश्विक स्तर पर गांधी की पत्रकारिता.	266
11	आबिद रेजा, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय विश्वविद्यालय, वर्धा	200
1	अहिंसा और स्त्री सशक्तीकरण पर गांधीजी के विचार.	268
2	प्रा. अमिता कृ. महातळे (विरूटकर), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर	0.770
2	गांधी विचार की वर्तमान प्रासंगिकता और हिंदी फिल्में.	272
	आशीष कुमारे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	

205	93	प्रेमचंद के कर्मभूमी में गांधीवाद. डॉ. सुलक्षणा जाधव—घुमरे, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.	273
207	940	महात्मागांधी के विचार में भारत और विश्व.	07.6
			276
211	95	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ, न्यू. आर्टस् ॲन्ड सायन्स, वर्धा गांधीजी की आर्थिक विकेन्द्रीकरण की अवधारणा.	077
	93	प्रा. डॉ. कल्पना स.कावळे, एम. ई. एस. गर्ल्स, चंद्रपूर	277
214	96	चंपारणसत्याग्रह के शताब्दीवर्ष का मीडियाकवरेज.	070
	90	चन्दमणि, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	279
218	97		202
	91	महात्मागांधी के नशामुक्ती के संदर्भमेंविचार. अश्विनी कृ. राऊत, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा	282
219	98	गांधीऔर खादीः वर्तमानमें एक सशक्त विचार.	204
	30	प्रा. सारिका जगताप, न्यूआर्टस्, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, वर्धा	284
221	99		200
	99	महात्मा गांधी और अस्पृश्यता निवारण.	288
226	100	डॉ. रिफक बा. शेख, एस.एस.एन.जे. महाविद्यालय, देवळी, जि. वर्धा	200
	100	गांधीजी आणि प्राकृतिक उपचार	290
229	/	प्रा. कांचन इंगोले, न्यु आर्टस्, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा	
	101	Gandhi's Conception of Truth: An Observation-	293
232		Dr. MadhurimaBhattacharya, ShriShikshayatan College	Maria
232	102	Gandhiji's View: for Basics Education in India.	296
235		Dr. Somnath K. Pachling	
255	102	Gandhi As a ModalFor Leadership.	299
238		Shyam K. Fardale, NACSC, Wardha.	and the same of
230	103	Gandhian Thought: Its Relevance and Uniqueness.	302
241		Dr. Vandana M. Mahure, Deogiri College, Aurangabad.	
241	104	छोन वैष्णवातील अव्देत.	305
244		डॉ. स्मिता वानखडे, महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, वर्धा	
244	105	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे महिला विषयक विचार.	309
245		डॉ. स्नेहप्रभा रू. गावंडे, एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, साकोली.	307
243	106	गांधीजींच्या संकल्पनेतील निसर्गोपचार.	312
247		डॉ. वैशाली उगले, श्री कृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी, वर्धा	312
247	107	मानवतावादीमहात्मागांधी.	314
250	/	डॉ. वंदनापळसापूरे, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	314
250	108	महात्मा गांधी यांचे लोकशाही विषयक विचार	317
252		प्रा. मनोज सोनटक्के, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर.	317
253	109	महात्मा गांधी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामीण विकासाचे विचार.	210
255	1.02	प्रा. डॉ. प्रशांतरा. देशमुख, मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	319
255	110	गांधीजींच सर्वोत्तम विचार.	200
0.57		प्रा. प्रितीसुर्यवंशी, न्यूआर्टस् ॲण्डसायंसकॉलेज, वर्धा	322
257	111	महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातून जग बदलविणे.	201
	111	विजयराव ठाकरे, संत गांडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	324
259	112	गांधीजी : उपवास हेच मत्कारिक नैसर्गिक उपचार.	
	112		327
262	113	प्रा. शुभांगी आवारे, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर मनिसक आणि शारिरीक स्वास्थ्यासाठी गांधीजींचे विचार.	
-	113	मनासक आणि शारिशक स्वास्थ्यासाठा गांधाजीच विचार.	332
266	224	शुभांगी बोरेकर, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती	
150	114	महात्मा गांधी प्रणित एकादशव्रतांची ताणतणाव व्यवस्थापनात भूमिका.	335
268	225	प्रा. डॉ. श्वेता सत्तुरवार, स्व. लालासाहेब देशमुख शिक्षण महाविद्यालय, तिवसा.	
	115	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता.	338
272		सिध्दार्थ बी. टेंभुर्णे, जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर गांधी तत्वाज्ञानाचा सद्यस्थितीत स्त्रीवादी वाड्:मयावरील परिणाम.	
212			

कि स्वदेशी आहे, याची विक्रेताकडुन माहिती करून ध्या. त्याला ठाऊक नसल्यास उत्पादनाच्या वेष्टनावरून संदर्भ ग्रंथ सुची : ते उत्पादन विदेशी आहे का, ते ओळखता रोते. भारतात कोकंडाकर, जे. आर. - महातमा गांधी और उन सध्या तिन प्रकारच्या विदेशी आस्थापनाच्या (कंपनी) विचारधरा, श्री, मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००९ वस्तु विकिस येतात.

वस्तु उदा. निटिहया क्रीम, नोकीया मोबाईल,

उत्पादिलेल्या वस्तु, उदा. बाटा इंडिया, नेस्ते इंडिया, www.literature.awgp.org cited on 10.02.2020 पॉन्डस इंडिया.

३) परदेशी आस्थपनाने भारतातील आस्थापनाशी करार करून भागीदारी तत्वावर उत्पादिलेल्या वस्तु, किलें स्कर कमिन्स,

मारुती सुझुकि. स्वदेशी वस्तु वापरा आणि देशाभिमान जागवा

- दाढीचे किम
- विदेशी आस्थापनांची उत्पादने : पामोलिव्ह, ओल्ड स्पाइस, जिलेट, डेनिम, पार्क एव्हन्यू.
- भारतीय आस्थापनांची उत्पादने : गोदरेज, इमामी, विको.
- टाढीचे पाते
- विदेशी आस्थापनांची उत्पादने : जिलेट. ब्रिस्टल, एम ३, सेव्हन ओ क्लॉक,
- भारतीय आस्थापनांची उत्पादने : सुपरमॅक्स, टोपाझ, लेझर, अशोक, गॅलंट.
- शम्प
- विदेशी आस्थापनांची उत्पादने : ऑल क्लीअर, शोल्डर्स, पॅन्टीन, नाडल. सनिसल्क.
  - ० भारतीय आस्थापनांची उत्पादने हिना, हर्बल, वाटिका, शिकेकाई
- शीतवेये
- विदेशी आस्थापनांची उत्पादने : कोकाकोला, लिम्का, थम्स अप.

भारतीय आस्थापनांची उत्पादने : लस्सी, लिंबु, सरबत, उसाचा रस

आज भारतात स्वदेशीचे प्रचार व प्रसार करणे अत्यंत गरजेचे आहे कारण भारतात सुशिक्षित बेरोजगारांची फौज दिवसेदिवस वाढत आहे. या खाली हातांना काम मिळाले नाही तर आजचा तरुण वर्ग गुन्हेगारी प्रवृती कडे जावु शकतो त्यामुळे भारताचा विकासाला खिळ बसु शकते म्हणून आजवी गरज

यासाठी कोणतीही वस्तु खरेदी करण्यापुर्वी ती विदेशी लक्षात घेता स्वदेशीला प्राधान्य देणे आवश्यक होन बसले आहे.

2- https://mr.quora.com cited on 08.02.2020 १) परदेशी आस्थपनाने थेट भारतात निर्यात केलेखी https://m.facebook.com cited on 08.02.2020 4- https://www.gkexams.com cited on 09.02.202 २) परदेशी आस्थपनाने भारतात आस्थपन उभारनुत From.gkexams.com cited on 09.02.2020

गाँधीजी आणि नैतिकता

पा. प्रमोद वा. तडस ग्रंथपाल

न्यू आर्टस् कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, वर्धा

आज मानवाने विज्ञान व तंत्रज्ञानामध्ये नेत्रदिक्ता केली आहे. इंटरनेट, व्हॉटस्ॲप, मोबाईल, फेसबुक, युट्डू व सुविधा केंद्र इत्यादी ऑनलाईन सेवा सुविधांमुळे 🦡 💣 जवळ आलेले आहे. तरुण पिढी आज वैभवशाले संस्कृतीचा वारसा सोडुन पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकर आहे. स्त्रियांवर होणारे बलात्कार, अपहरण यासारखे 🛁 प्रमाणात होण्याचे प्रमाण वाढत आहे. याचे करण नितीमूल्याचा ऱ्हास होत आहे. यामुळे समाजव्यवस्थेची 💷 आर्थिक, मानसीक दृष्टीने वेगळ्या वळणाकडे वाटचाल होत म्हणुन महात्मा गांधीजींची नैतिकता जर प्रत्येक व्यक्ते = करुन आपल्या प्रत्यक्ष जीवनात उतरवली तर ह्या समस्य 🖥 दुर होतील. महात्मा गांधीजीनी वैचारिक पातळीवर मानः = ईश्वर सेवा आहे असे विचार मांडले व तसे ते जगले 🖘 👚 काळात सुखी समाधानी जीवन जगण्याकरिता बा गांधीजीच्या नैतिकतेची आवश्यकता आहे.

सामाजिक, आर्थिक, धार्मीक, राजकीय ह्या सर्व क्षेत्रन करित करायचा असेल तर त्याकरिता एकच आधार 🚟 🖷 नैतीकता होय. ज्यामुळे मनुष्यामध्ये नम्रता, सोजन दुसऱ्यांच्या मताप्रती आदर व दुसऱ्यांच्या कर्वानी घेण्याची शक्ती व सत्यता असेल तो श्रेष्ठ.

महात्मा गांधी म्हणतात की चांगल्या विचारांनी प्रकृत 🔳 आपल्या नैतिकतेचा परिणाम होय. नीतीच्या नामा

आवश्यक हो 🗊

त्री और उन 5003 .2020 02.2020 09.02.2021 2020

बुक, युट्युब गंमुळे जग 🛎 त्रेभवशाली 🕫 चि अनुकरण गसारखे 📻 ाचे कारण यवस्थेची. व्यक्तीने व पा समस्या न विर मानव न गले म्हणून

नी प्रवृत्त अला

या महाच्या व्या

0.02.2020 ना ोज, वधा ध्ये नेत्रदिपक्ष 🏾 गटचाल होते ब रेता आन र्व क्षेत्रात ना र आहे. ता सौजन्य, साळ

ज्यायचा असेल तर आजपासून कोणतेही कष्ट सहन करुन नीतीचे बलन आजन्म करावे लागेल असे महात्मा गांधी म्हणतात.

न्हात्मा गांधीजींनी आपल्या नैतिकतेचा प्रकाश फक्त भारतापुरताच न्वदित ठेवला नसुन संपुर्ण जगामध्ये सुध्दा प्रकाश दिला 🗫 गांधीजींनी नैतीकतेच्या आधारावर स्वांतत्र्य चळवळ उभी 📹 स्वांतत्र्य मिळविण्याकरीता इंग्रजापासुन भारताला मुक्ती 💳 विण्याकरीता नाही तर हिंसा स्वरुपात असत्य, धोकेबाजी करुन न्यतंत्र पाहिजे नव्हते. कारण नैतिकता सोडुन जर स्वातंत्र मिळविले 📧 त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याकरिता नैतिकतेचे वातावरण निर्माण 📨 नैतीकगुनांचा मानवामध्ये विकास झालाः तरच समाजाचा 📰 देशाचा विकास होऊ शकते. महात्मा गांधीजीच्या संपुर्ण नितकता भरलेली होती असे दिसून येते. महात्मा 👅 जींचे राजकीय गुरु गोखले म्हणत होते की जे लोक गांधीर्जीच्या क्रिकात आले. त्या सर्व पुरुषांना गांधीर्जीच्या अद्भुत व्यक्तीमत्वाचा 🕶 म झाला आहे असे गुरु गोखले म्हणतात.

🚞 सत्य हे साध्य आहे. तर अहिंसा हे साधन आहे. सत्य आणि 📰 या दोन गोष्टी जर अंगीरकारल्या तर मनुष्याची ताकद 🔤 शिवाय राहणार नाही. म्हणुन सत्य हेच ईश्वर आहे असे

गांधीर्जीच्या मते मानवता एक महासागर आहे. --गरामध्ये जर पाण्याचे काही खराब थेंब 📰 म्हणुन संपुर्ण महासागर खराब होत नाही. म्हणुन येणाया 💼 गांधीर्जीच्या सत्य अहिंसा या तत्वाचा अंगिकार केल्यामुळे <u>ज्ञिता</u> निर्माण होईल व आपल्या देशामध्ये समतेपासून सभ्येत्तर व 🚃 सुंदरता निर्माण होईलः नैतिकतेमुळे मानवामध्ये शत्रुवर 🚃 प्रेम करण्याची ताकत निर्माण होते. मानवाव्दारे निर्माण च्चा उच-निच भेदभाव करणे सुध्दा गैर मानले जाते. तसेच क्रियुळे सर्वधर्म समभावाची मानवामध्ये निर्मीती होण्यास मदत 📧 प्रत्येक मानवांनी सत्य आणि अहिंसा अंगिकारली तरच **मन्या** नैतिकतेची निर्मीती होईल व समाजामध्ये बलात्कार, 📟 अत्याचार, अपहरण यासारख्या गोष्टीला आळा बसेल आणि अदर्श समाज निर्माण होण्यास मदत होईल. म्हणून गांधीर्जीनी व्या सत्याच्या मार्गाने चालण्याचा नितीमत्तेचा मार्ग **ब**िकरणे गरजेचे आहे. कष्ट झाले तरी सत्याच्या मार्गाने जगण्याची **बावश्यकता आहे प्रत्येक मानवाने नितीमुल्याची जोपासना** पाहीजे. म्हणून महात्मा गांधीजीची नैतीकता कारण नैतीकतेमुळे मानवामध्ये 🚃 सौजन्य, शांती, दया दुस-याच्या मताप्रती आदर, दुस-याच्या मान्य समज्ञन घेण्याची शक्ती निर्माण होते.

स्थ ग्रंथ :

- सुजाता, : गांधी की नैतीकता, सर्वसेवा संघ प्रकाशन, वाराणासी, जुलै २०१२
- किणीकर, रामः गांधी नावाचे महात्मा, जयमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, जानेवारी २०१२
- story Gandhi M.K. : The of my with experiments truth, Navjivan Publishing House, Ahmadabad, १९२७
- सुजाता : महात्मा ए. अध्यात्म, सर्व सेवा संघ, प्रकाशन, वाराणसी, जुलै २०१२

सशक्त राष्ट्रासाठी : महात्मा गांधींची शैक्षणिक दृष्टी

डॉ. प्रविण कारंजकर श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महाविद्यालय, वडनेर, जि. वर्धा Mo.no. 9765623234

E-mail: pkarnjkar@rediffmail.com

महात्मा गांधीना शारीरीक श्रम आणि बौध्दीक श्रमाचा मिलाफ करणारे शिक्षण हवे होते. शिक्षणात धर्म व संस्कृतीचाही वाटा हवा होता. स्त्री–पुरूषांना समान शिक्षण हवे होते. सर्वासाठी त्याच्या त्याच्या योग्यते व उपयोगीते नुसार मातृभाषेतूनच शिक्षण हवे होते. अशा प्रकारे गांधीजीचे शिक्षण विषयक विचार भारताची नाडी ओळखून मांडलेले होते. त्यांनी भारतीय शिक्षण कसे असावे याबाबत नई तालीम किंवा बुनियादी शिक्षा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या शिक्षण धोरणातून मांडले होते त्यांचा सारांश असा -

- वयाच्या ७ ते १४ वर्षापर्यंतच्या मूलांना मोफत व अनिवार्य
- शिक्षणाचे माध्यम मातुभाषेतच असावे
- 3) अक्षर ओळख आणि सुशिक्षित यात अंतर आहे.
- 4) शिक्षणातून माणसांत नैतिक गुणांचा विकास व्हावा.
- शिक्षणातून मन, बुध्दी, शरीर यांचा विकास व्हावे त्यात एककल्लीपणा नसावा
- शिक्षणात स्थानिक उद्योग/व्यावसायिकांचा सामावेश असावा. त्यातून त्या त्या क्षेत्रातील शिक्षण देता येईल.
- शिक्षणाचा आणि रोजगाराचा संबंध असने आवश्यक आहे. असे असले तरी शिक्षणाबाबत महात्मा गांधींनी पुढील विचारही मांडले होते त्यातून त्यांची शिक्षणाबाबत असणारी वास्तववादी

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

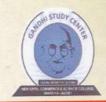

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

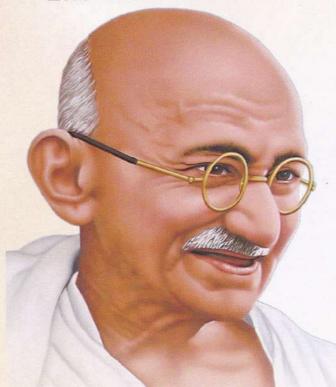
International Multilingual Research Journal

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

MAHATMA @ 150

2nd March 2019

Organized by Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN 2319 9318

Published and Chief Editor

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Center) New Arts, Commerce and Science College, Wardha

Printed By

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. At. Post – Limbaganesh, Dist. – Beed Pin Code – 431126 (Maharashtra)

Advisory Board

Dr. R.G. Bhoyar

Dr. A B Sasankar

Dr. Shashi Poonam (IIP)

Dr. Rajiv Ranjan

Dr. Balraj Singh Brar(Patiyala)

Dr. Abhijit Verulkar

Piterson (London)

Dr. Banarjee (Kolkata)

Dr. Jesica (USA)

Dr. Prakash Shende Prof Maroti Mane Jesika(USA)

Nicolus Boin(France)

Piterson(London)

Dr. Karabi Mitra (Kolkata)

Dr. Shashi Poonam (HP)

Prof. Samiual Biswas (Asam)

Board of Editors (Seminar Edition)

Dr. Saddi (Ludhiyana)

Dr. Prashant Kadwe

Prof. Dhanshri Parkhi

Prof Manish Bhoyar

Dr Neelakka Patil

Prof Kanchan Ingole

Prof Vaibhavi Ughade

Prof Sandip Petare

Dr Megha Sabane

Dr Latha Venkaaraman

Date of Publication 2nd March 2019

Note: The Board of Editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the souvenir. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of his paper

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on UGC Sponsored One Day Interdisciplinary, International Conference on "MAHATMA@150" on 2nd March 2019. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha number of eminent scholar, social activities, professor and research scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The wardha city is will renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study Center of New Arts, Commerce and Science College for the Fifth time have organized the conference to promote the thoughts and views of the Gandhian Ideology. Gandhi let India to independence and inspires movements for civil rights and freedom across the world. The honorific Mahatma applied to him first in 1914 in South Africa is now used worldwide. He is also called 'Bapu' and 'Gandhiji'. He is unofficially called the 'father of nation'. As Gandhi said it rightly "In gentle way you can save the world" it is noteworthy to learn a lot from him.

Sewagram and Wardha had acquired a lot of importance scene the Gandhi lead the various activity from here only. A lot of time we often thing that the wisdom and knowledge of the past are note applicable in modern times. How where it has been proven time and again that there are basic truths that have induced and will remain relevant matter the technology advances.

One of those is the mahatma Gandhi takes on goal setting and success. There for if you won't your goal to work, take time to least down the things that are most important to you and being building you r goal on those things before you even notice it, you have already fulfilled them.

Mohandas karmachand Gandhi was a man of millennium who important the lesson of truth, non-violence and peace. The philosophy and ideology is relevant still today. The philosophy of Gandhi was based on truth, sacrifices, non – violence selfless service and cooperation.

I am very thankful of the management, Resources Person & delegates research Scholars as well as the teaching and non-teaching Staff of the college who have taken a lot of efforts and provide their best possible support for the success of this event.

Dr. P. R. KADWE

Director

Gandhi Study Centre

Acting Principal

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

= Index = 1) महात्मा गांधींजींचे जनआंदोलनाचे विविध तंत्र डॉ. अभिलाषा राऊत, सहा. प्राध्यापिका, नागपुर 2) आधुनिक भारताचा शाश्वत विकास गांधीविचारात. प्रा.डॉ. अषोक भानुदासराव केंद्रे, मराठी विभाग प्रमुख, गंगाखेड जि.पतभणी. 3) महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. भारती दि. रत्नपारखी/चिमूरकर, सहा. प्राध्यापक(मराठी) चंद्रपूर ----000----10 4) पत्रकारिता आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. मोहन राजाराम कापगते, इतिहास विभागप्रमुख, ब्रम्हपूरी 5) कर्मयोगी गांधी प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे, सेवाग्राम,वर्धा 6) स्वदेशी चळवळ डॉ. मेघा सबाने, सहायक प्राध्यापक, पुलगाव जि वर्घा 7) महात्मा गांधीचे धार्मिक विचार प्रा. डॉ.मिलींद भगत, सहा. प्राध्यापक, प्रा.मनोज सोनटक्के सहायोगी प्राध्यापक 8) महात्मा गांधीजींचे रचणात्मक कार्यक्रम 23 डॉ. नारायण एम. वघाळे, ग्रंथपाल, नरखेड 9) महात्मा गांधी व सत्याग्रह वर्तमानातील उपयोगिता प्रा. निखील एम. देशमुख, साहायक प्राध्यापक, चंद्रपुर 10) जागतिक षांततेच्या परिप्रेक्षात गांधीविचार डॉ. प्रकाष शेन्डे, सहयोगी प्राध्यापक, चंद्रपुर (महा.) 11) महात्मा गांधी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था 33 डॉ. प्रा. प्रविण कोहळे, सहाय्यक प्राध्यापक, महानरखेड, जि. नागपुर 35 12) महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. पुरूशोत्तम माहोरे, Assistant Professor, चंद्रपूर 13) महात्मा गांधींचे अहिंसेविषयी विचार प्राचार्य डॉ.सौ.पृष्पा तायडे, वर्धा 14) महात्मा गांधीजीचे खादी विषयक विचार 42 प्रा. राहुल लभाने, सहाय्यक प्राध्यापक – अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

29) ^१ प्रा. ड

30) पूनम

32) ³ 知. f

33) ^२ स्नेहा

34) ^३ प्रा. ३

36) । सुषम

37) प्रा. f

38) वोगि

39) ਵૉ.

40) ³ 如. 3

41)⁷ Dr. 1

42) ³ कैला

43) i 知. i

15) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान	47
प्रा. डॉ. राजेंद्र माणिकपुरे, रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा	
=====================================	49
प्रा. राजू भाऊरावजी खरडे, कोंढाळी जि. नागपूर	
17) सत्याग्रहामध्ये लोकषाहीची भूमिका	
प्रा. डॉ. सुचिता एस. ढेरे, यवतमाळ	
	FINITED HERE
18) भूदान चळवळीचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम	54
प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे (असो. प्राध्यापक) बोरी अरब, ता. दारव्हा जि. यवत	माळ
19) खादी: आत्मनिर्भरता व स्वदेशीचे प्रतिक	57
सुषमा मा. लोखंडे	
======000======	
20) महात्मा गांधीजींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	61
डॉ. कु. स्वाती विट्ठलराव चोरे, वरूड	01
========000============================	
21) परिवर्तनाचे साधन : एकादश व्रत	64
डॉ. वैषाली उगले, पिपरी — वर्धा	
22) mishafia anota barr	66
22) गांधीजींचे आर्थिक विचार	100 BIN 118
डॉ. विभावरी बा.हाते, ग्रंथपाल, मूल	
23) महात्मा गांधी व अस्पृश्यता	
प्रा. विजय वाघमारे, मराठी विभाग प्रमुख, वणी, जि. यवतमाळ	68
=======================================	
24) महात्मा गांधीजीची सत्याग्रह आणि अहिंसा	70
प्रा. विनोद मारोतराव मुडे, सहाय्यक प्राध्यापक वडनेर, ता. हिंगणघाट जि. वर्धा	
=======000========	
25) महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	75
डॉ. विठ्ठल घिनमिने, सहाय्यक प्राध्यापक, वडनेर ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा	
======================================	78
26) 'लोकशाही रूजविण्यास गांधीजींच्या सत्याग्रहाची भूमिका'	
प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, सहयोगी प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	
27) param misfiel pramura a preim di	01
४७) महात्मा गांधाच सत्याग्रह व आहसा तत्र ग्रा. मंगला कडवे, नरखेड	81
28) महात्मा गांधीची ग्रामविकासाची संकल्पना	83
प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णवार पवार, नरखेड	

ISSN: 2319 9318

9

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

29) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीचे विचार आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख नरखेड	
30) गांधी विचाराची वर्तमानातील सार्थकता मूलभूतता	88
पूनम तडस, संशोधक	
=====================================	90
प्रा. रुपेश रा. कुचेवार, सहाय्यक प्राध्यापक, वर्धा	
32) महात्मा गांधीजीची विचारसरणी आणि सर्वोदय चळवळ	93
प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे, उमरेड जि. नागपूर	
33) स्वदेशी व सत्याग्रह गांधीजीची विचार प्रणिती	96
स्नेहा ब. सातघरे, संशोधक	
=====================================	00
प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शेंदुरजनाघाट	5,750
35) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्या विषयी दृष्टीकोण एक अभ्यास	10
प्रा. सुनिल शंकरराव गोईनवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, नांदेड	
36) महात्मा गांधी : शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता	10
सुषमा वि. आदमने, शोधकर्ती	
37) 'महात्मा गांधीचे रचनात्मक कार्यक्रम'	10
प्रा. विनोद बी. खेडकर, सहाय्यक प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	10
38) महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्यातून स्वालंबन व स्वराज्य	110
योगिता झिलपे, शोधार्थी	
39) महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाचे विश्लेषणात्म अध्ययन	114
डॉ. अफरोज हिनफ शेख, कार्यकारी प्राचार्य, नागपूर	
40) महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था	11.
प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार, सहाय्यक प्राध्यापक, खडकी अकोला	
41)गांधीजी आणि खादी	119
Dr. Nitin V. Changole, HOD. Dept. of History, Amravati	
42) महात्मा गांधी आणि त्यांच्या शैक्षणिक विचारांची विशिष्टता आणि प्रासंगिकता	122
कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) वर्धा	
43) सत्याग्रह—लोकशाहीला पुरक	12

प्रा. लिना विट्ठलराव पुसदेकर, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
=======000=======	132
45) गावाजाच पुनानमाण काय	
डॉ. निलेष प्र. हरणे, सा. प्राध्यापक, नरखेड	
46) गांधीजींचे पुनर्निर्माण कार्य	134
प्रफुल ढोके, सा. प्राध्यापक, नरखेड	ENTE IN INIT
47) स्त्रीसशक्तीकरणात गांधीजींचे विचार	13
प्रा. रश्मी अशोकराव पडड्के, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
48) महात्मा गांधींचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	139
कु. रूपाली विश्वनाथ खराडे, संशोधक विद्यार्थी, झुनझुनु, राजस्थान	
========000========	
49) महात्मा गांधीजीचे सर्वोदयी तत्वज्ञान	14:
प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम, इतिहास विभाग प्रमुख, कोल्हापूर	
50) "वर्तमान युगात गांधीवादी चळवळींची स्थिती"	14
प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे, सहयोगी प्राध्यापक, पारशीवनी, जिल्हा, नागपूर	
51) भुदान चळवळीचे समाजिक, आर्थिक परिणाम	
प्रा. राधेश्याम शंकराव ठाकरे, नागपूर	14
52) गांधी विचाराची प्रासंगिकता आणि मौलिकता	
तृप्ती दि. किटे, शोधार्थी	149
000	
53) असहकार चळवळ आणि म.गांधी	15:
प्रा.विजय रामदास तिरपुडे, अंजनगाव सुर्जी जि.अमरावती	
=====================================	155
אין	157
आकाष शेषराव बांगर, संशोधक विद्यार्थी, हिंगोली ======000======	
56) महात्मा गांधी आणि हरिजन चळवळ	159
प्रा. डॉ. दयानंत उ. भास्करराव, खामगांव	
=====================================	161
	STATE OF THE PARTY.
000	
58) गांधी गांधीवादी विचार परंपरेनुसार राजकारण आणि धर्म	165
प्रा. जगदीश रामदास चिमुरकर, प्रा.डॉ. प्रमोद शंभरकर, चंद्रपूर	1

29	
32	
34	
37	
39	
42	
14	
47	
19	
53	
55	

7		
9		
3		
5		
7		

5	9	,	
6	1		

6	5	
U.	J	

Impact
Factor
6.021(IIJIF

ISSN: 2319 9318

Printing Area™ International Research Journal

March 2019	
Special Issue	

59) महात्मा गांधींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	167
डॉ. साधना जिचकार, भारसिंगी	
000 60) महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रही विचार	171
========000==========================	174
प्रा.डॉ.वीणा आर.मेंढुले, विभागप्रमुख—गृहअर्थशास्त्र, समुद्रपूर जि.वर्धा	FED IN 5012 IV
	179
Dr. Maya M. Wankhade. HOD. Dept. of History Chandur Rly.	
63) महात्मा गांधींचे विचार	181
प्रा.रीता द.वाळके(डंभाळे), भारसिंगी,ता.नरखेड,जि.नागपूर	
64) सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका	184
डॉ. सुभाष गिरडे, चंद्रपूर / प्रा. संदिप गिरडे, वर्धा	
65) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी चळवळ	190
प्रा. सुधाकर माटे, उमरेड	190
000 66) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार	194
डॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख वर्धा	SP INSPERIOR
67) म. गांधीच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रांसगिकता	196
प्रा. गजानन घुमडे सहाय्यक प्राध्यापक मूल	
	199
प्रा. मनोहर शामराव वागतकर, ता. जि. अकोला	
=====================================	
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोक,	204
	207
प्रा. डॉ. रिफक शेख देवळी, वर्धा	207
72) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : काळाची गरज	209
प्रा.डॉ.अशोक टिपरसे,.नांदेड.	Hay to Pipe In IR
73) महात्मा गांधींची मूल्यशिक्षा प्रणाली	212
डॉ. सी.डी. पाखरे सहयोगी प्राध्यापक, वरुड जिल्हा. अमरावती. =======000========	

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

ISSN: 231

89) आव

खुश

91) शार्दु

92) प्रा. f

93) । प्रा.डॉ

94) ^म प्रा.डॉ

Prim

74) स्वदेशी चळवळ डॉ. कु दयाश्री वि. कोकाटे अमरावती.	21
ज. पु प्यात्रा वि. काकाट अमरावता.	
75) संविधानातील मूलभूत हक्क व कर्तव्ये	21
प्रा. सरेश एम प्रवार पिपरी-वर्धा	21
=======================================	
76) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी विचार	21
प्रा. प्रमोद वा. तडस ग्रंथपाल वर्धा	
========000=======	
77) महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	
डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे वर्धा	213
78) "महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन"	224
प्रा. डॉ. राहुल वि. दखणे,पांढरकवडा	220
70) H rish =	
79) म.गांधीचा सत्याग्रह विचार	222
प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही., सोनपेठ	
80) महात्मा गांधी व असहकार चळवळ	
प्राप्ता पर करते व क्सहकार चळवळ	224
प्रा.एस.एन. ठाकरे @ सहा.प्रा.नासीर कासम शेख सवना जि.यवतमाळ	
81) महात्मा गांधीजी आणि अस्पृश्यता निवारण	22.6
ण हाँ मज़ान करने गुरु स्थान विश्व	226
प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सबाने सहयोगी प्राध्यापक, अमरावती	
82) महात्मा गांधीच्या विचारांची उपयुक्तता	
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी, हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	228
=======================================	Wind the series
83) महात्मा गांधी यांची असहकार चळवळ	
	231
TO THE REPORT OF THE PARTY OF T	
84) गांधीजींच्या पुननिर्माणकार्यात सामाजिक न्यायाची प्रतिमा	222
प्र. प्राचार्या डॉ. जयश्री देशमुख, वाशिम	233
======000=====	
35) महात्मा गांधीच्या स्वदेशी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन	235
ग्रा.डॉ.प्रमोद रामेश्वर चव्हाण खामगांव जि.बुलडाणा (म.रा)	e Elleisa ( ) Elle Zan
========000======	
36) गांधी आणि खादी	237
प्रया भिमराव कांबळे, अमरावती	
37) महात्मा गांधीचे सत्याग्रही धोरण	Shotti para
n.सौ.कांबळे एस.एस., हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	238
8) महात्मा गांधी व निसर्गोपचार	
र्ग. मनिषा विनायक शिरोडकर, सातारा	242
. नान्या विनायक शिराहकर, स्नाताम	TRUE CALL THE SECOND

SN: 2319 9318	Impact Factor 6.021(IIJIF)		ng Area ^{TM} Research Journal	March 2019 Special Issue
89) गांधी विच	वार बुनियादी शिष्ट	क्षा शास्त्र — नई ताल	ग ~~्र~~ ीम	246
आकाश तोडा	से, शोधकर्ता			
००) प्रसारण उ	=====	=====================================		248
	ावाच जावन दश वर कारमोरे, रिस			M First DE 270
941167 \$11.14	वर पगरनार, <u>।</u> रस	प स्कालर ======000======		
	रास्त्रे—सत्य आणि			250
शार्दूल नामजो	शी, रिसर्च स्कॉल	ठ र		
०२) प्रसात्मा म	===== गांधीजींचे खादी वि			
		विषयक विचार दुरजना घाट, जि. अ	गावरी	251
21. 14131 311	=====	======000======	1419(II ======	
	नेता – महात्मा	गांधी		
प्रा.डॉ. गणेश	भि. मोहोड, कारं	जा (घा.) जि. वर्धा		253
		000		
		पूर्वपिठीका : आफ्रिके	तील कामगिरी	255
प्रा.डा. स्मिता	म. जाधव, कुन्हा	, जि. अमरावती		

महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार

डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे राज्यशास्त्र विभाग प्रमु । न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

आधुनिक भारताचे लोकनेते म्हणजे महात्मा गांधी होय. भारताला ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीमधून मुक्ती करण्यात महात्मा गांधीजीचे योगदान आहे. आंतरराष्ट्रीय समुदायाला सत्य, अहिंसा, शांति चे नैतिकमुल्याचे शिक्षण दिले. महात्मा गांधीजीने आदर्शराज्याची संकल्पना, सत्याग्रह, अहिंसा, ग्रामस्वराज्य, आर्थिक विचार, स्वदेशी, महिला संबंधी विचार, शिक्षणासंबंधी विचार इत्यादी विचार जगाला दिले आहे. त्यांच्या विचाराला गांधीवाद म्हटले जाते.

महात्मा गांधीजीने स्त्री कशी श्रेष्ट आहे ती अबला नाही हे लिि ातातून, भाषणातून, कस्त्रयांनी केंलेल्या संवादातून समजावून सांगितले आहे. महात्मा गांधीजीने स्वतंत्र चळवळीत असं य क्स्त्रयांना सहभागी करुन घेतले. एवढेच नव्हे तर चळवळीची जबाबदारीही दिली. लोकशाही मधील समता, बंधुत्वा, स्वातंत्र्य ह्या मुल्यांचा पुरस्कार केंला आहे. त्यामुळे कस्त्र-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केंला आहे. कस्त्रया समाजाच्या सांस्ृतिक कणा आहेत. कस्त्रया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणे हे त्याच्या व सामाजाच्या स्वारस्थासाठी आवश्यक आहे असे महात्मा गांधी सांगत म्हणूनच गांधीजीनी कुटीरोद्योग व सुतकताई याला प्रोत्साहन देणे त्याचे शास्त्रशुध्द शिक्षण देणे महत्वाचे मानले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगातही गांधीजीचे विचार महत्वाचे आहेत. २०१९ मध्ये त्यांची १५० वी जयंती साजरी करत असतांना गांधीजीच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्याचा प्रयत्न शासन करीत आहे. बापूजीच्या १५० व्या जयंती दिनी त्यांना स्वच्छ भारतरुपी मानवंदना देण्याचे आव्हान पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी देशातील जनतेला केंले. महात्मा गाध्गीजीचे कस्त्रया संबंधी विचार पुढील मुद्दयाद्वारे स्पष्ट करता येईल.

स्त्री शिक्षणाला महत्त्व :

महात्मा गांधीजीनी ग्रामीण भागातील मुलामुलींकरिता सात वर्ष कालावधीची प्राथमिक

शिक्षणाची बुनियादी शिक्षण पध्दतीचा आरंभ केंला. शिक्षण पध्दतीमध्ये व्यावसायिक हस्तकला, संग आरोग्य स्वच्छता आहार अशा प्रकारे जीवन आवश्र विषयाचा समावेश होता. प्रत्येक मुलामुलींना त्यांच मातृभाषेतून शिक्षण दिले जावे असे झाले तर त्यांना सव विषय समजण्यास अवघड जाणार नाही. तसेच देशां एकात्मता टिून ठेवण्यासाठी हिंदी राष्ट्रभाषा म्हणू क्खकारली पाहिजे. प्राचीन काळापासून महिलांवर अन्या झाला आहे. महिलांचे विश्व चूल आणि मुल या पुरा मर्यादित न ठेवता त्यांचा सर्वांगिण विकास करण्यासाट शिक्षण उपलब्ध करुन दिले पाहिजे. महात्मा गाँध म्हणतात, पुत्र को शिक्षित करणे का अर्थ एक सदस्य 🖘 शिक्षित करना और पुत्री को शिक्षित करने का अर्थ है है परिवारों को शिक्षित करना। यावरुन असे स्पष्ट होते क पुरुषांपेक्षा कस्त्रयांच्या शिक्षणाला गांधीजींनी प्राधान्य दिल आहे

भारतातील ८ पथेला विरोध :

महात्मा गांधीजी कस्त्रयांच्या जीवनात मूलमून बदल घडून आणला. भारतीय समाजातील हुंडा पध्दत बाल-विवाह, जठर विवाह, सतीप्रथा, इत्यादी प्रथेला विरोह केंला. त्याबरोबर त्यांनी लग्नांतर अनावश्यक ।र्च 🤝 नये. पुरुष प्रधान समाजालाहि विरोध करतात. महात्स गांधीजींनी स्त्री शिक्षण, प्रौढिविवाह, पुनर्विवाह इत्यादीच पुरस्कार केला.

महिलांना स्वावलंबी बनविणे :

कस्त्रया समाजाच्या सांस् तिक कणा आहेत क्स्त्रया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणे हे त्यांच्या इ समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी आवश्यक आहे असे ते सांग्न म्हणूनच गांधीजींनी कुटीरोद्योग व सुतकताई यान प्रोत्साहन देणे त्याचे शास्त्रशुध्द शिक्षण देणे महत्वः मानले. आज भारत शासन हे महिलांना लघुउद्योग 🖘 कुटीर उद्योग द्वारे स्वावलंबी बनविण्यासाठी विविध योजना राबवित आहे.

क्स्त्रयांना स्वातंत्र्याच्या लढ्यात भाग घेण्यात त्यांन प्रेरणा दिली:

महात्मा गांधीजीने कस्त्रयांना चळवळीत सहभागी करुन घेतले आहेत. मणीबेन, श्रीमा ISSN: 2319 9318

Impact Factor 6.021(IIJIF)

कमलाबेन पटेल, हंसा मेहता, सरोजिनी नायडु, कमलादेवी चटोपाध्याय, अरुणा असफअली इत्यादी क्स्त्रयांनी महात्मा गांधीच्या नेतृत्ववा गाली चळवळीत सहभाग घेतला. अंहिसक राष्ट्र चळवळीत, छोडो भारत चळवळीत मोठ्या प्रमाणात करत्रया सहभागी होत्या.

स्त्री म्हणजे अंहिसेचे अवतार होय:

महात्मा गांधीजी महिलांना अहिसेचे अवतार मानतात. कारण महिला हे अनेक कष्टांना, परिश्रमाला घाबरत नाहीत. अहिंसेचा अर्थ असिमिन प्रेम होय, क्स्त्रयामध्ये ममता, माधुर्य व महानतेचा अद्भूत अनमोल संगम पाहायला मिळते. महिला प्रत्येक ॲक्ननपरिक्षा पार करुन समाजातील समस्यांच्या समोर जावून त्या समस्याचे समाधान शोधने व त्याची सोडवणुक करते. हृदयात वेदनाची ज्वालाम् ॥ लपवृन ओठांवर मध्र हास्य दा न पुरुषाबरोबर कार्य करण्यास तत्पर राहते. कस्त्रला अबला म्हणजे हि तिची बदनौमी आहे असे गांधीजींना वाटत. एं दरीत स्त्री म्हणजे अंहिसेचे अवतार होय.

महिला अधिकाराचे समर्थन :

आंतरराष्ट्रीय समुदायातील संयुक्त राष्ट्राच्या मानवी अधिकाराच्या घोषणेनंतर जगातील बहतांश राष्टांनी मानवी अधिकाराचा पुरस्कार केंलेला आहे. भारतीय संविधानाने नागरिकांना समतेचा, स्वातंत्र्य, शोषणाविरुध्द, धार्मिक स्वातंत्र्य, शैक्षणिक व सांस् तिक स्वातंत्र्य व घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार दिलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधीजीने महिला अधिकाराचे समर्थन केंले. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांना सहभागी करुन घेतले

अशाप्रकारे स्त्री शिक्षणाचे, महिला अधिकाराचे, महिला-पुरुष समानतेचे समर्थन महात्मा गांधीजी करतात. भारतीय समाजातील हंडाप्रथा, बालविवाह प्रथा इत्यादी प्रथेला विरोध करतात. महिलांना स्वावलंबी करण्यासाठी कुटीरद्योग, सुतकताई इत्यादी उद्योगांना प्रोत्साहन देतात.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) रमेश सक्सेना, गांधी एक अध्ययन, विश्वभारती पक्लकेंशन, नई दिल्ली
- २) डॉ. पांग्ळ बाराहते नंदा, भारतीय समुदाय विकास, आर.बी. प्रकाशन नागपूर.

78

"महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन"

प्रा. डॉ. राहुल वि. दखणे

इतिहास विभाग प्रमुख शिवरामजी मोघे महाविद्यालय ,पांढरकवडा मो.नं. ९४२००५०१९१

सारांश :-

महात्मा गांधींनी पुकारलेल्या असहकार आंदोलनाने राष्ट्रीय आंदोलनास घराघरात पोहोचविण्याचे काम केंले. तसेच महात्मा गांधींच्या अखिल भारतीय नेतृत्वाला या आंदोलनाने ओळख निर्माण करुन दिली. या आंदोलनात ज्या पध्दतीने कार्य) माची आखणी करण्यात आली. त्यामुळे केंवळ व्यापार व नफयाचा विचार करणाऱ्या ब्रिटिशांना चपराक बसली. आंदोलनाचा भाग म्हणुन स्वदेशी, अस्पृश्यता निवारण, हिंदू मुस्लीम ऐक्य, खादीचा प्रचार, दारुबंदी केंल्या गेल्याने भारताच्या भावी जडण घडणीचा एक विधायक टप्पा म्हणूनही या आंदोलनाचे ऐतिहासिक महत्व आहे.

प्रस्तावना:-

महात्मा गांधीच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागाचे अनेक टप्पे आहेत. दि ाण आफ्रिकेंतील वांशिक भेद, खेडा, चंपारण्य आंदोलन, असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग, मीठाचा सत्याग्रह, चरखा आंदोलन, स्वदेशीचा प्रचार, चले जाव आंदोलन असे काही महत्त्वाचे टप्पे आपणांस सांगता येतील. यापैकी असहकार आंदोलन विशेष महत्त्वाचे आहे. या आंदोलनाने महात्मा गांधीना भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे अग्रणी म्हणून मान्यता मिळाली. तद्वतच भारतीय राष्ट्रीय काँगेसला खऱ्या अर्थाने 'राष्ट्रीय ' स्वरुप प्राप्त झाले.कारण असहकार आंदोलनामुळेच काँग्रेस खेड्यापाडयांपर्यंत पोहोचली.

या आंदोलनाचे स्वरुप पाहता ते देशव्यापी होते. ब्रिटीशांना कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करावयाचे नाही असा मुख्य हेत् या आंदोलनाचा होता. ब्रिटींशाच्या दिलेल्या पदव्या, मान - मरातब नाकारणे, विदेशी वस्तुंवर बहिष्कार, कायदे मंडळाच्या निवडणुकांवर बहिष्कार, सरकारी शाळा- महाविद्यालयांवर बहिष्कार, सरकारी न्यायालयांवर बहिष्कार यासारखे अनेक कार्य, म यात समाविष्ट होते. यामुळे ब्रिटीश सरकारला वटणीवर आणण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर होते.या आंदोलनाने ब्रिटीशांच्या धोरणात निकश्चत बद्दल झाला. सोबतच

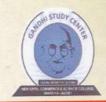
Recommended

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

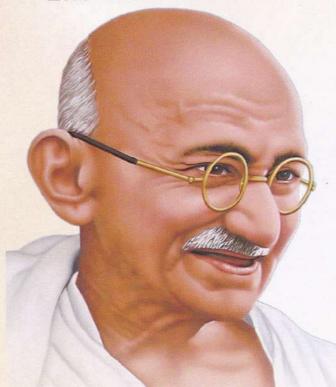
International Multilingual Research Journal

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

MAHATMA @ 150

2nd March 2019

Organized by Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN 2319 9318

Published and Chief Editor

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Center) New Arts, Commerce and Science College, Wardha

Printed By

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. At. Post – Limbaganesh, Dist. – Beed Pin Code – 431126 (Maharashtra)

Advisory Board

Dr. R.G. Bhoyar

Dr. A B Sasankar

Dr. Shashi Poonam (IIP)

Dr. Rajiv Ranjan

Dr. Balraj Singh Brar(Patiyala)

Dr. Abhijit Verulkar

Piterson (London)

Dr. Banarjee (Kolkata)

Dr. Jesica (USA)

Dr. Prakash Shende Prof Maroti Mane Jesika(USA)

Nicolus Boin(France)

Piterson(London)

Dr. Karabi Mitra (Kolkata)

Dr. Shashi Poonam (HP)

Prof. Samiual Biswas (Asam)

Board of Editors (Seminar Edition)

Dr. Saddi (Ludhiyana)

Dr. Prashant Kadwe

Prof. Dhanshri Parkhi

Prof Manish Bhoyar

Dr Neelakka Patil

Prof Kanchan Ingole

Prof Vaibhavi Ughade

Prof Sandip Petare

Dr Megha Sabane

Dr Latha Venkaaraman

Date of Publication 2nd March 2019

Note: The Board of Editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the souvenir. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of his paper

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on UGC Sponsored One Day Interdisciplinary, International Conference on "MAHATMA@150" on 2nd March 2019. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha number of eminent scholar, social activities, professor and research scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The wardha city is will renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study Center of New Arts, Commerce and Science College for the Fifth time have organized the conference to promote the thoughts and views of the Gandhian Ideology. Gandhi let India to independence and inspires movements for civil rights and freedom across the world. The honorific Mahatma applied to him first in 1914 in South Africa is now used worldwide. He is also called 'Bapu' and 'Gandhiji'. He is unofficially called the 'father of nation'. As Gandhi said it rightly "In gentle way you can save the world" it is noteworthy to learn a lot from him.

Sewagram and Wardha had acquired a lot of importance scene the Gandhi lead the various activity from here only. A lot of time we often thing that the wisdom and knowledge of the past are note applicable in modern times. How where it has been proven time and again that there are basic truths that have induced and will remain relevant matter the technology advances.

One of those is the mahatma Gandhi takes on goal setting and success. There for if you won't your goal to work, take time to least down the things that are most important to you and being building you r goal on those things before you even notice it, you have already fulfilled them.

Mohandas karmachand Gandhi was a man of millennium who important the lesson of truth, non-violence and peace. The philosophy and ideology is relevant still today. The philosophy of Gandhi was based on truth, sacrifices, non – violence selfless service and cooperation.

I am very thankful of the management, Resources Person & delegates research Scholars as well as the teaching and non-teaching Staff of the college who have taken a lot of efforts and provide their best possible support for the success of this event.

Dr. P. R. KADWE

Director

Gandhi Study Centre

Acting Principal

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

= Index = 1) महात्मा गांधींजींचे जनआंदोलनाचे विविध तंत्र डॉ. अभिलाषा राऊत, सहा. प्राध्यापिका, नागपुर 2) आधुनिक भारताचा शाश्वत विकास गांधीविचारात. प्रा.डॉ. अषोक भानुदासराव केंद्रे, मराठी विभाग प्रमुख, गंगाखेड जि.पतभणी. 3) महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. भारती दि. रत्नपारखी/चिमूरकर, सहा. प्राध्यापक(मराठी) चंद्रपूर ----000----10 4) पत्रकारिता आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. मोहन राजाराम कापगते, इतिहास विभागप्रमुख, ब्रम्हपूरी 5) कर्मयोगी गांधी प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे, सेवाग्राम,वर्धा 6) स्वदेशी चळवळ डॉ. मेघा सबाने, सहायक प्राध्यापक, पुलगाव जि वर्घा 7) महात्मा गांधीचे धार्मिक विचार प्रा. डॉ.मिलींद भगत, सहा. प्राध्यापक, प्रा.मनोज सोनटक्के सहायोगी प्राध्यापक 8) महात्मा गांधीजींचे रचणात्मक कार्यक्रम 23 डॉ. नारायण एम. वघाळे, ग्रंथपाल, नरखेड 9) महात्मा गांधी व सत्याग्रह वर्तमानातील उपयोगिता प्रा. निखील एम. देशमुख, साहायक प्राध्यापक, चंद्रपुर 10) जागतिक षांततेच्या परिप्रेक्षात गांधीविचार डॉ. प्रकाष शेन्डे, सहयोगी प्राध्यापक, चंद्रपुर (महा.) 11) महात्मा गांधी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था 33 डॉ. प्रा. प्रविण कोहळे, सहाय्यक प्राध्यापक, महानरखेड, जि. नागपुर 35 12) महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. पुरूशोत्तम माहोरे, Assistant Professor, चंद्रपूर 13) महात्मा गांधींचे अहिंसेविषयी विचार प्राचार्य डॉ.सौ.पृष्पा तायडे, वर्धा 14) महात्मा गांधीजीचे खादी विषयक विचार 42 प्रा. राहुल लभाने, सहाय्यक प्राध्यापक – अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

29) ^१ प्रा. ड

30) पूनम

32) ³ 如. f

33) ^२ स्नेहा

34) ^३ प्रा. ३

36) । सुषम

37) प्रा. f

38) वोगि

39) ਵૉ.

40) ³ 如. 3

41)⁷ Dr. 1

42) ³ कैला

43) i 知. i

15) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान	47
प्रा. डॉ. राजेंद्र माणिकपुरे, रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा	
=====================================	49
प्रा. राजू भाऊरावजी खरडे, कोंढाळी जि. नागपूर	
17) सत्याग्रहामध्ये लोकषाहीची भूमिका	
प्रा. डॉ. सुचिता एस. ढेरे, यवतमाळ	
	FINITED HERE
18) भूदान चळवळीचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम	54
प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे (असो. प्राध्यापक) बोरी अरब, ता. दारव्हा जि. यवत	माळ
19) खादी: आत्मनिर्भरता व स्वदेशीचे प्रतिक	57
सुषमा मा. लोखंडे	
======000======	
20) महात्मा गांधीजींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	61
डॉ. कु. स्वाती विट्ठलराव चोरे, वरूड	01
========000============================	
21) परिवर्तनाचे साधन : एकादश व्रत	64
डॉ. वैषाली उगले, पिपरी — वर्धा	
22) mishafia anota barr	66
22) गांधीजींचे आर्थिक विचार	100 BIN 118
डॉ. विभावरी बा.हाते, ग्रंथपाल, मूल	
23) महात्मा गांधी व अस्पृश्यता	
प्रा. विजय वाघमारे, मराठी विभाग प्रमुख, वणी, जि. यवतमाळ	68
=======================================	
24) महात्मा गांधीजीची सत्याग्रह आणि अहिंसा	70
प्रा. विनोद मारोतराव मुडे, सहाय्यक प्राध्यापक वडनेर, ता. हिंगणघाट जि. वर्धा	
=======000========	
25) महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	75
डॉ. विठ्ठल घिनमिने, सहाय्यक प्राध्यापक, वडनेर ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा	
======================================	78
26) 'लोकशाही रूजविण्यास गांधीजींच्या सत्याग्रहाची भूमिका'	
प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, सहयोगी प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	
27) param misfiel pramura a preim di	01
४७) महात्मा गांधाच सत्याग्रह व आहसा तत्र ग्रा. मंगला कडवे, नरखेड	81
28) महात्मा गांधीची ग्रामविकासाची संकल्पना	83
प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णवार पवार, नरखेड	

ISSN: 2319 9318

9

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

29) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीचे विचार आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख नरखेड	
30) गांधी विचाराची वर्तमानातील सार्थकता मूलभूतता	88
पूनम तडस, संशोधक	
=====================================	90
प्रा. रुपेश रा. कुचेवार, सहाय्यक प्राध्यापक, वर्धा	
32) महात्मा गांधीजीची विचारसरणी आणि सर्वोदय चळवळ	93
प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे, उमरेड जि. नागपूर	
33) स्वदेशी व सत्याग्रह गांधीजीची विचार प्रणिती	96
स्नेहा ब. सातघरे, संशोधक	
=====================================	00
प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शेंदुरजनाघाट	5,750
35) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्या विषयी दृष्टीकोण एक अभ्यास	10
प्रा. सुनिल शंकरराव गोईनवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, नांदेड	
36) महात्मा गांधी : शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता	10
सुषमा वि. आदमने, शोधकर्ती	
37) 'महात्मा गांधीचे रचनात्मक कार्यक्रम'	10
प्रा. विनोद बी. खेडकर, सहाय्यक प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	10
38) महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्यातून स्वालंबन व स्वराज्य	110
योगिता झिलपे, शोधार्थी	
39) महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाचे विश्लेषणात्म अध्ययन	114
डॉ. अफरोज हिनफ शेख, कार्यकारी प्राचार्य, नागपूर	
40) महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था	11.
प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार, सहाय्यक प्राध्यापक, खडकी अकोला	
41)गांधीजी आणि खादी	119
Dr. Nitin V. Changole, HOD. Dept. of History, Amravati	
42) महात्मा गांधी आणि त्यांच्या शैक्षणिक विचारांची विशिष्टता आणि प्रासंगिकता	122
कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) वर्धा	
43) सत्याग्रह—लोकशाहीला पुरक	12

प्रा. लिना विट्ठलराव पुसदेकर, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
=======000=======	132
45) गावाजाच पुनानमाण काय	
डॉ. निलेष प्र. हरणे, सा. प्राध्यापक, नरखेड	
46) गांधीजींचे पुनर्निर्माण कार्य	134
प्रफुल ढोके, सा. प्राध्यापक, नरखेड	ENTE IN INIT
47) स्त्रीसशक्तीकरणात गांधीजींचे विचार	13
प्रा. रश्मी अशोकराव पडड्के, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
48) महात्मा गांधींचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	139
कु. रूपाली विश्वनाथ खराडे, संशोधक विद्यार्थी, झुनझुनु, राजस्थान	
========000========	
49) महात्मा गांधीजीचे सर्वोदयी तत्वज्ञान	14:
प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम, इतिहास विभाग प्रमुख, कोल्हापूर	
50) "वर्तमान युगात गांधीवादी चळवळींची स्थिती"	14
प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे, सहयोगी प्राध्यापक, पारशीवनी, जिल्हा, नागपूर	
51) भुदान चळवळीचे समाजिक, आर्थिक परिणाम	
प्रा. राधेश्याम शंकराव ठाकरे, नागपूर	14
52) गांधी विचाराची प्रासंगिकता आणि मौलिकता	
तृप्ती दि. किटे, शोधार्थी	149
000	
53) असहकार चळवळ आणि म.गांधी	15:
प्रा.विजय रामदास तिरपुडे, अंजनगाव सुर्जी जि.अमरावती	
=====================================	155
אין	157
आकाष शेषराव बांगर, संशोधक विद्यार्थी, हिंगोली ======000======	
56) महात्मा गांधी आणि हरिजन चळवळ	159
प्रा. डॉ. दयानंत उ. भास्करराव, खामगांव	
=====================================	161
	STATE OF THE PARTY.
000	
58) गांधी गांधीवादी विचार परंपरेनुसार राजकारण आणि धर्म	165
प्रा. जगदीश रामदास चिमुरकर, प्रा.डॉ. प्रमोद शंभरकर, चंद्रपूर	1

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

5	9) महात्मा गांधींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	167
ड		
6	=====================================	171
ड	sĭ. लोकेश बी. नंदेश्वर, सहा.प्राध्यापक, वर्धा	
6	=====================================	174
प्र	ा.डॉ.वीणा आर.मेंढुले, विभागप्रमुख—गृहअर्थशास्त्र, समुद्रपूर जि.वर्धा	
6	2) स्त्री शिक्षा आणि गांधी विचारधारा	179
D	Or. Maya M. Wankhade. HOD. Dept. of History Chandur Rly.	
6	3) महात्मा गांधींचे विचार	181
प्र	ा.रीता द.वाळके(डंभाळे), भारसिंगी,ता.नरखेड,जि.नागपूर	
6	4) सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका	184
-	डॉ. सुभाष गिरडे, चंद्रपूर / प्रा. संदिप गिरडे, वर्धा	
6	=====================================	100
	ग. सुधाकर माटे, उमरेड	190
	6) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार	104
		194
	<mark>ॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख वर्धा</mark> ======000======	
	7) म. गांधीच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रांसगिकता	196
प्र	ा. गजानन घुमडे सहाय्यक प्राध्यापक मूल	
6	8) महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास	199
प्रा	ा. मनोहर शामराव वागतकर, ता. जि. अकोला	
6	=====================================	
प्र	ा. नवनाथ बडे,	
7	=====================================	
प्र	ा. डॉ. रावसाहेब श. ठोक,	204
7		
	ा. डॉ. रिफक शेख देवळी, वर्धो	207
7:	=====================================	209
	ा.डॉ.अशोक टिपरसे, नांदेड.	209
7.	=====================================	212
	ॉ. सी.डी. पाखरे सहयोगी प्राध्यापक, वरुड जिल्हा. अमरावती.	

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

ISSN: 231

89) आव

खुश

91) शार्दु

92) प्रा. f

93) । प्रा.डॉ

94) ^म प्रा.डॉ

Prim

74) स्वदेशी चळवळ डॉ. कु दयाश्री वि. कोकाटे अमरावती.	21
ज. पु प्यात्रा वि. कोकाट अमरावता.	
75) संविधानातील मूलभूत हक्क व कर्तव्ये	21
प्रा. सुरेश एम. पवार, पिपरी-वर्धा	21:
=======000======	
76) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी विचार	217
71. 7714 YI. (154 X2YIM QEI	Tellolinin hasin
77) महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	218
	ilitarii in enili a
78) "महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन"	
प्रा. डॉ. राहुल वि. दखणे,पांढरकवडा	220
======000	
79) म.गांधीचा सत्याग्रह विचार	222
प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही., सोनपेठ	ELL
80) महात्मा गांधी व असहकार चळवळ	
प्राप्ता पर कर्म ० चन के विकास स्थलिक	224
प्रा.एस.एन. ठाकरे @ सहा.प्रा.नासीर कासम शेख सवना जि.यवतमाळ	
81) महात्मा गांधीजी आणि अस्पृश्यता निवारण	226
प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सबाने सहयोगी प्राध्यापक, अमरावती	
=======================================	
82) महात्मा गांधीच्या विचारांची उपयुक्तता	
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी, हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	228
000	
83) महात्मा गांधी यांची असहकार चळवळ	221
आरती प्रकाशराव भांगे, अमरावती	231
000=====	
84) गांधीजींच्या पुननिर्माणकार्यात सामाजिक न्यायाची प्रतिमा	233
प्र. प्राचार्या डॉ. जयश्री देशमुख, वाशिम	
85) महात्मा गांधीच्या स्वदेशी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन	
प्रा.डॉ.प्रमोद रामेश्वर चव्हाण खामगांव जि.बुलडाणा (म.रा)	235
===(म.रा)	
86) गांधी आणि खादी	237
प्रेया भिमराव कांबळे, अमरावती	P RESIDENT 23/
=======000========	
37) महात्मा गांधीचे सत्याग्रही धोरण	
ग.सौ.कांबळे एस.एस., हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	238
8) महात्मा गांधी व निसर्गोपचार	
ॉ. मनिषा विनायक शिरोडकर, सातारा	242
	Dan Const State See

ISSN: 2319 9318

Impact Factor 6.021(IIJIF) Printing Area™

International Research Journal

March 2019 Special Issue

89) गांधी विचार बुनियादी शिक्षा शास्त्र — नई तालीम आकाश तोडासे, शोधकर्ता	246
=======================================	240
90) महात्मा गांधीचे जीवन दर्शन आणि वैश्विकता	248
खुशाल ज्ञानेश्वर कारमोरे, रिसर्च स्कॉलर	
=======000========	0.50
91) गांधींची शस्त्रे—सत्य आणि अहिंसा	250
शार्दूल नामजोशी, रिसर्च स्कॉलर	
=======================================	
92) महात्मा गांधीजींचे खादी विषयक विचार	251
प्रा. दिनेश भास्कराव खेरडे, शेंदुरजना घाट, जि. अमरावती	
=======================================	
93) लोकोत्तर नेता — महात्मा गांधी	
प्रा.डॉ. गणेश भि. मोहोड, कारंजा (घा.) जि. वर्धा	253
=======================================	
94) महात्मा गांधींच्या कार्याची पूर्विपिठीका : आफ्रिकेतील कामगिरी	255
प्रा.डॉ. स्मिता म. जाधव, कुऱ्हा, जि. अमरावती	433
=======000=========	
000	

66

ISSN: 2319 9318

महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार

डॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख न्यू आर्ट्स, **कॉ**मर्स ॲंण्ड सायन्स **कॉलेज**, वर्धा

महात्मा गांधी यांची शतकोत्तर सुवर्णजयंती सर्व भारतात साजरी होते आहे. या निमित्ताने महात्मा गांधी यांचे जीवन त्यांची विचारसरणी, त्यांनी केलेले कार्य यांचा आढावा घेतला जातो आहे. महात्मा गांधी हे असे व्यक्कतमत्व आहे जे अष्टपैलू आहे. संपूर्ण मानवी जीवनाचा विविध अंगाने विचार करुन, चिंतन करुन, प्रयोग करुन त्यांनी आपले विविध दृक्यटकोन आपल्या समोर मांडले आहेत. राजकारण, समाजकार्य, शि ।ण, पंरपरा, धर्म, पर्यावरण - निसर्ग संस्कृती, आरोग्य अशा जवळपास सर्वच ोत्राचा अभ्यास करुन त्या विषयीचे चिंतन त्यांनी व्यक्त केले आहे. येणाऱ्या अनेक पिढयांना त्यांचे विचार मार्गदर्शन करणारे आहेत.

या लेखात आपण महात्मा गांधी यांच्या प्रामस्वराज्याची नेमकी काय संकल्पना होती, चरख्याचे महत्व, प्रामोद्योग, प्रामीण अर्थव्यवस्था, पंचायत राज अशा विविध बाबींविषयी त्यांचे मत काय होते ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. भारतीय स्वातंत्र्य असो की भारतीय समाजजीवन असो महात्मा गांधींनी नेहमी चिंतन, मनन, ृती या गोष्टींचा अंगिकार केला. सत्याग्रह, असहकार, अहिंसा, सिवनय कायदेभंग, नैतिकता या संकल्पनांना अधिक महत्व दिले आहे. या सर्व संकल्पना सामान्यांसाठी चकीत करणाऱ्या होत्या. या उप्रमांमुळे स्वराज्य मिळू शकेल कां ? असा प्रश्न लोकांना पडत असे. पण चमत्कार घडला आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. श्रीकांत बोजेवार म्हणतात - घांधीवर प्रेम कराङ अथवा त्यांचा व्येष करा ते तुम्हाला स्वतःची दखल घ्यायला भाग पाडतात.

ग्रामस्वराज्याची महात्मा गांधी यांची संकल्पना -

प्राम स्वराज्याच्या संकल्पनेबाबत महात्मा गांधी म्हणतात, "वह ऐक ऐसा पूर्ण प्रजातंत्र होगा, जो अपनी अहम जरुरतोंके लिये अपने पडोिसयोंपरभी निर्भर नही करेगा, और फिर भी बहोतसी दुसरी जरुरतों के लिये - जिनमें दुसरों का सहयोग अनिवार्य होगा वह परस्पर सहयोग से काम लेगा"। अर्थात परस्पर सहकार्यांने असे एक गांव निर्माण होईल ज्या गावात पूर्ण लोकशाही नांदेल. ते परावलंबी न राहता स्वत:च्या गरजा स्वत: पुर्ण करेल आणि एक परिपूर्ण व्यवस्था अशा गावात निर्माण होईल. गावातील प्रत्येकाच्या गरजेपुरते अनधान्य गावातच पिकेल आणि कापूस पिकवून कापडही तयार होईल. आपले कापड आपणच तयार करण्यासाठी चरख्याला त्यांनी महत्व दिले. उपलब्ध असलेल्या

जिमनीचा काही भाग गुराढोरांना चरायला तयार होईल. आणि लहान मुलांसाठी खेळाचे मैदानही तयार होईल. उरलेल्या जिमनीवर फळभाज्या, पालेभाज्या उगवून त्याचाही उपयोग शेतकऱ्यांला आपल्या ु टुंबासाठी करता येईल. अशा वेळी संपूर्ण दिवस कामात गुंतल्याने गांजा, तंबाखु, अफीम यांची तो शेती करणार नाही व त्याच्या उपभोगाकडेही वळणार नाही. पाण्याची सोय विहिरी आणि तलाव जे गावात असतील त्याचे नीट नियोजन करुन सर्व गावाची पाण्याची गरज भागवल्या जाईल. जात-पात, अस्पृश्य:ता या भावनेतृन गांव मुक्त होईल. गावातच आवश्यक तेबढ्या शि ाणाच्या सोयी, नाटक शाळा, सभा - भवन राहील. गावाच्या संर ाणासाठी स्वत:च तयार के लेले चौकीदार असतील जे ठरवन गावाचे संर ाण करतील. गावाचे शासन योग्य पध्दतीने चालण्यासाठी पाच व्यक्ती पंचायत म्हणून गावात निवडले जातील. गावातील योग्य. जबाबदार व्यक्ती (स्त्री - पुरुष) या पंचायतांची निवड करतील. परस्पर सामंजस्याने हे काम चालत राहिल्याने ुणा व्यक्तीला मोटा दंड करण्याचे काम पडणार नाही असे गांधीजींचे मत होते. एका वर्षासाठी हे पंचायत कार्यरत राहिल्याने पुन्हा योग्य व्यक्तींना काम करण्याची संधी मिळेल असे त्यांना वाटत होते आणि खऱ्या अर्थाने लोकशाही आपण आत्मसात करु या व्यक्कतगत स्वतंत्रता आणि सहयोग अशा दोन्ही अंगाने विचार होईल, या सर्व कार्याला अहिंसेचे अस्तर राहील आणि गावाचा स्वाभिमानही टि्न राहील. शिवाय गावाची स्वच्छता आणि सूत कताई या दोन बाबी सोबत असतील आणि खरोखरच एक आदर्श गांव निर्माण होऊन आदर्श राष्ट्रनिर्मिती होईल असे गांधीजी म्हणत

गांधीजींचे अर्थशास्त्र -

गांधीजींचे अर्थशास्त्र सर्वांना आपल्यात सामावन घेणारे होते. ती एक भौतिक ्रिया किंवा नियोजन नाही तर नैतिकतेचे अधिष्ठान असलेली एक प्रि. या आहे. सर्व समाजाचे हीत गांधीना अपे गित होते. सम्पत्तीचे समान वाट-गांधीजींना अपे रित होते. मार्क्सवादाचा थोडा प्रभाव याबाबतीन त्यांच्यावर झालेला दिसतो. साधे पण परिपूर्ण असे जीवन सर्वांच्या वाट्याला यावे आणि स्पर्धेची भूमिका नसावी अने त्यांची विचार होते. आपल्या अर्थसत्तेच्या युगातील जीवधेची स्पर्धा आपण सर्व अनुभवतो आहोत. अर्थकारणाची ही स्पर्ध सामान्य माणसांपर्यंत पोहोचली आहे आणि त्याचे अध्पतन ⋾ उपभोगाच्या अमर्यादेकडे आपण चाललेले गालेले आहे. आहोत आणि जीवनातील मूळ-साध्य गोष्टी आपण विसरन आहोत. त्याचा परिणाम माणसा - माणसातील नाते संबंधाक झाला आहे. स्वार्थाने माणूस माणूसकी विसरला आहे. आणि सहकार्य या भावनांचे उच्चाटन होते आहे. गांधीन म्हणत, "सस्ते से सस्ते दामों में खरीदने और महंगे से महन दामों में बेचने की पध्दती के बराबर इंसान को लांकि करनेवाली कोई चिज नहीं है" ए णच महात्मा गांधी वा अर्थकारण, राष्ट्रवाद हा समता , स्वातंत्र्य, बंधुत्व, सन् अहिंसा, लोकशाही आणि लोकतंत्र या मुल्यांवर उभा होता. सर्व व्यवस्थेत विषमतेला थारा नव्हता आणि प्रत्येक व्यवन

महत्व होते. व्यक्तीची आत्मोनती होऊनच सामाजिक जीवन उंचावता येईल असे त्यांना वाटे. विषमतेची महत्वाची ३ कारणे महात्मा गांधीनी सांगितली.

- १. उत्पत्तीच्या साधनांवरील अधिकार.
- २. फायद्यासाठी उत्पादन करणे.

ISSN: 2319 9318

३. अतिरिक्त उत्पादनाची निर्यात.

वरिल तिन्हीं कारणे नष्ट के ल्यावरच योग्य पध्दतीची अर्थ व्यवस्था निर्माण होईल. असा महात्मा गांधींना विश्वास होता. महात्मा गांधी यांची सर्वादयाची संकल्पना -

महात्मा गांधी यांच्या विचारांवर राक्स्कनचा प्रभाव पडलेला दिसतो. सर्वोदयाच्या संकल्पनेत सर्वांची प्रगती त्यांना अभिप्रेत आहे. के वळ आर्थिक समृध्दीशी सुखाची कल्पना त्यांनी जोडली नाही तर व्यक्तीच्या मानिसक स्वास्थाची त्यांना अधिक काळजी होती. म्हणूनच पाश्चात्यांच्या सुखाच्या कल्पनेपे ॥ महात्मा गांधींचे विचार वेगळे दिसतात. मोठमोठ्या उद्योगांना त्यांनी विरोध के ला. संपत्ती मिळविण्यात साधनांच्या श्चितेचाही विचार त्यांना अपे गित होता. प्रामाणिक कष्ट करुन मिळविलेली संपत्ती त्यांना अपे गित होती. रक्स्कनच्या घ्अन्दु दिस लास्टङ या पुस्तकाच्या शिर्षकाचा त्यांनी गुजराती अनुवाद केला व त्याला नांव दिले घ्सर्वोदयङ सर्वोदयाचे ३ अर्थ त्यांनी सांगितले.

- व्यक्कतचे सुख सर्वांच्या सखात अंतर्भत आहे.
- प्रत्येक व्यक्तींचे काम महत्वपूर्ण आहे. अगदी न्हाव्याचे काम सुध्दा आणि सर्वांना अर्जन करण्याचा समान अधिकार आहे.
- श्रमाचे जगणे खरे जगणे आहे. उदा. शेतकरी हाताने वस्तू निर्माण करणारे कामगार आपल्याकडे हिंदु दर्शनांमधन घ्सर्वे सुखिन: सन्तु डम्हंटले गेले आहे.

वेदांमध्येही सर्व प्राण्याच्या सुखाची चर्चा केली गेली आहे. त्याचप्रमाणे घ्सर्वोदयङ ही एक व्यापक मानवीं कल्याणाची कल्पना आहे. एक असा समाज ज्यात सर्वत्र समानता आहे आणि ुणीही ुणाचे शोषण करीत नाही. एुणच सर्वोदय म्हणजे घ्सबका उदयङ सर्वांचा विकास. "सर्वोदय" सभी के सुखकी बात करता है, और सभी के सुख में ही अधिकतम संख्या में अधिकतम सख विहीत है । उपयोगितावाद का आधार स्वार्थ है, जबकी सर्वोदय का आधार प्रेम है । इसमें आत्मोत्सर्ग निहित रहता है, जबकी उपयोगितावाद में आत्मसुख प्रमुख रहता है । ङङ्

ए , णच आपला मूळ स्त्रोत एकच आहे व आपण सर्व समान आहोत. एकाच ईश्वराची सर्व मुले आहे. असा मूळ गर्भित अर्थ इथे अभिप्रेत आहे. जगणे सर्वांसाठी आणि जगणे माणुसकीचे असे जीवन महात्मा गांधीना अपे ति होते. असे गांधी कालबाह्य कसे उरु शकतील दहशतवादाखाली सध्याचे संपूर्ण जग वावरते आहे. त्याला शह देण्यासाठी अहिंसक ्रांतीचीच गरज आहे आणि जगाला हे माहिती आहे. २००७ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची सभा झाली. त्यांत विविध राष्ट्रांचे प्रतिनिधी उपकस्थत होते. त्या सर्वांनी मिळ्न २ ऑक्टोंबर २००६ पासून महात्मा गांधींचा जन्मदिवस

"अहिंसा दिन" म्हणून पाळला जावा असे ठरले. जगात सर्वत्रच महात्मा गांधी यांच्या सत्य व अहिंसेचे तत्व मान्य झाले आहे. अलबर्ट आईनस्टाईन म्हणाले की, २० व्या शतकाने जगाला दोन सामर्थ्यशाली बाबी दिल्या. एक अणुबॉम्ब आणि दुसरी महात्मा गांधी, दलाई लामा, ॲगसन् सूक्यू, नेल्सन मंडेला, डॉ. महंमद युनुस, बराक ओबामा, युसुफजाई मलाला, ैलास सत्यार्थी या सर्व नोबेल शांतता पुरस्कार विजेत्यांना म. गांधींच्या विचारांनीच प्रेरणा दिली आहे.

वि दीत अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारे स्वावलंबन :-गांधी ृषीप्रधान, लघु व ुटीर उद्योगांना महत्व देत. त्यासाठी आपण स्वावलंबी असणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटत असे. स्वावलंबनाने शासकीय नियंत्रणापासून आपण मुक्त होवू व खऱ्या अर्थाने ग्राम स्वराज्य स्थाप् असे ते म्हणत. गावातील रोजगार, व्यवसाय, शेती, पशुपालन, पाण्याची व्यवस्था आपणच निर्माण करावी व आपणच त्याचे नियोजन करावे असे ते म्हणत. त्यासाठी आत्मविश्वासाने प्रामाणिकपणे आणि आत्मीयतेने आपण कामाला लागलो पाहिजे. गावाचे र ाण करण्यासाठी ग्राम सैनिकांचे दलही आपलेच असायला हवे. व्यक्कतगत स्वतंत्रता व सम्पूर्ण समाजाची काळजी या दोन्ही बाबी हातात-हात घालून चालायला हव्या. यासाठी सुशि रित, संस्कारशिल अशा स्त्री-पुरुषांची गरज समाजाला आहे असे त्यांना वाटत असे.

गांधीजींचे जीवन सत्य, अहिंसा, आणि स्नानुभवावर उभे राहिले. मानवीमूल्य त्यांच्यासाठी प्रथम महत्वाची होती. आजच्या काळात या मूल्यांचा ऱ्हास होतो आहे आणि गांधीविचारच यातून आपल्याला बाहेर काढेल याविषयी विश्वास वाटतो

संदर्भ :

- १. अशीच जावी काही वर्षे आणि महात्मा पुढचा यावा साम्ययोग साधना- "बापू (म.गांधी कस्तुरबा) १५०" विशेषांक २०१८, धुळे, पृष्ठ - ४५
- २. पंचायत राज गांधीजी (संग्राहक आर.के. प्रभु) नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद-१४, पृष्ठ -
- ३. गांधीजी के विचार (राजनैतिक सामाजिक और आर्थिक) पृष्ट - ६० रामनाथ "समन" मंत्री, गांधी स्मारक निधी राजघाट, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण १९७३.
- ४. गांधी एक अध्ययन रमेश सक्सेना, विश्वभारती पक्लके शन्स दिल्ली, पृष्ठ - ६४

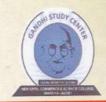
Recommended

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

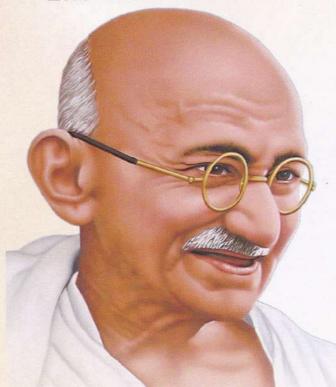
International Multilingual Research Journal

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

MAHATMA @ 150

2nd March 2019

Organized by Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

ISSN 2319 9318

Published and Chief Editor

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Center) New Arts, Commerce and Science College, Wardha

Printed By

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd. At. Post – Limbaganesh, Dist. – Beed Pin Code – 431126 (Maharashtra)

Advisory Board

Dr. R.G. Bhoyar

Dr. A B Sasankar

Dr. Shashi Poonam (IIP)

Dr. Rajiv Ranjan

Dr. Balraj Singh Brar(Patiyala)

Dr. Abhijit Verulkar

Piterson (London)

Dr. Banarjee (Kolkata)

Dr. Jesica (USA)

Dr. Prakash Shende Prof Maroti Mane Jesika(USA)

Nicolus Boin(France)

Piterson(London)

Dr. Karabi Mitra (Kolkata)

Dr. Shashi Poonam (HP)

Prof. Samiual Biswas (Asam)

Board of Editors (Seminar Edition)

Dr. Saddi (Ludhiyana)

Dr. Prashant Kadwe

Prof. Dhanshri Parkhi

Prof Manish Bhoyar

Dr Neelakka Patil

Prof Kanchan Ingole

Prof Vaibhavi Ughade

Prof Sandip Petare

Dr Megha Sabane

Dr Latha Venkaaraman

Date of Publication 2nd March 2019

Note: The Board of Editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the souvenir. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of his paper

EDITORIAL

I am glad to publish this book review on UGC Sponsored One Day Interdisciplinary, International Conference on "MAHATMA@150" on 2nd March 2019. At New Arts, Commerce & Science College, Wardha number of eminent scholar, social activities, professor and research scholar has expressed their valuable views and thoughts. Their contribution has helped us to create this book reviews.

The wardha city is will renewed as 'Gandhi City' the Gandhi Study Center of New Arts, Commerce and Science College for the Fifth time have organized the conference to promote the thoughts and views of the Gandhian Ideology. Gandhi let India to independence and inspires movements for civil rights and freedom across the world. The honorific Mahatma applied to him first in 1914 in South Africa is now used worldwide. He is also called 'Bapu' and 'Gandhiji'. He is unofficially called the 'father of nation'. As Gandhi said it rightly "In gentle way you can save the world" it is noteworthy to learn a lot from him.

Sewagram and Wardha had acquired a lot of importance scene the Gandhi lead the various activity from here only. A lot of time we often thing that the wisdom and knowledge of the past are note applicable in modern times. How where it has been proven time and again that there are basic truths that have induced and will remain relevant matter the technology advances.

One of those is the mahatma Gandhi takes on goal setting and success. There for if you won't your goal to work, take time to least down the things that are most important to you and being building you r goal on those things before you even notice it, you have already fulfilled them.

Mohandas karmachand Gandhi was a man of millennium who important the lesson of truth, non-violence and peace. The philosophy and ideology is relevant still today. The philosophy of Gandhi was based on truth, sacrifices, non – violence selfless service and cooperation.

I am very thankful of the management, Resources Person & delegates research Scholars as well as the teaching and non-teaching Staff of the college who have taken a lot of efforts and provide their best possible support for the success of this event.

Dr. P. R. KADWE

Director

Gandhi Study Centre

Acting Principal

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

= Index = 1) महात्मा गांधींजींचे जनआंदोलनाचे विविध तंत्र डॉ. अभिलाषा राऊत, सहा. प्राध्यापिका, नागपुर 2) आधुनिक भारताचा शाश्वत विकास गांधीविचारात. प्रा.डॉ. अषोक भानुदासराव केंद्रे, मराठी विभाग प्रमुख, गंगाखेड जि.पतभणी. 3) महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. भारती दि. रत्नपारखी/चिमूरकर, सहा. प्राध्यापक(मराठी) चंद्रपूर ----000----10 4) पत्रकारिता आणि महात्मा गांधी प्रा. डॉ. मोहन राजाराम कापगते, इतिहास विभागप्रमुख, ब्रम्हपूरी 5) कर्मयोगी गांधी प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे, सेवाग्राम,वर्धा 6) स्वदेशी चळवळ डॉ. मेघा सबाने, सहायक प्राध्यापक, पुलगाव जि वर्घा 7) महात्मा गांधीचे धार्मिक विचार प्रा. डॉ.मिलींद भगत, सहा. प्राध्यापक, प्रा.मनोज सोनटक्के सहायोगी प्राध्यापक 8) महात्मा गांधीजींचे रचणात्मक कार्यक्रम 23 डॉ. नारायण एम. वघाळे, ग्रंथपाल, नरखेड 9) महात्मा गांधी व सत्याग्रह वर्तमानातील उपयोगिता प्रा. निखील एम. देशमुख, साहायक प्राध्यापक, चंद्रपुर 10) जागतिक षांततेच्या परिप्रेक्षात गांधीविचार डॉ. प्रकाष शेन्डे, सहयोगी प्राध्यापक, चंद्रपुर (महा.) 11) महात्मा गांधी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था 33 डॉ. प्रा. प्रविण कोहळे, सहाय्यक प्राध्यापक, महानरखेड, जि. नागपुर 35 12) महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. पुरूशोत्तम माहोरे, Assistant Professor, चंद्रपूर 13) महात्मा गांधींचे अहिंसेविषयी विचार प्राचार्य डॉ.सौ.पृष्पा तायडे, वर्धा 14) महात्मा गांधीजीचे खादी विषयक विचार 42 प्रा. राहुल लभाने, सहाय्यक प्राध्यापक – अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

29) ^१ प्रा. ड

30) पूनम

32) ³ 如. f

33) ^२ स्नेहा

34) ^३ प्रा. ३

36) । सुषम

37) प्रा. f

38) वोगि

39) ਵૉ.

40) ³ 如. 3

41)⁷ Dr. 1

42) ³ कैला

43) i 知. i

15) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान	47
प्रा. डॉ. राजेंद्र माणिकपुरे, रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा	
=====================================	49
प्रा. राजू भाऊरावजी खरडे, कोंढाळी जि. नागपूर	
17) सत्याग्रहामध्ये लोकषाहीची भूमिका	
प्रा. डॉ. सुचिता एस. ढेरे, यवतमाळ	
	FINITED HERE
18) भूदान चळवळीचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम	54
प्रा. डॉ. सुनिल एन. ढेरे (असो. प्राध्यापक) बोरी अरब, ता. दारव्हा जि. यवत	माळ
19) खादी: आत्मनिर्भरता व स्वदेशीचे प्रतिक	57
सुषमा मा. लोखंडे	
======000======	
20) महात्मा गांधीजींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन	61
डॉ. कु. स्वाती विट्ठलराव चोरे, वरूड	01
========000============================	
21) परिवर्तनाचे साधन : एकादश व्रत	64
डॉ. वैषाली उगले, पिपरी — वर्धा	
22) mishafia anota barr	66
22) गांधीजींचे आर्थिक विचार	100 BIN 118
डॉ. विभावरी बा.हाते, ग्रंथपाल, मूल	
23) महात्मा गांधी व अस्पृश्यता	
प्रा. विजय वाघमारे, मराठी विभाग प्रमुख, वणी, जि. यवतमाळ	68
=======================================	
24) महात्मा गांधीजीची सत्याग्रह आणि अहिंसा	70
प्रा. विनोद मारोतराव मुडे, सहाय्यक प्राध्यापक वडनेर, ता. हिंगणघाट जि. वर्धा	
=======000========	
25) महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार	75
डॉ. विठ्ठल घिनमिने, सहाय्यक प्राध्यापक, वडनेर ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा	
======================================	78
26) 'लोकशाही रूजविण्यास गांधीजींच्या सत्याग्रहाची भूमिका'	
प्रा. डॉ. कल्पना आर. टेकाडे, सहयोगी प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	
27) param misfiel pramura a preim di	01
४७) महात्मा गांधाच सत्याग्रह व आहसा तत्र ग्रा. मंगला कडवे, नरखेड	81
28) महात्मा गांधीची ग्रामविकासाची संकल्पना	83
प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णवार पवार, नरखेड	

ISSN: 2319 9318

9

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

29) ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीचे विचार आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख नरखेड	
30) गांधी विचाराची वर्तमानातील सार्थकता मूलभूतता	88
पूनम तडस, संशोधक	
=====================================	90
प्रा. रुपेश रा. कुचेवार, सहाय्यक प्राध्यापक, वर्धा	
32) महात्मा गांधीजीची विचारसरणी आणि सर्वोदय चळवळ	93
प्रा. सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे, उमरेड जि. नागपूर	
33) स्वदेशी व सत्याग्रह गांधीजीची विचार प्रणिती	96
स्नेहा ब. सातघरे, संशोधक	
=====================================	00
प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख शेंदुरजनाघाट	5,750
35) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्या विषयी दृष्टीकोण एक अभ्यास	10
प्रा. सुनिल शंकरराव गोईनवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, नांदेड	
36) महात्मा गांधी : शिक्षण विषयक विचारांची प्रासंगिकता	10
सुषमा वि. आदमने, शोधकर्ती	
37) 'महात्मा गांधीचे रचनात्मक कार्यक्रम'	10
प्रा. विनोद बी. खेडकर, सहाय्यक प्राध्यापक, भामटी, रिंग रोड, नागपूर	10
38) महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्यातून स्वालंबन व स्वराज्य	110
योगिता झिलपे, शोधार्थी	
39) महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाचे विश्लेषणात्म अध्ययन	114
डॉ. अफरोज हिनफ शेख, कार्यकारी प्राचार्य, नागपूर	
40) महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था	11.
प्रा. डॉ. बळीराम प. अवचार, सहाय्यक प्राध्यापक, खडकी अकोला	
41)गांधीजी आणि खादी	119
Dr. Nitin V. Changole, HOD. Dept. of History, Amravati	
42) महात्मा गांधी आणि त्यांच्या शैक्षणिक विचारांची विशिष्टता आणि प्रासंगिकता	122
कैलाश वि. बिसांद्रे (सहाय्यक प्राध्यापक) वर्धा	
43) सत्याग्रह—लोकशाहीला पुरक	12

प्रा. लिना विट्ठलराव पुसदेकर, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
=======000=======	132
45) गावाजाच पुनानमाण काय	
डॉ. निलेष प्र. हरणे, सा. प्राध्यापक, नरखेड	
46) गांधीजींचे पुनर्निर्माण कार्य	134
प्रफुल ढोके, सा. प्राध्यापक, नरखेड	ENTE IN INIT
47) स्त्रीसशक्तीकरणात गांधीजींचे विचार	13
प्रा. रश्मी अशोकराव पडड्के, समाजकार्य विभाग, वर्धा	
48) महात्मा गांधींचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान	139
कु. रूपाली विश्वनाथ खराडे, संशोधक विद्यार्थी, झुनझुनु, राजस्थान	
========000========	
49) महात्मा गांधीजीचे सर्वोदयी तत्वज्ञान	14:
प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम, इतिहास विभाग प्रमुख, कोल्हापूर	
50) "वर्तमान युगात गांधीवादी चळवळींची स्थिती"	14
प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे, सहयोगी प्राध्यापक, पारशीवनी, जिल्हा, नागपूर	
51) भुदान चळवळीचे समाजिक, आर्थिक परिणाम	
प्रा. राधेश्याम शंकराव ठाकरे, नागपूर	14
52) गांधी विचाराची प्रासंगिकता आणि मौलिकता	
तृप्ती दि. किटे, शोधार्थी	149
000	
53) असहकार चळवळ आणि म.गांधी	15:
प्रा.विजय रामदास तिरपुडे, अंजनगाव सुर्जी जि.अमरावती	
=====================================	155
אין	157
आकाष शेषराव बांगर, संशोधक विद्यार्थी, हिंगोली ======000======	
56) महात्मा गांधी आणि हरिजन चळवळ	159
प्रा. डॉ. दयानंत उ. भास्करराव, खामगांव	
=====================================	161
	STATE OF THE PARTY.
000	
58) गांधी गांधीवादी विचार परंपरेनुसार राजकारण आणि धर्म	165
प्रा. जगदीश रामदास चिमुरकर, प्रा.डॉ. प्रमोद शंभरकर, चंद्रपूर	1

	100
29	
32	
34	
37	
39	
42	
44	
47	
49	
53	
55	

5	3	
5	5	

5	9	

57

-	-	
b	0	

Impact Factor 6.021(IIJIF)
0.021(11511)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019	
Special Issue	

•	167
डॉ. साधना जिचकार, भारसिंगी	
60) महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रही विचार	171
=======000========	
61) महात्मा गांधीजींचा आरोग्यविषयक दृष्टीकोन	174
प्रा.डॉ.वीणा आर.मेंदुले, विभागप्रमुख—गृहअर्थशास्त्र, समुद्रपूर जि.वर्धा	
=====================================	179
Dr. Maya M. Wankhade. HOD. Dept. of History Chandur Rly.	
000	
63) महात्मा गांधींचे विचार	181
प्रा.रीता द.वाळके(डंभाळे), भारसिंगी,ता.नरखेड,जि.नागपूर	
04) सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका	184
डॉ. सुभाष गिरडे, चंद्रपूर / प्रा. संदिप गिरडे, वर्धा	
======================================	
65) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी चळवळ	190
प्रा. सुधाकर माटे, उमरेड	190
000	
66) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार	194
डॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख वर्धा	
67) म. गांधीच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रांसगिकता	196
प्रा. गजानन घुमडे सहाय्यक प्राध्यापक मूल	s famels in
000	
68) महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास	199
प्रा. मनोहर शामराव वागतकर, ता. जि. अकोला	
=====================================	201
प्रा. नवनाथ बडे,	
70) महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार	201
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोक,	201
71) म. गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे महत्व	
प्रा. डॉ. रफिक शेख देवळी, वर्धा	207
000	
72) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : काळाची गरज	209
प्रा.डॉ.अशोक टिपरसे,.नांदेड.	
73) महात्मा गांधींची मूल्यशिक्षा प्रणाली	212
डॉ. सी.डी. पाखरे सहयोगी प्राध्यापक, वरुड जिल्हा. अमरावती.	212
=======================================	

Impact Factor 6.021(IIJIF)

Printing Area™ International Research Journal

March 2019 Special Issue

ISSN: 231

89) आव

खुश

91) शार्दु

92) प्रा. f

93) । प्रा.डॉ

94) ^म प्रा.डॉ

Prim

74) स्वदेशी चळवळ डॉ. कु दयाश्री वि. कोकाटे अमरावती.	21
ज. पु प्यात्रा वि. काकाट अमरावता.	
75) संविधानातील मूलभूत हक्क व कर्तव्ये	21
प्रा. सुरेश एम. पवार, पिपरी-वर्धा	21:
=======000======	
76) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी विचार	217
71. 7714 YI. (154 X2YIM QEI	Tellolinin manig
77) महात्मा गांधीचे महिला विषयक विचार	218
	Manual Manual Andrews
78) "महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन"	
प्रा. डॉ. राहुल वि. दखणे,पांढरकवडा	220
======000	
79) म.गांधीचा सत्याग्रह विचार	222
प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही., सोनपेठ	222
80) महात्मा गांधी व असहकार चळवळ	
क्या माना न निर्मा शाया व असहकार चळवळ	224
प्रा.एस.एन. टाकरे @ सहा.प्रा.नासीर कासम शेख सवना जि.यवतमाळ	
81) महात्मा गांधीजी आणि अस्पृश्यता निवारण	226
प्रा. डॉ. सुजाता बळवंत सबाने सहयोगी प्राध्यापक, अमरावती	
=======================================	
82) महात्मा गांधीच्या विचारांची उपयुक्तता	
प्रा.डॉ.मानवते उत्तम हुसनाजी, हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	228
000	
83) महात्मा गांधी यांची असहकार चळवळ	221
आरती प्रकाशराव भांगे, अमरावती	231
000=====	
84) गांधीजींच्या पुननिर्माणकार्यात सामाजिक न्यायाची प्रतिमा	233
प्र. प्राचार्या डॉ. जयश्री देशमुख, वाशिम	
85) महात्मा गांधीच्या स्वदेशी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन	
प्रा.डॉ.प्रमोद रामेश्वर चव्हाण खामगांव जि.बुलडाणा (म.रा)	235
===(म.रा)	
86) गांधी आणि खादी	237
प्रेया भिमराव कांबळे, अमरावती	P RESIDENT 23/
=======000========	
37) महात्मा गांधीचे सत्याग्रही धोरण	
ग.सौ.कांबळे एस.एस., हनेगाव ता.देगलूर जि.नांदेड	238
8) महात्मा गांधी व निसर्गोपचार	
ॉ. मनिषा विनायक शिरोडकर, सातारा	242
विभावका शाराङकर, सातारा	

SN: 2319 9318	Impact Factor 6.021(IIJIF)		ng Area ^{TM} Research Journal	March 2019 Special Issue
89) गांधी विच	गर बुनियादी शिष्ट	क्षा शास्त्र – नई तात	शीम	246
आकाश तोडा	से, शोधकर्ता			
००) प्रसासा ग	====== ਆਦ ਸ਼ਹਿਤਾ ਤਾ	======000===== नि आणि वैश्विकता		248
	ावाच जावन दश वर कारमोरे, रिस			M Farmer DE 240
341167 \$11.144	=====	- पस्कालर =====000=====	MSS .	
	ास्त्रे—सत्य आणि			250
शार्दूल नामजो	शी, रिसर्च स्कॉल	ठ र		
०२) प्रहातमा म	===== ांधीजींचे खादी वि			
		वषपक ।वचार ंदुरजना घाट, जि. अ	गावनी	251
A1. 14 171 -115	=====		नरावता ======	
	नेता – महात्मा	गांधी		
प्रा.डॉ. गणेश	भि. मोहोड, कारं	जा (घा.) जि. वर्धा		253
		000		
		पूर्विपिठीका : आफ्रिवे	वितिल कामगिरी	255
शा.डा. स्मिता	म. जाधव, कुऱ्हा	ा, जि. अमरावती		

64

सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका

डॉ. सुभाष गिरडे सुशिलाबाई रामचंद्रराव मामीडवार कॉलेज ऑफ सोशल वर्क चंद्रपुर

प्रा. संदिप गिरडे समाजकार्य विभाग

ISSN: 2319 9318

न्यु आर्टस, कॉमर्स व सायन्स कॉलेज, वर्षा

प्रस्तावना :- जोहान्सवर्ग येथील एम्पायर थिएटरमध्ये विरोधकांनी शपथ घेतली. त्यानंतर तातडीने कृती करण्याची गरज नव्हती. नोंदणीचा कायदा अजून पाप्त झाला नव्हता. लंडनमधील अधिकारी अजूनही त्या कायद्याला मंजूरी नाकारू शकले असते.भारतीयांच्या बिलाबदुदलचा निषेध नोंदवण्यासाठी गांधी व एच्. ओ. अली नावाचे एक मुस्मिल व्यापारी यांना लंडनला पाठवण्यात आले. सुरूवातीला त्यांना यश मिळाले. राजाने बिलावर नकाराधिकार वापरला. परंतु वर्षभराने ट्रान्सवालमध्ये स्वयंशासन, आल्याबरोबर हे विधेयक कायद्याच्या पुस्तकात समाविष्ट केले गेले. आता त्यात ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार राजाला नव्हता. १९०७ च्या जुलै महिन्याच्या आत सर्व भारतीयांनी स्वत:ची नोंदणी करावी अशी त्यात अट होती. गांधीच्या नेतृत्वाखालील भारतीयांनी तसे करण्यास नकार दिला. बहिष्कार अतिशय प्रभावी ठरला. सरकारने मुदत नोव्हेंबर अखेरपर्यंत वाढवुन दिली. तरीही फक्त ५११ जणांनी नोंदणी केली. बाकीचे ठाम राहिले. गांधींना पकडून न्यायालयात हजर केले गेले. एका पंधरवडयाच्या आत ट्रान्सवाल सोडून जाण्याचा आदेश त्यांना दिला गेला. गांधीनी हा आदेश धुडकावुन लावला. तयांना दोन महिन्यांच्या तुरूंगवासाची शिक्षा झाली. तुरूंगात जाण्याची त्यांची ही पहिलीच वेळ होती.तुरूंगात त्यांनी हेन्री थोरो यांचा सविनय कायदेभंगावरचा निबंध वाचला. त्याने ते भलतेच प्रभावित झाले. अन्याय कायदे पाळणे नाकारण्याचा अधिकार नागरिकाला असतो, कर भरणे नाकारून तो अधिकार वापरणे समर्थनीय असते अशी थोरो यांची भूमिका होती तसे केल्याबद्दल थोरो यांना १८४५ साली तुरूंगवास घडला होता. संयुक्त संस्थानातील गुलामगिरीची प्रथा अद्याप नष्ट झालेली नसल्यामुळे ती विरूध्द त्यांनी अशा प्रकारे निषेध नोंदवला होता.

हे कृत्य म्हणजे दिवाणी प्रशासनाला विरोध, असे थोरो मानत होते. सामान्यतः अशा कृत्यांना निष्क्रिय प्रतिकार (Passive resistance) ही संज्ञा वापरली

जाई. परंत् गांधीच्या मते हे कृत्य निष्क्रियतेचे नव्हते. त्यांनी अधिक समर्पक शब्द शोधण्याच्या प्रयत्न केला. 'इंडियन ओपिनिअन' मध्ये एक लेख लिहून समर्पक संज्ञा सुचविण्याऱ्याला त्यांनी बक्षीस जाहीर केले. मगनलाल गांधी यांनी 'सदाग्रह' म्हणजे 'नैतिक (भूमिकेचा) नेट लावणे' असा शब्द सुचवून बक्षीस मिळवले. गांधीनी त्यात थोडी सुधारणा करून 'सत्याग्रह' हा शब्द रूढ केला. सत्याची जी संकल्पना गांधींना अभिप्रेत होती ती आपल्याला माहीत आहे. 'सत्य' या शब्दााला पाश्चिमात्य विचारसरणीत जो अर्थ दिला जातो त्याहून 'सत्य' या शब्दाला पश्चिमात्य विचारसरणीत जो अर्थ दिला जातो त्याहुन 'सत्य' या शब्दाला फार खोल अर्थ आहे. हा अर्थ त्यांना तात्विक विचारमंथनातून नव्हे, तर राजकीय कार्यातूनच गवसला होता. जे साधायचा प्रयत्न ते करीत होते ते समर्पक शब्दांत व्यक्त करणे जमल्यावर त्यांना राजकारणातील असत्य व गैर साधनांवरच्या आपल्या आक्षेपाचे नीट स्पष्टीकरण देत आले. गुप्तता, फसवणुक, पळवाटा या गोप्टी सत्याग्रहाशी निश्चितच विसंगत होत्या. कुठल्याही प्रकारची लपवाछपवी न करणे हे गांधीच्या राजकारणाचे तत्वज्ञान बनले. 🖘 धोरणात अभिप्रेत असलेली आणखी एक बाब म्हणजे प्रतिपक्षाला नेहमी संशयाचा फायदा देणे ही होय. प्रतिपक्षान दिलेल्या आश्वासनांवर विश्वास ठेवावा, ती खरी मानून चालावे. ती आश्वासने पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्याची असते. दिलेला शब्द त्याने पाळला नाही तर तो अपरार्च ठरतो.

भारतात राजकीय कार्यामध्ये सहभागामध्ये महात्मा गांधीनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. महिलांच्या हक्कांबद्दल गांधीजी अयोग्य होते. त्यानुसार स्त्री पुरूषाचा मित्र आहे आणि स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्य समान अधिकारांसह भेट दिली आहे. स्त्री हा दुर्वन लैंगिक सबंध नाही तर मानवतेचा अर्धा भाग आहे. राष्ट्रपिता, राजकारणात महिलांच्या सहभागास उत्तेडन देण्यासाठी महात्मा गांधी हे सर्व प्रथम पुरूष होते. भारतीय संविधानाने मतदाता व नागरिक म्हणून पुरूष व महिला यांना समान अधिकार दिले आहेत. सध्या भारतात कार्री महिला संसद सदस्य आहेत. २० व्या शतकातीन सुधारकांमधून गांधीबद्दलच्या कल्पना आणि राजकीन आयुष्यातील त्यांची भूमिका यावरून दिसून येते. २१ 📼 शतकात, हे स्पष्ट आहे की, राजकारणात महिलांसाठी केट महत्वपूर्णपणे उच्च समानता सुनिश्चित करीत नाहीत. लोकशाहीच्या यशासाठी, महिलांची सक्रिय सहस्य आवश्यक आहे. या पेपरमध्ये मी भारतातील राजकारकार महिलांच्या सहभागावर आणि महात्मा गांधीच्या मोडन भूमिकेमध्ये मोठया प्रमाणात स्त्रियांना प्रेरणा देण्यास्ट भूमिका बजावते. आधुनिक सिद्धांताप्रमाणे, पुरूष अनि महिला या दोषांचे सामाजिक, आर्थिक आणि गुजुका

स्थापनेचे अविभाज्य घटक आहेत. हे पार्श्वभूमी लक्षात ठेवून हे पेपर भारताच्या निवडणुक प्रक्रियेत महिलांच्या भागावर लक्ष केंद्रित करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

भारतीय लोकशाहीतील समान हक्क :-

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र्य झाला. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या सर्व निवडणुकांमध्ये महिलांना समान मतदान हक्क मिळाले. मतदार आणि राजकीय प्रतिनिधी म्हणून महिला राजकारणात द्विगुणित भूमिका बजावतात. मतदानाच्या आधाडीवर, जरी प्रौढ मताधिकार १९३७ मध्ये मंजूर करण्यात आला, तर संविधान बनविण्याच्या प्रगतीशील भावनांनी ते प्रत्यक्षात आणले. भारतीय संविधानाने मतदाता व नागरिक म्हणून पुरूष व महिला यांना समान अधिकार दिले आहेत. सामान्यत: भारतात, नोंदणी आणि महिला म्हणून महिलांची भागीदारी पुरूषांच्या तुलनेत कमी लोकशाही म्हणजे पुरूष, स्त्रिया, सर्वांसाठी समानता हो, लोकशाहीच्या या मूलभूत संकल्पनेच्या तुलनेत सामान्यत: असे पाहिले जाते की स्त्रियांना जीवनातील विविध मार्गामधून वगळण्यात आले आहे, जे अधिक स्पष्टपणे राजकारणात आहे.

राजकारणात महिला सहभाग :--

इंटर-संसदीय संघाच्या देखरेखीच्या आकडेवारीनुसार, महिला संसदेच्या सदस्यांची नोंद ठेवते, जगातील केवळ २० टक्के महिला राजकीय प्रतिनिधी आहेत. १० वर्षापूर्वी, आकृती १५.१ टक्के होती. (स्त्रोत: इंटर संसदीय संघ, यूएनडीपी, महिला व महिला केंद्र). फिनलंड हे सर्वोच्च देशांमध्ये एक आदर्श उदाहरण आहे. विधानसभेत महिलांचे ४२ टक्के प्रतिनिधित्व आहे, तेथे आरक्षण नाही आणि लैंगिक असमानता निर्देशांक फिनलॅडला उच्च श्रेणीत स्थान देतो. जेव्हा आम्ही भारतातील महिला आमदारांवरील डेटाचे विश्लेषण केले तेव्हा आम्हाला आढळून आले की बिहारमध्ये महिला आमदारांची सर्वोच्च टक्केवारी, आणि विचित्रपणे, महिला साक्षरतेतील सर्वात कमी दर २०१३ च्या कर्नाटक विधानसभा निवडणुकीत एकुण २२४ सदस्यांमधुन विधानसभेसाठी केवळ ५ महिला निवडण्यात आल्या. २०१४ मध्ये अनेक राज्यसभा आणि संसदीय निवडणुका होत आहेत. महिला मतदार दावेदार यावेळी या वेळी काय करणार ? त्यांची संख्या बर्याच वर्षापासून सतत वाढत

विधानमंडळातील महिला प्रतिनिधी -

वरील पॅरामीटर्समध्ये भारताचे स्थान फार चांगले चित्र दिसत नाही. महिला संसदेत तसेच लैंगिक असमानता यासाठी गुण कमी आहेत. चीन एक देश आहे जो सामाजिक— आर्थिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय विश्लेषणासाठी भारताशी तुलना करते, बन्ने महिलांसाठी मतदाता कोटा आहे. राष्ट्रीय विधानसम्बन्ध २३ टक्के महिलांसह ते ५४ व्या क्रमांकावर आहे. बन्च जीआयआय क्रमांक ३५ आहेत्र महात्मा गांधी म्हणाले, एखादया मुलीच्या जन्माच्या वेळी मुलाच्या जन्माच्या वेळी जसजसा आनंद होईल तेव्हा पुरूष व स्त्री समानता प्राप्त करतील.'' (महात्मा गांधी खंड ८७ ९. २९२९)

महिलांबद्ल महात्म गांधीचे मत :-

१९२१ मध्ये माहात्मा गांधी यांनी यंग इंडियामध्ये लिहिले की स्त्री — पुरूष ही बिलदान, शांतता, नैराश्य, श्रध्दा आणि ज्ञान यांचे प्रतीक आहे. " ज्या सर्व वाईट गोष्टीसाठी मनुष्य स्वतः जबाबदार आहे, त्यापैकी कोणीही कला मानवतेच्या अध्या भागाचा, मादा संभोग नव्हे तर दुर्बल लेंगिक संबंधाचा गैरवापर म्हणून इतका अपमानजनक, इतका धक्कादायक, किंवा इतका बडबड करणारा आहे. त्यांनी सांगितले की स्त्रियांना आयुष्याच्या सर्व उपक्रमांमध्ये भाग घेण्याचा अधिकार आहे. आणि पुरूषांसारख्या स्वतंत्रता आणि स्वातंत्रय समान हक्क आहेत " माणसाच्या आत असलेल्या कियाकलाणांनुसार ती सर्वोच्च स्थानासाठी पात्र आहे" (भिगनी समाज, मुंबई येथे भाई /१९१८ मध्ये आपल्या भाषणात) त्यांना जाणवलं की स्त्रीच्या मागे लागणे प्रगतीच्या मार्गात अडथळा आहे.

गांधीबद्दल गांधींचे मत :--

गांधीजींनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे एकमात्र प्रतिनिधी म्हणून दुसर्या Round Table Conference मध्ये भाग घेतला. भारतातील इतर सर्व प्रतिनिधी वायसराय, लॉर्ड इरविन यांचे नामनिर्देषित होते. महिला अधिकारांसाठी लढा देत असतांना, गांधीजींनी भारताच्या महिलांना, पश्चिमेचे अनुकरण न करणे, ''भारतीय प्रतिभावान आणि भारतीय वातावरणास अनुकूल असलेल्या पध्दती'' लागू करणे आवश्यक होते.

पंचशील मजबूत करण्याठी महिला सहभाग :--

गांधीजी म्हणाले : '' माङ्या मते, हे स्त्री व पुरूष दोघे हळूहळू कमी होत आहेत की स्त्रियांना गर्भ टाळण्यासाठी किंवा त्या खांदयाला संरक्षण देण्यासाठी राइफलला खांदयावर घेण्यास प्रेरित केले पाहिजे. शेवट २७ जानेवारी १९४६ रोजी मद्रासमधील रचनात्मक कामगारांच्या परिपदेत गांधींनी महिलांना पक्षाच्या आधारे राजकारणात प्रवेश करण्याच्या विचाराने विधानसभेत प्रवेश करावा असे आवाहन केले. परंतु यापैकी किती सेवा विधीमंउळात प्रवेश करू शकतील आणि पंचायत आधार मजबूत करतील, असे विचारले असता. त्यांचे लक्ष्य खाली तयार करणे आवश्यक आहे जेणेकरून पंचायत फाउंडेशन मजबूत होईल आणि संरचना चांगली असेल. तळापासून तयार होताना एखादी चूक झाल्यास ते त्वरीत सुधारित केले जाऊ शकते आणि हानी जास्त होणार नाही.

महिला राजकीय सहभागामध्ये महात्मा गांधीची भुमिका :

ISSN: 2319 9318

१९३० च्या दशकात स्वातंत्र्य चळवळीच्या दरम्यान, गांधीजीनी महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने सत्याग्रह आंदोलनात भाग घेण्यास उत्तेजन दिले. साल्ट सत्याग्रह दरम्यान अटक करण्यात आलेल्या सुमारे १७,००० पैकी १७,००० महिलांनी स्वंयसेवकांना माहात्मांच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या समान भूमिकेचे एक खास उदाहरण दिले होते. गांधीजींनी भारताच्या स्त्रियांना दिलेले संदेश अशा प्रकारचे होते की, त्यांनी अशा पध्दतीने प्रतिसादर दिला ज्या पूर्वी त्यांनी कधीही केला नव्हता. " त्यांचया नागरी अवज्ञा मोहिमांनी नाट्मय पद्भतीने, भारताच्या सार्वजनिक जीवनातील मोठया संख्येने स्त्रियांच्या प्रवेशास महत्व दिले आहे. हे आमच्या देशात स्त्रियांच्या मुक्तीची सुरवात झाली. '' गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यक्रमात महिलांचे उत्थान एक महत्वाचे स्थान असल्याचे दर्शविते. आपल्या कृष्णविरोधी कृती ऐकून स्त्रिया मोठया संख्येने बाहेर पडल्या आणि राष्ट्रीय चळवळीत त्यांची भूमिका बजावण्यासाठी त्यांचे आश्रय व निर्जन अस्तित्व सोडले. अभिवादन करण्याची स्त्रियांनी त्यांची संपत्ती व शोभा काढ्न टाकली आणि जबरदस्त हेंडपून खडी आणि हस्तनिर्मित चप्पल घातल्या गेलेल्या तुरूंगात आनंदोत्सव केला, कमला नेहरू, सरोजिनी नायडू, अनुसुया साराभाई, सुशीला नाययार आणि मीराबेन गांधीवादी चळवळीशी संबंधित काही नामांकित महिला आहेत. भारतीय महिलेचे स्वातंत्र्य बहुतेक सर्व क्षेत्रात राष्ट्रीय जीवनाच्या वेगाने राजकीय जागृतीस कारणीभूत ठरले आहे. तृतीयांश दारू, अफीम आणि परदेशी कापडांचया दुकानाचे पोटिकिंग जवळजवळ केवळ महिलांनी केले. स्वातंत्र्य चळवळीत आणि राजकारणात भाग घेण्यासाठी महिलांना प्रेरणा देण्यासाठी गांधीनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली, गांधीबद्दल गांधीचे विचार आणि राजकारणात त्यांची भूमिका २० व्या शतकालील सुधारकांपासून निघून गेली होती. नवीन सामाजिक व राजकीय व्यवस्था तयार करण्यासाठी संपर्ध करताना महिलांना संभाव्य शक्ती म्हणून पाहिले. स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांना बळकटी देण्यासाठी खाजगी आणि सार्वजनिक आयुष्यातील संबंध जोडण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. तथापि दडपशाही नैतिक स्थिती नव्हे तर उत्पादन संबंधाशी संबंधित सामाजिक आणि ऐतिहासिक अनुभव या वास्तविकतेच्या संदर्भात येऊ शकत नाही. दुसरीकडे, स्त्रीच्या क्रियाकलापांची प्रत्यक्ष क्षेत्रे अशीच आग्रह धरत असतानाचर अशा परिस्थितीत निर्माण होण्णारी ती

महत्वाची भूमिका होती जी महिलांना घरच्या तुकडयांना मदत करते.

भारतात महिला सहभागांची वर्तमान स्थिती -

अलिकडच्या काळात, भारतीय नोंदी दर्शवितात की महिला मतदानाच्या टक्केवारीत वाढ झाली आहे. राजकीय पक्ष, एनजीओ, ऐक्शन गुप्स आणि समुदायातील सामान्य जागरूकता यामुळे मतांचा वापर करणार्या महिलांचे महत्व वाढवण्यासाठी या सहभागाने मोहिमेच्या प्रयत्नांची भरपाई केली. परंतु आपण विसरू शकत नाही की, त्याचे श्रेय महात्मा गांधीकडे आहे. भारतातील राजकीय चळवळीत सहभागी होण्यासाठी स्त्रियांना प्रवृत्त करणारे प्रथम मनुष्य होते. पुन्हा, सावधगिरीची नोंद आवश्यक आहे, असे मानले पाहिजे की राजकीय सहभाग नेहमीच महिला मतदाराच्या राजकीय जागरूकता दर्शवितो. सामान्यतः तथापि, ज्या देशांमध्ये नियमित निवडणुका असतात त्या देशांमध्ये राजकीय मतदारसंघ आणि पक्ष म्हणून सुधारित सुधारणा दिसून येते आणि विशेषतः निवडणुकीच्या वेळी महिलांच्या मते विशेषतः महिलांच्या मतदानासाठी अपील करतात. भारतीय संदर्भानुसार सतत निवडणुका पाहतातना हे दिसून येते जेव्हा राजकीय पक्षांच्या निवडणुकीच्या घोषणेत महिला मतदार व महिलांच्या गरजा व लक्ष देण्याची गरज वाढते.

सत्याग्रह -

माणसाने निर्माण केलेल्या प्रत्येक संस्थेत धोका हा असतोच, संस्था जेवढी मोठी, तेवढेच तिचा दुरूपयोग होण्याचे भय मोठे. लोकशाही अशीच एक मोठी संस्था आहे. अतएव तिचाही भरपूर दुरूपयोग होऊ शकतो. म्हणून लोकशाहीलाच टाळणे हा त्यावर इलाज आहे. लोकशाहीला अनुरूप वृती निर्माण करायची असेल, तर आम्हाला असहिष्णू राहता येणार नाही. असहिष्णुता हे आमच्या ध्येयावर आमचाच विश्वास नसल्याची खुण आहे.

मतस्वातंत्र्य आणि आचारस्वातंत्र्य जर आम्हाला स्वतः करिता हवे, तर ते दुसक्रयासही द्यावयास पाहिजे, बहुसंख्यांचे सरकार लोकांवर जुलूम करू लागले, म्हणजे ते अप्लसंख्या नोकरशाहींने चालविलेल्या जुलुमाइतकेच असहय होते. अल्पसंख्याकांना समजावून, त्यांच्या संमतीनेच आम्ही त्यांना धीराने आपल्याकडे वळविले पाहिजे.

एका विशिष्ट मर्यादेपावेतो बहुसंख्यांचे शासन मानायलाच हवे. तपशिलाबाबत आम्ही त्यांचे निर्णय अवश्य मानावेत, पण सर्वच निर्णय डोळे मिटून मानू, तर ते गुलामीचे लक्षण ठरेल. लोकशाही म्हणजे 'मुकी बिचारी कुणी हाक' अशासारख्या मेंढरांचा समुदाय नव्हे. लोकशाहीत व्यक्तीच्या आचारविचार—स्वातंत्र्याची जपणूक कसोशीने केली जाते, करावयास हवी, म्हणून (इच्छा व

पडेल तर) अल्पसंख्याकांना वेगळा मार्ग चोखाळण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, असे मी मानतो.

ज्या समाजात व्यक्तींना महत्व नाही, त्या समाजात सत्वच राहणार नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्य असेल, तर एखाद्या व्यक्तीला स्वेच्छापूर्वक स्वतःला समाजार्पण करण्याची स्फुर्ती होईल. तिचे हे स्वातंत्र्य हिरावून घेतल्यास ती जड यंत्रवत बनून, समाजाची बरबादी होईल. वैयक्तिक स्वतंत्र्य वजा केल्यासही सुसंस्कृत समाज निर्माण होऊ शकणार नाही.

सत्याग्रहाचा अधिकार जन्मसिध्द आहे.

ISSN: 2319 9318

सविनय कायदेभंग हा नागरिकांचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. त्यातून कधीच अराजकता निर्माण होऊ शकत नाहीं. हेतू दृष्ट असेल, तरच अराजकता संभवते. अशा अराजकतेला सत्तेच्या सहयाने सरकार थोपवित न थोपव् शकले, तर स्वतः नष्ट होईल, पण सविनय कायदेभंगाला दडपण्याचा प्रयत्न हा आवाजाला दडपण्याच्या प्रयत्नासारखा (व्यर्थ) ठरेल

माझ्या मते, सविनय कायंदेभंग हे वैध आंदोलनाचे शुद्धतम स्वरूप होय. अर्थात आम्ही विनय आणि अहिंसा यांचा केवळ ढोंगपूर्ण बुरखा म्हणून उपयोग केला तर त्यामुळे लोक अर्थ:पतीत होतील आणि हा प्रकार निदनीय ठरेल.

शुध्द सत्याग्रहाची कसोटी -

जो कायदेभंग मन:पूर्वक विनयपूर्ण असेल, ज्यात उर्मटपणा नसेल, जो भरीव तत्वावर आधारीत असेल आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे ज्यात द्वेष, तिरस्कार यांचा लवलेशही राहणार नाही, अशाला शुध्द सत्याग्रह म्हणता येईल.

या सविनय कायदेभंगात फक्त तेच भाग घेऊ शकतील जे इतर कष्टप्रद कायदे – ते जर सद्सद्विवेकबुध्दी आणि धर्मबुध्दीला विघातक नसतील तर पाळतात व जे स्वतः करणाऱ्या अवज्ञेची शिक्षा आनंदाने भोगण्यास तयार आहेत. ही अवज्ञा पूर्णत: अहिंसक असावी लागेल. आत्मक्लेश आणि प्रेम केवळ याद्वारे प्रतिपक्षावर विजय मिळविणे हे सविनय अवज्ञेमागील तत्व आहे.

सत्याग्रह हे वैध उपयांपेकी एक अत्यंत प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा उपयोग करण्यापूर्वी इतर सर्व उपायांचा अवलंब करून पाहिला पाहिजे. लोकांना भेटणे, अधिकाऱ्यांना भेटणे, सर्वांना समजावृन सांगणे, मन वळविणे इत्यादी सर्व उपाय निरर्धक उरल्यावरच तो सत्याग्रहाच्या उपयोग करील. एकदा असे केले म्हणजे तो सर्वस्व पणास लावतो आणि नंतर पाऊल मागे घेत नाही.

सत्याग्रह या शब्दाचा बराच सैल उपयोग करतात आणि प्रच्छन हिंसेलाही कधी कधी सत्याग्रहाचे नाव देण्यात येते, पण या शबदाचा जन्मदाता या नात्याने मी स्पष्ट करू इच्छितों की यात कायिक, मानसिक या वाचिक कसल्याही प्रकारच्या हिंसेवर पूर्ण बहिष्कार असायला पाहिजे. प्रतिपक्षांचे वाईट चिंतणे अथवा इजा पोहोचविण्याच्या उद्देशाने त्यांच्याशी किंवा त्याच्याबद्दल वाईट बोलणे याने 'सत्याग्रहा' चे उल्लंघन होते. त्यामागे कोध अथवा द्वेष नसावा. गोंगाट, निदर्शन अथवा उतावळेपणाही असू नये, सत्याग्रह ही बळजबरीच्या थेट उलट कल्पना ओ. ती हिंसेपेक्षा अगदी वेगळी, पण हिंसाचाराशी (परिणामदृष्टया) सर्वस्वी तुल्यबळ अशी चीज आहे.

मी अनेक वेळा म्हटले आहे, की हिंसा, लूटमार जाळपोळ यांना सत्याग्रहात मुळीच स्थान नाही, पण याला (सत्याला) न जुमानता आम्ही घरे वाळली आहेत. जुलुमाने हत्यारे हिसकली आहेत, धमक्या दाखवून लोकांकडून पैसे घेतले आहेत, आगगाडया अडवल्या आहेत, तारा कापल्या आहेत, निर्दोश माणसांची हत्या केली आहे आणि दुकाने व घरे लुटली आहेत. फाशीच्या तक्त्यावरून माझी सुटका करण्याच्या उद्देशानेसुध्दा वरील एकही गोष्ट केलेली मला आवडणार नाही.

हिसेंच्या प्रयोगात मला भारताच्या नाशाशिवाय इतर काहीही (शक्यता) दिसत नाही. देशातील कायदे मोडून जर लोक आपला राग शमवत असतील तर ते आत्मघात करीत असून, भारताला परिणामी अवर्णनीय कष्ट भोगावे लागतील. सत्याग्रह आणि सविनय कायदेभंगाच्या माझ्या कल्पनेत कायद्यांची दुष्टबुध्दीने केलेली पायमल्ली अभिप्रेत नाही. सत्याचा प्रचार हिसेंच्या साहाय्याने होऊ शकत नाही असा माझा अनुभव आहे. ज्यांना स्वत:च्या ध्येयात पूर्ण विश्वास आहे त्यांच्यात असीम तितिक्षा असावी लागेल. ज्यांच्यात हिंसेची कोणतीही छटा शिल्लक नाही तेच सविनय कायदेभंगास योग्य ठरतील. ज्याप्रमाणे कोणीही एकच वेळी संयत आणि कुपित असू शकत नाही. तद्वत अवज्ञाही एकसमयावच्छेदे करून सविनय आणि अविनय (हिंसात्मक) असू शकणार नाही. मनोविकारावर पूर्ण विजय मिळविल्यावरच जसा संयम शक्य ठरतो, तद्वत देशाच्या कायद्याचे जर आम्ही सहर्ष आणि पूर्णतया पालन करीत असू, तरच आम्हाला सविनय अवज्ञेचा हक्क प्राप्त होईल. प्रलोभनांनी वेष्टिलेल्या परिस्थितीत प्रलोभनांपासून मुक्त असण्यातच जसे खरे रहस्य आहे. तसेच रागाची अनेकविध कारणे चौफेर असलेल्या स्थितीतही क्रोधवश न होण्यातच खरा अर्थ अस् शकतो.

धरणे वा घेराव -

ISSN: 2319 9318

लोकांनी धरणे देण्याच्या जन्या जंगलीपणाला पुन्हा सुरूवात केली आहे. हा प्रकार अशोभनीय आहे. म्हणून मी याला जंगली म्हटले आहे. यात भेडकपणाही आहे. कारण धरणे देणाराची खात्री असते, की त्याला चिरडून कोणी पुढे जाणार नाही. ही हिंसा नसेल, पण तिच्याहीपेक्षाही जास्त निंदनीय गोष्ट आहे. धर्मयुष्दात आपण प्रतिस्पर्ध्यालाही आपणावर वार करण्याची संधी देतो, पण जेव्हा आम्ही त्याला आम्हाला चिरडून पुढे जाण्याचा (एकमेव) पर्याय खुला ठेवतो, तेव्हा आम्ही त्याच्यापुढे एक विषम आणि अपमानास्पद परिस्थिती निर्माण करतो. उत्साहामुळे धरणे देणे जंगलीपणाचे आहे, हे आमच्या लक्षातसुध्दा आले नाही, पण ज्याकडून सद्सद्विवेकबुध्दीच्या आज्ञेनुसार वागणूक आणि ह्या त्या आपतींना तोंड देण्याच्या तयारीची आम्ही अपेक्षा करतो, तो इतका अविचारी बन् शकणार नाही, अतएव असहयोगी लोकांनी प्रथमपासूनच फार फार काळजी घ्यावयास हवी. याकामी अधीरता, जंगलीपणा, उर्मटपणा अथवा समर्थनीय जुलूमजबरदस्ती यापैकी काहीही नसावे. व्यक्तिवाद आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा समन्वय करीत करीतच त्याने आजचा (प्रगतीचा) मुक्काम गाठला आहे. निरंकुश व्यक्तिस्वातंत्र्य हे वन्यपशूंनाच संभवते. सामाजिक कल्याणाकरीता संयमापुढे त्याने नतमस्तक होण्यातच तो घटक असलेल्या समाजाचे आणि स्वतः त्याचे दोघांचेही कल्याण आहे. मानवी आणि दैवी दोन्ही नियमांचे स्वेच्छेने सहर्ष पालन करण्याची सवय लावून घ्यावयास हवी. कारण असेच लोक लोकशाहीस पात्र ठरतील. लोकांनी प्रथम स्वतःला ही कसोटी लावून पाहावी. त्याला नि:स्वार्थीही असावे लागेल. व्यक्तीपुरता अथवा पक्षापुरताच विचार न करता, त्याला व्यापक दृष्टीने संपूर्ण लोकशाहीचा विचार करावा लागेल, मगच तो सविनय कायदेभंगाचा अधिकारी होईल.

उपवास -

सत्याग्रहाच्या अस्त्रागारातील उपवास हे अत्यंत प्रभावी अस्त्र आहे, केवळ शरीरत: उपवासक्षमता असून भागणार नाही, ईश्वरावर अनन्यभक्ती नसेल, तर इतर सर्व लायकी व्यर्थ होय, एखाद्याची यांत्रिक नक्कल करण्याचीही ती बाब नव्हे. तिची प्रेरणा अंत:स्थ परमेश्वराकडून मिळावी लागते आणि हे फार विरळ आहे.

येथे मी एका सामान्य सिद्वांताचा उल्लेख करतो. सर्व उपाय थकल्यावरच सत्याग्रहााने उपवास योजवा. सफलतेबद्दल आसक्ती बाळगून उपवास करू नये. तत्वहीन उपवासांना उपहासपात्र आजाराचे स्वरूप येते व ते हानिकारकच ठरतात. शांतिसैनिकातील सर्व गुण अशा व्यक्तीत असावे लागतील. तिचे जीवन आमूलाग्र शुद्ध

असावे. हे सर्व एकाच व्यक्तीत आढळणे बरेच कठीण आहे.

उपवासाला क्वचित बळजबरीचा त्रास येतो, हे नाकबूल करता येणार नाही. स्वार्थी उद्देशाकरिता करण्यात येणाऱ्या उपवासात हा वास बराच उग्र असतो. स्वार्थाकरिता एखाद्या व्यक्तीवर असे अन्याय्य दडपण आणण्याला म्हणावा लागेल. माझ्याविरूध्द दिलेल्या उपवासातील धमक्यांच्या दडपणाला मी यशस्वितेने तोंड दिले आहे. कोणी म्हणेल, की स्वार्थपूर्ण आणि स्वार्थिहन उपवासांमधील विभाजन रेषा स्पष्ट नाही, तर मी एवढेच म्हणेन, की ज्याच्याविरूध्द उपवास करण्यास आला असेल, त्यांची जर मनोमय खात्री असेल, की त्याच्याविरूध्दचा उपवास अन्याय्य आहे, तर उपवास करणारा मेला, तरी त्याने त्याची निग्रहपूर्वक दखल घेऊ नये. असे केले म्हणजे अन्याय्य उपवासांच्या प्रथा आपोआप विरून जातील. माणसाच्या इतर सर्व कामकाजांप्रमाणे योगायोगच आहेत (सबब उपवास म्हणजे न्याय्य उपवासच अस् शकतात.)

सत्याग्रहाचे खरे शिक्षण -

ज्याचे हृदय सुवर्णमय आहे. ज्यांच्यात देशप्रेम आहे व ज्यांना शिकण्याची इच्छा आहे. की कोणी तरी त्यांचे मार्गदर्शन करावे, अशा हजारो —लाखो लोकांना आम्ही सत्याग्रहाचे योग्य शिक्षण दिले पाहिजे. फक्त मोजके बुद्धिवान व निष्ठावान कार्यकर्ते यासाठी पुरतील. हे मिळालयास संपूर्ण देशाला ताबडतोब कार्यपवण करता आणि बहसंख्येच्या केवळ अव्यवस्थित गर्दीबाजीऐवजी सुव्यवस्थित लोकशाही प्रस्थापित होऊ शकेल.

समुदायाच्या क्षोभाची जितकी मला भीती वाटते, तितकी सरकारी क्षोभाची वाटत नाही. कारण जनतेतील स्वच्छेदता राष्ट्रीय रोगाची द्योतक आहे, तर सरकारी रोप फक्त मोजक्या यंत्रणेपुरताच मार्यादित असल्यामुळे जनक्षोभाला तोंड देणे त्यापेक्षा किती तरी कठीण असते. नालायक ठरलेल्या सरकारला पदच्युत करणे सोपे आहे, पण भाऊगर्दीतील व्यक्तीचा उन्माद घालवणे फारच कठीण आहे.

पण हेही खरे, की या गर्दीला योग्य शिक्षण देणेही जास्त सुलभ आहे. गर्दीचे काम विचारपूर्वक करीत असतात. आपल्या चुकांबद्दल त्यांना एचातापही ताबडतोब होतो. सरकार किंवा प्रजा कोणही दहशतवादाचा अवलंब केल्यास, लोकशाहीची भावना रूजवणे कठीण आहे आणि एका अर्थाने या दोघोपैंकी प्रजेचा दहशतवाद हा लोकशाहीचा जास्त मोठा शत्रू मानावा लागेल.

ISSN: 2319 9318

खरीखुरी लोकशाही प्रस्थापित होऊन लोकांच्या हाती सत्ता आल्यास प्रजेच्या स्वांतत्र्यात होणाऱ्या हस्तक्षेपाचे प्रमाण कमी होत जाईल. निराळया रीतीने असे म्हणता येईल. की राज्यसत्तेच्या कमीत कमी हस्तक्षेपाची गरज पडून, जे राष्ट्र आपले व्यवहार शांततामय आणि प्रभावी रीतीने करू शकेल, तेच खऱ्या अर्थाने लोकतंत्रात्मक ठरेल. जेथे अशी परिस्थीती नसेल, तेथील राज्य बाहयत: लोकशाही दिसले, तरी खऱ्या अर्थाने ते लोकशाही असणार नाही.

राज्यसत्तेच्या वाढत्या हस्तक्षेपाचे मला फार भय वाटते. कारण, वरपांगी जरी शोषण कमीत कमी करण्यात तिला यश मिळाले, तरी व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आघात होत असल्यामुळे तीमानवजातीचे फार मोठे अकल्याण करते. कारण व्यक्ती हेच राष्ट्राचे उगमस्थान आहे. राजय म्हणजेच हिंसेच केंद्रित आणि संघटित स्वरूप होय. व्यक्तीला जसा आत्मा असतो, तसा राज्याला असत नाही, सबब राज्यसत्तेची हिंसेपासून मुक्तता होणे नाही. राज्यसत्तेलाच मी साध्य मानत नाही. प्रजेचा सर्वांगीण विकास आणि उन्नती करण्याचे ते साधन मात्र आहे. प्रतिनिधीमार्फत राष्ट्रीय जीवनाचे नियमन करणे एवढाच राज्यसत्तेला अर्थ आहे. जर हे राष्ट्रीय जीवन इतके परिपूर्ण झाले. की नियमानाची गरज उरणार नाही, तर प्रतिनिधीत्वाचीच गरज राहणार नाही. अशा स्थितीत प्रत्येक जण आपापला राजा राहील. शेजाऱ्यांना त्रास न होईल असे. आत्मनियमन तो स्वेच्छेने करील. म्हणून आदर्श स्थितीत राज्यसत्ता राहणारच नाही, मात्र जीवनात आदर्श कधीच गाठता येत नाही म्हणून थोरोने (अमेरिकन तत्वज्ञ) म्हटले आहे, की ज्या राज्यात किमान नियंत्रण असेल, ते उत्कृष्ट राज्य होय.

राज्यसत्ता गैरहजर असलेला समाज आज जगात कोठेही नाही. जर कधी काळी तो निर्माण होऊ शकला, तर भारतातच संभवतो. कारण भारताने अशी समाजव्यवस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला आहेत्र. आजपावेतो आम्हाला या दिशेने कमाल धैर्याचा प्रत्यय देता आला नाही. ज्यांचा यावर विश्वास असेल, त्यांनी ही बहादुरी करून दाखवावी, हा त्याचा एकमेव मार्ग आहे. याकरिता जसा आम्ही तुरूंगभयाचा त्याग केला, त्याप्रमाणे मृत्युभयाचाही त्याग करावा लागेल.

निष्कर्ष -:

सध्याच्या काळात राजकारण हा कौशल्य नियंत्रित क्षेत्र आहे. पर्यावरण नियंत्रित करण्यासाठी पुरेसे कुशल असलेले लोक राजकारणात निश्चितपणे सिक्कय आहेत. त्यामुळे राजकीय कार्यक्षमता आणि वैयक्तिक नियंत्रण जवळजवळ संबंधित आहे. वैयक्तिक नियंत्रण असलेल्या व्यक्तींना त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि इतर वैयक्तिक

व्यवसायांवर मोठा प्रभाव पडण्यासाठी राजकीय प्रणालीची जावीण होते. त्यांच्यासाठी राजकीय व्यवस्था ही एकमेव स्त्रोत आहे. ज्यामुळे त्यांना काही फायदे मिळू शकतात, राजकीय व्यवस्थेच्या निर्णयांना त्यांच्या विविध कार्यामध्ये हस्तक्षेप म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते राजकीय प्रिकेयेशी संबंधित राहण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे. तर तुलनात्मक विशेलषणतून हे स्पष्ट होते की राजकारणात महिलांसाठी कोटा अनिवार्यपणे उच्च समानता सुनिश्चित करीत नाहीत. देशात राजकारणात महिलांच्या स्थितीवर सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभावांची कोणतीही सोपी स्पष्टीकरण नाही. काही राष्ट्रांमध्ये स्त्रियांसाठी समानता मिळविण्यासाठी कोटसने काही केले आहे. असेही देश आहेत ज्यांनी राष्ट्रीय राजकारणात आरक्षण न महिलांसाठी उच्च प्रतिनिधत्व केले आहे. भारतात स्थानिक सरकारमधील महिलांसाठी संवैधानिक कोटा सादर करण्यात आला. या कोटांच्या प्रभावांना अजूनही भारतातील राज्य आणि राष्ट्रीय शासनांमध्ये दिसत नाही. पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत ५ टक्के लोकसंख्येच्या १५ टक्के लोकसभा मतदारसंघातून ११ टक्के आगामी राष्ट्रीय निवडणुकीत आपण किती चांगले करू शकतो? महिला आरक्षण कमी करो बर्याच वर्षापासून महिला आरक्षण विधेयक संसदेत अडकले असल्याने राजकीय पक्षांनी सामान्य निवडणुकीसाठी तिकीट देणे सुरू केले म्हणून महिलांचे कमी प्रतिनिधीत्व केले जाईल.

:संदर्भसुची ::

- (१) इंटरनेंशनल एनसायक्लोपीडिया ऑफ सोशन सायन्सेस, व्हॉल, १, न्यू यॉर्क, १९६८, पी. २५५
- (२) लक्ष्मी देवी, महिला विकास आणि कौटूंबिक कल्याणचे विश्वकोष, व्ही १ एन्मोल प्रकाशन, नवी दिल्ली,

3998

- (३) बोस, निर्मलकुमार, गांधीवादावरील व्याख्यान
- (४) दत्ता, डी. एम. द फिलोसॉफी ऑफ महात्मा गांधी
- (५) फिशर, लुईस महात्मा गांधी यांचे जीवन
- (६) गांधी , मोहनदास करम चंद, महात्मा गांधी यांचे एकत्रित कार्य.
- (७) राधाकृष्ण, एस. एड. महात्मा गांधी ११ वर्ष

Recommended

Peer-reviewed

Harshwardhan Publication Pvt. Ltd At. Po. limbaganesh, Tg. Dist. Beed - 431 126 (Maharashtra)

> ₹ 700/-ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

"Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization"

on 24th March, 2018

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442001

International Conference Proceedings Publication

Conference Co-ordinator
Dr. Ravi Kumar, MGIHU
Dr. Ashok Nath Tripathi,
MGIHU

Director, Conference

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Centre)

New Arts, Commerce and Science College,

Wardha

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Prof. GirishwarMisra

Prof. Manoj Kumar

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. R. K. Gupta

Dr. HarishkumarSaddi

Dr. Rafida Nawaz (Pakistan)

Kadar Nawaz Khan

Dr. Abhijit Verulkar

Prof. Nripendra Prasad Modi

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (DoonUni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors (Seminar Edition, Hindi and Marathi):-

For Hindi:

Dr. Ravi Kumar, MGIHU

Dr. Ashok Nath Tripathi, MGIHU

Dr. Sandhya Singh, NUS, Singapore

For Marathi:

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Anwar Ahmad Siddiqui, MGIHU

-: Date of Publication: -24th March 2018

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on "Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization" sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book's review.

The Wardha city is well known as 'Gandhi City'. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. Globalization' may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross-country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha **Dr. Ashok Nath Tripathi** Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R. 10.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
	प्रा.डॉ.अभय एस.लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह,अहिंसा व खादी)	1
	डॉ. अभिलाषा राऊत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
-	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीजींची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
5	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गाांधीजीचा समता विषयक दृष्टिकोन: एक तात्त्विक चिंतन	21
	प्रा.डॉ. भानुदास डी जामनेकर	महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
9	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
DD	ज्ञ. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
11	प्रा.जगदिश आर. चिमुरकर प्रा.भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधीचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
12	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
13	कैलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजीचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
54	प्रा. कमलेष मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
15	डॉ.सो.किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीर्जीच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा	48
16	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
17	माडॉ. किशोरबी. कुडे	महात्मा गांधीजीच्या विचारधारेतुन समाजकार्य	52
EB.	डॉ. मिलींद भगत ज. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी—सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
39	मेख मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगीकता	62
39	🗷 डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
21.	डॉ. लोकेश नंदेश्वर	जागतिकीकरणाविषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
12	प्रा.डॉ.नथ्थु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामस्वराज्य	70
/	प्रफुल इ. ढोके	''महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार''	72
34	डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिककाळात महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक विचारांचीउपयोगिता.	77
15	प्राडॉ. प्रवीण कारंजकर	म. गांधीची अहिंसासंकल्पणाः एक अध्ययन	79
16	डॅ पुरुषोत्तम माहोरे	महात्मा गांधीचे सत्याग्रहासंबधी विचार व वर्तमानातील उपयोगिता	82

27	डॉ.सी.पुष्पा सुभाष तायडे	महात्मा गांधींचा अनासक्तीयोग	8:
28	प्रा.डॉ.शिंदे आऱ्.डी.	कालजयी पत्रकार : महात्मा गांधी	90
29	प्रा. राहुल लभाने	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भात मौलीक विचार.	
30	प्रा. राजूमा. खरडे	खादीचे जनक महात्मा गांधी	99
31	प्रा. रमेश नरसिंग थोरात,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	103
32	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	105
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविषयीचे विचार व कार्य	107
34	डॉ. समृध्दी मदन टापरे	गांधीर्जींचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	110
35	प्रा. संजय दौ. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासा संबंधीचे आर्थिक विचार	112
36	प्रा.डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	116
87	डॉ. संतोषबाबुराव कु—हे प्रा. सिध्दार्थबी. टेंभूणें	म. गांधींजींच्यां ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	120
9		ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीची भूमिका	124
	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	127
0	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
1	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
3	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीच्या सर्वोदयाची विचारधारा	140
	प्रा. विषाखा के. मानकर	सामाजिक विकासाकरीता माहात्मा गांधीचे विचार	1.47
!	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	गांधीजींचे आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापणाबाबतमत	147
7	प्रा. यादवरावरा. गहाणे	गांधीजींचे विचार व वार्णी	146
Ţ	गा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,	गांधीजीची सत्यागदानी शुक्ती	149
R	ग.मंजुषा कृ. वरफडे	कर्मयोगी गांशी	154
Я	ा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे	महात्मा गांधीजींच्या विचानांची प्रापंति	1:55
म	ा. प्रमोद वा. तडस	महात्मा गांधीजींचा गाम विकास के र	159
डें	ॉ. रविंद्र मा. महाजन	महात्मा गांधीच्या सर्वोद्य संदूर्ण ६	161
डाँ	र्ग. सौ. शीलासंजय खेडीकर	सामाजिकसमता	162
	वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधींची नीती मुल्ये आणि अध्यात्म 1	64
	r.Archana Pathya		67
	. डी.एन. प्रसाद	and Whad:	69
91	. O. 7.1. A416	1 1191 (0)1 (11)1 (11)	77

20	जा. दिलीप जीवन रामटेके	गांधीजी का आध्यात्मिक दर्शन	1 4 50
57	मेघावी शुक्ला		179
	नवाया सुपला	"अहिंसक जीवन-शैली : मानवसमाज की समरसता	184
		का आधार- जीवन मूल्य के सन्दर्भ में एक सक्ष्म	104
		विश्लेषण'	
58	पंचलिंग हनमंत गणपती	गांधीजी की अहिंसा अवधारणा और सत्याग्रह की	105
		कार्यपध्दती	187
~	प्रभाकर पुसदकर	गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और	101
		सार्थकता	191
60	🗊. डॉ. रफिकबा शेख	स्वदेशी और खादी	101
61	सतीश गोवर्धन पेटकर		196
	चतारा गाववन पटकर	महात्मा गांधीजी का सामाजिक व शिक्षा दर्शन	198
62	डॉ.शंभू जोशी	अहिंसक समाजपरिवर्तन का माध्यम : रचनात्मक	
		कार्यक्रम	201
55	सुधा जांगिड		
	डॉ सोनु जेसवाणी	अनासक्ति योग : हिंदू धर्म, परम्परा और भगवतगीता पर गांधीजी के विचार	209
54	डॉ. शशि विनोद पनपालिया		
-		महात्मा गांधीः युद्ध और शांति	213
55	डॉ . (आचार्य) निशा जोशी	''गांधीजी का अस्वादव्रततथा योग में आहार की	215
		अवधारणाः एक अध्ययन''	217
16	भावना पी गजेरा	गांधी युगीन सत्याग्रह में खादी स्वराज का प्रतिक	200
	पेयुष एस. अंजीरीया	ऐतीहासीक परिप्रेक्ष्य में	222
17	ज्योतीरानी	महिलाओं के अधिकारोपर गांधीवादी प्रवचन	
8	Tel arm A	보고 있다. 그 보고 있는 아니라 나는 그리고 그는 그는 그는 그는 그는 그는 그는 그를 보고 있는 것이 되었다. 그는 그는 그는 그를 보고 있는 것이 없는 것이 없는 것이다.	226
	प्रज्ञा वनमाली	महात्मा गांधीजींच्या विचार धारेतील आधारस्तंभ	229
8	=	सत्याग्रह अहिंसा आणि खादी	22)
0	डॉ.खासेराव हि. बहिरव शिंदे	भारताची फाळणी - काँग्रेस - गांधी - वास्तव ऐतिहासीक	234
		चिकित्सा"(पुर्वोध)	234
9	प्रा. नरेन्द्र डेबे	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	226
p	डॉ.मनोज पण्ड्या		236
	C. 1 1101 4-641	गाँधी मूल्यों की साहित्यिक प्रभावान्विति : हिन्दीकाव्य	238
	निरजकुमार	क झराख से	250
	। । रज्युनार	गांधी के ग्रामस्वराज में सभ्यता विमर्श का	242
-	राकेश विश्वकर्मा	मनोवैज्ञानिक विश्लेषण	272
	वक्रा विश्वक्रम्।	विकास का वैश्विक विमर्श और स्त्री हिंसा के नए	247
	- Q	स्वरूप	247
- 4	डॉ. सतीश पावडे	गांधीगीरी : सत्याग्रह का आधुनिक मनोविज्ञान (विशेष	250
		संदर्भः हि. दी. फिल्म-लगे रहो मुन्नाभाई)	250
5	Shravan kumarJha	गांधी की पत्रकारिता और समाजकार्य	252
		राज्या जार सन्।ज्या	253

स्पृश्य—अस्पृश्य हो भेदभाव पाळलाच नाही. ते उच्च जातीमध्ये जन्माला असले तरी स्वतःला सर्व जातीमध्ये समाविष्ट करित होते. गांधीजीनी अ आश्रमात हरिजन परिवाराला प्रवेश देण्यापासून अस्पृश्यता निवारण्याचे काम केले होते. वधु-वरांपैकी एक सवर्ण आणि अस्पृश्य असणाऱ्या विवाह समा उपस्थित राहण्याची केलेली प्रतिज्ञाही त्यांनी शेवटपर्यंत पाळली. संदर्भ सूची

- १. बंद्योपाध्याय अनु, (१९७१), बहुरूप गांधी, नई दिल्ली : गीता ऑफसेट प्रिंट
- २. धर्माधिकारी दादा, (१९९४), मानवतेचा मापदंड महात्मा गांधी, वर्धा: परंम
- ३. पांढरीपांडे सु. श्री., (२००१), गांधी : परंपरा आणि परिवर्तन, वर्धा : पर
- ४. गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र. (१९५९), अहमदाबाद.

महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

न्यु आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा.

pmache76@gmail.com मो.9860414376

मानवतेचे महान पुजारी, सत्य, अहिंसा, सर्वधर्मसमभाव हे तत्व आंतरराष्ट्रीय समुदायाला देण विचारवंत, भारतीच्या स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते, रचनात्मक कार्य करणारे, धर्म आणि राजकारणाचा परर पुरक विचार मांडणारे विचारवंत म्हणुन महात्मा गांधीजींना ओळखले जाते. महात्मा गांधीजींचे क मानवतावादी कार्य होते. त्यांनी मानवतावादी शिकवन दिली. व्यक्ती स्वातंत्र्य, बंधुत्व, विकेंद्रीकरण, ग्रामरा या सारख्या लोकशाही तत्वांना त्यांनी आपल्या विचारात महत्वाचे स्थान दिले. शिक्षण, धर्म, नित राजकारण, अर्थकारण कायदा, आरोग्य शेती, लघुउदयोग, अस्पृश्यता, दारुबंदी इत्यादी श्रेत्रात गां विचाराने आपले प्रभाव प्रस्थापित केला. आल्बर्ट आईन स्टाईन यांनी महात्मा गांधी बदल म्हणता हाडामासांचा हा महामानव आमच्यात होता यावर पुढील पिढयांचा विश्वास बसणार नाही, तर विनोबा भा महात्मा गांधीजींच्या संदर्भात असे म्हणातात की, भगवान बुध्दांनंतर सत्य अहिंसेचा एवढा मोठा पुजारी दुसर झाला नाही. आज आंतरराष्ट्रीय समुदायाला महात्मा गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता आहे.

ग्राम स्वराज्यं:- भारतातील ग्रामीण भागांचा विकास केल्या शिवाय भारताचा विकास होणार नाही. याकरीत ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचा विकास प्रथम झाला पाहिजे असे महात्मा गांधीज़ींना वाटते. महात्मा गांधी ग्रामीण भागातील लोकांची बेकारी, कमी करण्यासाठी १९२५ मध्ये अखिल भारतीय विणकर संघटना स्थापन केली. गोसेवी संघ, आदिम जाती सेवा संघ, तालीमी संघ, गांधीसेवा संघ, कस्तुरबा ट्रस्ट, गांधी खादी विदयालय इत्यादी संस्था व संघटनांची स्थापना केली. या संघटनाच्या माध्यमातुन ग्रामीण भागाचा विकास करणे हे महात्मा गांधीजीचे ध्येय होते. महात्मा गांजीजी १९३६ पासुन वर्धा येथिल शेगाव (सेवाग्राम) येथे खेडयांचा विकास कार्यक्रमांची सुरुवात केली. महात्मा गांधीजींनी खेडयाकडे परत चला असा संदेश जगाला दिला. भारतीय ७३ वी घटनादुरुस्ती करुन १९९३ मध्ये पंचायतराज व्यवस्था देशात लागु झाले. त्यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेच्या समावेश होते. आजही केंद्र, राज्य सरकार गावांचा विकास

धर्म व राजकारण: - महात्मा गांधीजी म्हणतात धर्म आणि राजकारण हे एकमेकांपासुन वेगळे नसुन ते एकमेकांस पुरक आहेत. गांधी राजकारणाला धर्मापासुन वेगळे करुन इच्छित नव्हते. जाति, धर्म व ईश्वर एकच आहेत म्हणुन धर्म आणि राजकारणाची फारकत शक्य नाही, प्रत्येक राजकारणी व्यक्तीच्या बोलण्यात व कृतीत नितिमुल्यांचे अधिष्ठान असावे. महात्मा गांधी म्हणतात धर्म म्हणजे सर्वांवर प्रेम करणे, सर्वांची सेवा करणे आणि दुर्गुणांवर विजय मिळवणे, आज राजकारणी नितिमुल्यांचे उल्लंघन करीत आहेत. बहुतांश राजकारणी गैरमार्गाने पैसा मिळवित आहेत. त्यांनी जर महात्मा गांधी सांगितलेल्या नितिमुल्यांचे अनुकरण केले तर समाजात भ्रष्टाचार होण्यास आळा बसेल.

अहिंसेचे तत्वज्ञान :- अहिंसेची सकारात्मक व होकारात्मक अर्थ अभिप्रेत आहे. राग, लोभ, स्वार्थ आदि कारणांमुळे दुसऱ्याला शारीरिक किंवा मानसिक इजा न करणे म्हणजे अहिंसा होय. महात्मा गांधीजीने बौध्द, जैन, बायबलचे प्रवचन व टॉलस्टायच्या ग्रंथातुन अहिंसेच्या तत्वज्ञानाचा स्विकार केला. स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधीजीने यशस्वी प्रयोग करुन तत्वज्ञानाला अत्यंत आवश्यक स्वरुप दिले. आज आंतराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवर दहशतवाद, माओवाद मोठया प्रमाणात हिंसा घडवुन आणत आहेत. भारतात १९९३ मध्ये मुंबई बॉम्ब स्फोट घडवुन आणला. २६ नोंव्हेंबरला मुंबईवर दहशतवादी हल्ला केला. ही हिंसा थांबविण्यासाठी महात्मा गांधीजींच्या अहिंसेच्या तत्वज्ञानाची आवश्यकता आहे. संयुक्त राष्ट्रांकडुन महात्मा गांधीजींच्या जन्म दिन संपुर्ण विश्वात जागतिक अहिंसा दिन साजरा करण्याची घोषणा केली. यामुळे महात्मा गांधीजींच्या अहिंसेच्या विचारांची आवश्यकता आजही आहे असे लक्षात येते.

महिला :- महात्मा गांधीजींच्या सत्य, अहिंसा व सहिष्णुता आणि नैतिकतेच्या दृष्टीने महिला व पुरुषांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहेत. महात्मा गांधीच्या विचारांनी प्रभावित होऊन अनेक महिला स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला. यात मिनबेन, श्रीमती कमलाबेन पटेल, सरोजिनी नायबु, कमलावेवी चटोपाध्याय इत्यादी. स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कारही त्यांनी केला. आज आंतरराष्ट्रीय समुदायातील बहुतांश देशांनी महिलांना राजकीय, शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक अधिकार बहाल केले आहेत. भारतीय संविधानाने भारतीय नागरीकांना मुलभूत अधिकार बहाल केले आहे. आज अनेक क्षेत्रात महिला नेतृत्व करीत आहेत.

व्यक्ती स्वातंत्र्य :- आधुनिक युगात प्रत्येक देशाने आपल्या नागरीकांना स्वातंत्र्याचा अधिकार दिलेला आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्य असेल तर त्या व्यक्तीचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विकास होण्यास मदत होते. महात्मा गांधी व्यक्तीवादाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. मात्र अनियंत्रित व्यक्तीवादाला ते विरोध करतात. अनियंत्रित व्यक्ती म्हणजे बळी तो कान पिळी हा जंगलातील पशुंचा कायदा आहे. समजावसाठी व्यक्ती बळी जावे लागु नये हे जितके महत्वाचे तितकेच व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अतिरेक वापर समाज विधातक ठरु नये हेही पाहणे अगत्याचे ठरते. भारतीय संविधानाने नागरीकांना स्वातंत्र्याचा अधिकार दिलेला आहे. परंतु तो अधिकार अमर्यादित नाही.

समाजवाद:- मुठभर श्रीमंताना मारुन गरीबांची पिळवणक थांबवता येणार नाही तर गरीबांचे अज्ञान दुर करून शोषण करणाऱ्यांशी असहकार करण्याचे त्यांना शिक्षण देऊन गरीबाचे शोषण थांबवता येईल आणि शोषकांचे हृदय परिवर्तन होऊन गरीब आणि श्रीमंत दोघेही समाजाच्या संपत्तीचे समान भागीदार होतील अशी गांधीजींनी समाजवादाची संकल्पना स्पष्ट केली. महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे अनुकरन करून आचार्य विनोबा भावे यांनी भुदान व ग्रामदानाच्या आंदोलनातून लाखो एकर जिमन दानात मिळविली. म्हणजेच जिमनदाराचे हृदय परिवर्तन करून ती जिमन मिळविली आहे. याचा अर्थ महात्मा गांधीजीच्या विचारांची आवश्यकता आहे.

सर्वोदयाची संकल्पना:- सर्वोदयचा अर्थ सर्वांचा समान रुपात उदय होय. यामध्ये सर्वोचे कल्याण अभिप्रेत आहे. सर्वोदयामध्ये हदय परिवर्तनावर भर दिलेला आहे. महात्मा गांधीजींचे अनुयायी आचार्य विनोबा भावे यांनी भुदान, ग्रामदान इत्यादी साधना द्वारे सर्वोदयाची संकल्पना प्रत्यक्ष आणले आहे. भारत सरकार अनेक कायदे करुन श्रीमंत गरिब असा भेदभाव काम करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान मानवजातीच्या कल्याणाकरीता अत्यंत उपयुक्त आहे. प्रेमाने प्रेम वाढते हे गांधीजींच्या विचारांचे जीवनमुल्य आहे. सत्य व अहिंसेच्या मार्गावर व्यक्ती निर्भयतेपणे चालु यशस्वी होऊ शकतो. आंतरराष्ट्रीय समुदायाला विनाशापासुन रोखण्याची महात्मा गांधीजीच्या विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. रॉय किणीकर, गांधी नावाचे महात्मा, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

२. डॉ. अल्का देशमुख, राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

३. ब्रिजमोहन हेडा, महात्मा गांधीचे विचार, नवजिवन प्रकाश मंदिर, अहमदाबाद

४. सर्वोदय विचार, विनोबा परंधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा.

महात्मा गांधीजींचा ग्राम विकासातील दृष्टीकोन

मा. प्रमोद वा. तडस ग्रंथपाल,

न्यु आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा.

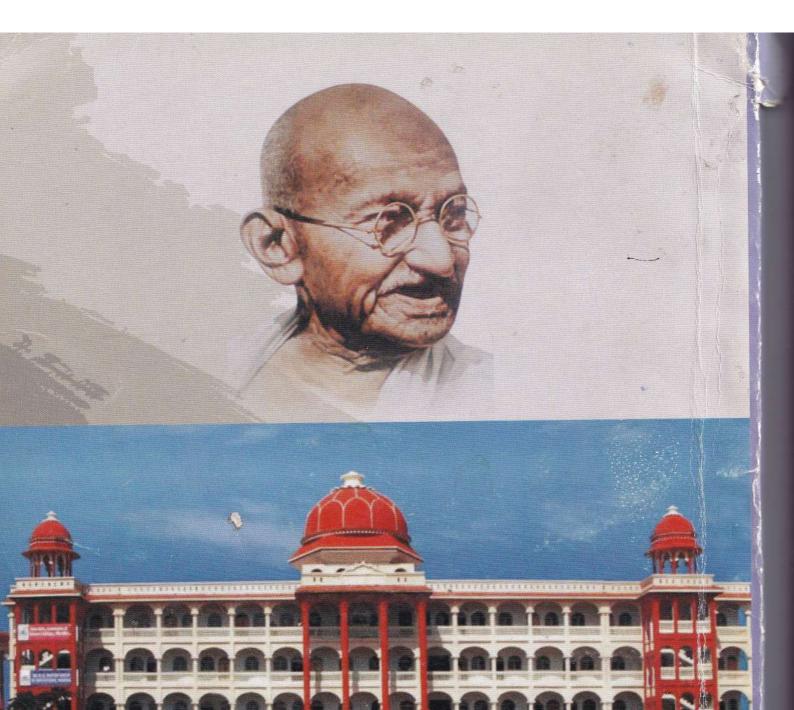
भारत हा खेडचांचा देश असुन ग्रामीण संस्कृती ही या देशाचा पाया आहे. प्राचीन काळामध्ये भारतात लहान लहान समुदाय होते. त्यामध्ये सर्व लोक मिळुन राहत होते. जेष्ठ लोक या समुदायाला सल्ला देत असे. समुदायातील सर्व लोक एकमेकांना मदत सहकार्य करीत होते. परंतु दिवसेंदिवस हे समुदाय नष्ट होऊ लागले. भारतावर परिकयाने आक्रमण करुन आपले राज्य प्रस्थपित केले. ब्रिटींशांनी भारतात व्यापार केला आणि त्या सोबतच वर्चस्व सुध्दा प्रस्थापित केले. ब्रिटीशांनी भारतावर आपला कायदा व व्यवस्था लादली. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था मोडकळीस आली. त्यामुळे सत्ता, स्वातंत्र्य गावचे उदयोग नष्ट झाले आणि सुखी दिव्साचे स्वप्न भारतीयांचे संपले. गाव भकास होण्यास सुरुवात झाली व गुलामगिरी सुरु झाली. महात्मा गांधीनी प्राचीन गावांचे अध्ययन करुन ग्राम विकासाला प्राधान्य दिले. त्यातुनच महात्मा गांधीनी खेड्यांचा विकास करण्याकरीता ग्राम स्वराज्याची संकल्पना मांडली.

महात्मा गांधीनी अभ्यास केल्यानंतर जास्तीत जास्त जनता खेड्यामध्ये राहत असल्यामुळे प्रथम खेड्यांचा विकास झाला पाहिले. प्रत्येक ग्राम हे स्वयंपुर्ण, स्वावलंबी, स्वयंशासीत झाली पाहिजे म्हणुन खेड्याकडे परत चला हा संदेश दिला.

महात्मा गांधी यांनी ग्रामीण भागातील बेकारी कमी करण्यासाठी १९२५ मध्ये अखिल भारतीय विणकर संघटना, १९३४ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण उदयोग संघटना स्थापन केली. गोसेवा संघ, कस्तुरबा ट्रस्ट, गांधी आश्रम, खादी विदयालय, विविध संघटनेची स्थापना केली. या संघटनांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास करणे हे गांधीजींची ध्येय होते. महात्मा गांधीनी १९३६ पासून वर्धा येथील सेवाग्राम येथे खेड्यांच्या गाव विकास कार्यक्रमाची स्रवात केली.

गावातील कारभार व कामकाज पाहण्याकरीता प्रत्येक गावात पाच पंचाची निवड करण्यात आली व ती नेमुणक योग्यते नुसार करण्यात येत होती व गावातील कामकाज लोकशाही पध्दतीने पाहिल्या जात होते. महात्मा गांधीनी ग्रामीण लोकांचा विकास करण्याकरीता खादीचा प्रचार व प्रसार केला. त्यासोबतच ग्रामीण, उदयोग विकास, पशुपालन, गोसंरक्षणावर भर दिला. सामाजिक, आर्थिक समानता जातीभेद निवारण, दारुबंदी, हुंडाबळी, महिलांना समान संधी आदिवासी व हरीजन कल्याण इत्यादी कार्यक्रमावर भर देवुन ग्रामीण भागाचा सामाजिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण भागातील मुलामुलींकरीता सात वर्ष कालावधीची प्राथमिक शिक्षणाची बुनियादी शिक्षण पध्दतीचा आरंभ केला. या शिक्षण पध्दतीमध्ये व्यावसायिक, हस्तकरण, संगीत, आरोग्य, स्वच्छतां, आहार अशाप्रमाणे जीवन आवश्यक विषयांच समावेश केला होता. भारतामध्ये अनेक भाषिक लोक

MRP: Rs. 400/-

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442001

UGC Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

"Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization"

on 24th March, 2018

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442001

International Conference Proceedings Publication

Conference Co-ordinator
Dr. Ravi Kumar, MGIHU
Dr. Ashok Nath Tripathi,
MGIHU

Director, Conference

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Centre)

New Arts, Commerce and Science College,

Wardha

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Prof. GirishwarMisra

Prof. Manoj Kumar

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. R. K. Gupta

Dr. HarishkumarSaddi

Dr. Rafida Nawaz (Pakistan)

Kadar Nawaz Khan

Dr. Abhijit Verulkar

Prof. Nripendra Prasad Modi

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (DoonUni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors (Seminar Edition, Hindi and Marathi):-

For Hindi:

Dr. Ravi Kumar, MGIHU

Dr. Ashok Nath Tripathi, MGIHU

Dr. Sandhya Singh, NUS, Singapore

For Marathi:

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Anwar Ahmad Siddiqui, MGIHU

-: Date of Publication: -24th March 2018

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on "Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization" sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book's review.

The Wardha city is well known as 'Gandhi City'. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. Globalization' may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross-country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha **Dr. Ashok Nath Tripathi** Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R. HOL	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
	पा.डॉ.अभय एस.लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह,अहिंसा व खादी)	1
	डॉ. अभिलाषा राऊत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
-	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीर्जीची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
5	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गाांधीजीचा समता विषयक दृष्टिकोनः एक तात्त्विक चिंतन	21
6	प्रा.डॉ. भानुदास डी जामनेकर	महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
9	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
10.	प्र. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
11	प्रा.जगदिश आर. चिमुरकर प्रा.भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधीचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
12	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
3	कलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजीचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
14	ज कमलेष मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
15	डा.सौ.किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा	48
16	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
7	ज्ञ.डॉ. किशोरबी. कुडे	महात्मा गांधीजीच्या विचारधारेतुन समाजकार्य	52
8	डॉ. मिलींद भगत जा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी—सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
9	शेख मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगीकता	62
19	ज्ञ. डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
2	डॉ. लोकेश नंदेश्वर	जागतिकीकरणाविषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
2	प्रा.डॉ.नथ्यु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामस्वराज्य	70
2	जा. प्रफुल इ. ढोके	"महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार"	72
#	डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिककाळात महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक विचारांचीउपयोगिता	77
5	इ.डॉ. प्रवीण कारंजकर	म. गांधीची अहिंसासंकल्पणाः एक अध्ययन	79
5	डॉ. नुरूषोत्तम माहोरे	महात्मा गांधीचे सत्याग्रहासंबधी विचार व वर्तमानातील उपयोगिता	82

27	3 3" 1" 1"	महात्मा गांधींचा अनासक्तीयोग	
28	प्रा.डॉ.शिंदे आर्.डी.	कालजयी पत्रकार : महात्मा गांधी	
29	प्रा. राहुल लभाने	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भात मौलीक विचार.	1
30	प्रा. राजूभा. खरडे	खादीचे जनक महात्मा गांधी	9
31	प्रा. रमेश नरसिंग थोरात,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	1
32	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	1
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविषयीचे विचार व कार्य	10
34	डॉ. समृध्दी मदन टापरे	गांधीर्जीचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	1
35	प्रा. संजय दौ. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासा संबंधीचे आर्थिक विचार	11
36	प्रा.डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	11
37	डॉ. संतोषबाबुराव कु-हे	म. गांधींजींच्यां ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	12
	प्रा. सिध्दार्थबी. टेंभूर्णे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीची भूमिका	12
39	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	12
10	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
1	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
2	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
3	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीच्या सर्वोदयाची	140
1	प्रा. विषाखा के. मानकर	सामाजिक विकासाकरीता माहात्मा गांधीचे विचार	
5	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	गांधीजींचे आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापणाबाबतमत	147
5	प्रा. यादवरावरा. गहाणे	गांधीजींचे विचार व जागतिकीकरण	146
	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,	गांधीजीची सत्याग्रहाची शक्ती	149
	प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे	कर्मयोगी गांधी	154
	प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे		155
de	मा. प्रमोद वा. तडस		159
	डॉ. रविंद्र मा. महाजन		161
		तानाजिकसमता	162
	डॉ. सौ. शीलासंजय खेडीकर	महात्मा गांधींची नीती मुल्ये आणि अध्यात्म	164
	डॉ वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची वर्तमानकालीन आवश्यकता	167
	Or.Archana Pathya	Three Pillars of Gandhian ParadigmNonViolence, Satyagrah and Khadi	69
10	इ ॉ. डी.एन. प्रसाद	गांधी की भाषा-नीति	

🏿 🖫 विलीप जीव	न रामटेक	गांधीजी का आध्यात्मिक दर्शन	
मेधावी शुक्ला			17
नवापा सुपला		"अहिंसक जीवन—शैली : मानवसमाज की समरसता का आधार— जीवन मूल्य के सन्दर्भ में एक सूक्ष्म विश्लेषण"	184
पंचलिंग हनमंत	ा गणपती	गांधीजी की अहिंसा अवधारणा और सत्याग्रह की कार्यपध्दती	187
प्रभाकर पुसद	कर		
		गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और सार्थकता	191
ज्ञ. डॉ. रिफकबा.	शेख	स्वदेशी और खादी	100
सतीश गोवर्धन	पेटकर	महात्मा गांधीची च्या चार्चीची	196
डॉ.शंभू जोशी		महात्मा गांधीजी का सामाजिक व शिक्षा दर्शन	198
		अहिंसक समाजपरिवर्तन का माध्यम : रचनात्मक कार्यक्रम	201
सुधा जांगिड डॉ सोनु जेसवा	णी	अनासक्ति योग : हिंदू धर्म, परम्परा और भगवतगीता पर गांधीजी के विचार	209
डॉ. शशि विनोव		महात्मा गांधीः युद्ध और शांति	213
डॉ. (आचार्य) नि		''गांधीजी का अस्वादव्रततथा योग में आहार की अवधारणा : एक अध्ययन''	217
मावना पी गजेरा पियुष एस. अंजी		गांधी युगीन सत्याग्रह में खादी स्वराज का प्रतिक ऐतीहासीक परिप्रेक्ष्य में	222
ज्योतीरानी		महिलाओं के अधिकारोपर गांधीवादी प्रवचन	226
प्रज्ञा वनमाली		महात्मा गांधीजींच्या विचार धारेतील आधारस्तंभ सत्याग्रह अहिंसा आणि खादी	229
डॉ.खासेराव हि. ढ	हिरव शिंदे	भारताची फाळणी - काँग्रेस - गांधी - वास्तव ऐतिहासीक चिकित्सा''(पुर्वोध)	234
प्रा. नरेन्द्र डेबे		महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	236
डॉ.मनोज पण्ड्या		गाँधी मूल्यों की साहित्यिक प्रभावान्विति : हिन्दीकाव्य के झरोखे से	238
निरजकुमार		गांधी के ग्रामस्वराज में सभ्यता विमर्श का	242
राकेश विश्वकर्मा		मनोवैज्ञानिक विश्लेषण विकास का वैश्विक विमर्श और स्त्री हिंसा के नए स्वरूप	247
डॉ. सतीश पावडे	mai Citar	गांधीगीरी : सत्याग्रह का आधनिक मनोविज्ञान (विशेष	250
Shravan kumar	Jha	संदर्भः हि. दी. फिल्म-लगे रहो मुन्नाभाई) गांधी की पत्रकारिता और समाजकार्य	252
	THE STREET STREET	The state of the s	253

गांधीजीची सत्याग्रहाची शक्ती

प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,

न्यू आर्ट्स कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

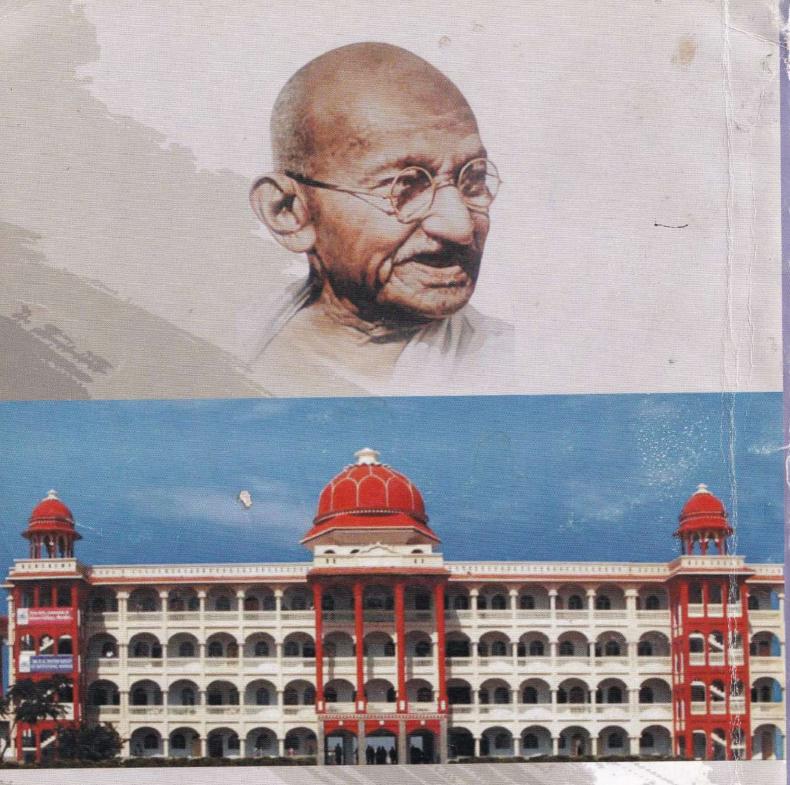
दुर्भावना असेपर्यंत सत्याग्रहाचा स्पष्ट विजय अशक्य आहे. परंतु जे स्वतःला दुर्बल समजतात ते प्रेम करण्याला समर्थ नसतात. यामुळे दररोज सकाळी आपण पुढील संकल्प करणे हे आपले पहिले काम असले पाहिजे. मी जगात कोणालाच घाबरणार नाही मी कोणाहीबद्दल दुर्भावना ठेवणार नाही, मी कोणाचाही अन्याय सहन करणार नाही, मी असत्यावर सत्याद्दारे विजय, मिळविन आणि असत्याचा प्रतिकार करताना कोणत्याही प्रकारचा त्रास सहन करण्याची माझी तयारी राहील. सत्याग्रहीकरिता वेळेचे कोणतेही बंधन नसते आणि त्याच्या त्रास सहन करण्याच्या शक्तीला कोणतीही मर्यादा नसते. यामुळेच सत्याग्रहात पराभव नावाची कोणतीही गोष्ट नसते. असे काही नाही की मी देहाला कमी महत्व देत असल्यामुळे सत्याग्रहात कमी महत्व देत असल्यामुळे सत्याग्रहात हजारो माणसांना मरताना पाहून मला आनंद होतो. परंतु मला माहीत आहे की दीर्घ काळात सत्याग्रहात जीवितहानी किमान होते आणि त्यामुळे बितदान करणाऱ्याचे उदात्तीकरण तर होतेच पण त्यांच्या बिलदानामुळे पृथ्वीचेही उदात्तीकरण होते. एकदा ही गोष्ट गतिमान झाली व ती भरपुर सखोल असेल तर ती सर्व विश्वाला पादाक्रांत करु शकेल. ती सर्वात मोठी शक्ती आहे कारण तिच्याद्वारे आत्म्याची सर्वात मोठी अभिव्यक्ती होते.

माझ्या अनुभवाने मला शिकवले आहे. की गुणोत्तर वृध्दीचा नियम प्रत्येक न्यायोचित संघर्षाला लागू होते. आणि सत्याग्रहाच्या बाबतीत तर हा नियम स्वयंसिध्द आहे. जसजशी सत्याग्रह संघर्षाची प्रगती होऊ लागते. तसतसे इतर लोक आणि इतर घटक त्याला शक्ती प्रदान करु लागतात. त्यामुळे सत्याग्रहाच्या शक्तीत सतत वृध्दी होत असते. वास्तवात हे अपरिहार्य आहे आणि सत्याग्रहाच्या पिटल्या सिध्दांताशी ही गोष्ट जुळलेली आहे. याचे कारण असे की, सत्याग्रहात किमान हेच कमालही असते आणि या किमानमध्ये अजून कमी करणे शक्य नसल्यामुळे सत्याग्रहात माघार घेण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. त्याच्या गतीची एकच दिशा असते व ती म्हणजे प्रगतीची इतर प्रकारच्या संघर्षामध्ये तडजोडीच्या वेळी मागण्या कमी करता याव्या म्हणुन आधीच मागण्या थोड्या वाढवून सांगितल्या जातात. त्यामुळे तशा संघर्षामध्ये गुणोत्तर वृध्दीची नियम सारखाच लागू होत नाही. माझ्या दृष्टिकोनातून सत्याग्रह सर्वाधिक सक्रिय शक्तीपैकी एक आहे. तो सूर्यासारखा आहे जो कधीही न चुकता पृथ्वीवर तळपत असतो. आपल्याला जर कळू शकले तर सत्याग्रह करोडो सूर्यापेक्षाही अधिक तेजस्वी आहे. तो जीवन आणि प्रकाश तसेच शांतता आणि सुख यांचा प्रसार करत असतो.

एक खरा सत्याग्रही

एक जरी सत्याग्रही शेवटपर्यंत टिकून राहिला तरी विजय निश्चित आँहे. मारत असताना मरणाऱ्या लाखो माणसांच्या बलिदानाच्या तुलनेत एका निर्दोष व्यक्तीचे आत्मबलिदान लाखो पटीने परिणामकारक होते. उध्दट कॉर्याचा प्रतिकार करण्याकरिता ईश्वर अथवा माणसाने आतापर्यंत निर्मिलेला सर्वात शक्तिशाली प्रतिकार म्हणजे निर्दोष व्यक्तीचे स्वेच्छा बलिदान आहे. केवळ एक माणूस पूर्णपणे अहिंसक असला तरी तो मोठ्यात मोठी आग शांत करू शकतो. परंतु लोकशाहीच्या या युगात अपेक्षित परिणाम लोकांच्या सामूहिक प्रयत्नातून निर्माण झाले पाहिजे. कोणा एका अतिशय शक्तिशाली व्यक्तीच्या प्रयत्नातून ध्येयप्राप्ती चांगली गोष्ट असली तरी त्यामुळे समुदायाला आपल्या सामूहिक शक्तीचा कधीही बोध होऊ शकत नाही. एकट्याने चालण्यावर माझा विश्वास आहे. मी एकटाच या जगात आलो, मृत्यूची छाया पडलेल्या दरीतून एकटाच चालतो आहे आणि जेव्हा वेळ येईल तेव्हा मी एकटाच जाणार आहे. मला माहीत आहे की मी एकटा जरी असलो तरी माझ्यात सत्याग्रह सूरू करण्याची पुरेशी क्षमता आहे. मी यापूर्वी असे केले आहे.

- १) राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी प्रा. विकास व. आडे
- २) Young India -१९२६ -M.K.Gandhi
- 3) एक और सर्वोदय डेटलॅम्प कॉन्टोस्की

MRP: Rs. 400/-

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442001

UGC Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

"Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization"

on 24th March, 2018

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College, Wardha, Maharashtra (India) - 442001

International Conference Proceedings Publication

Conference Co-ordinator
Dr. Ravi Kumar, MGIHU
Dr. Ashok Nath Tripathi,
MGIHU

Director, Conference

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Centre)

New Arts, Commerce and Science College,

Wardha

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Prof. GirishwarMisra

Prof. Manoj Kumar

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. R. K. Gupta

Dr. HarishkumarSaddi

Dr. Rafida Nawaz (Pakistan)

Kadar Nawaz Khan

Dr. Abhijit Verulkar

Prof. Nripendra Prasad Modi

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (DoonUni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors (Seminar Edition, Hindi and Marathi):-

For Hindi:

Dr. Ravi Kumar, MGIHU

Dr. Ashok Nath Tripathi, MGIHU

Dr. Sandhya Singh, NUS, Singapore

For Marathi:

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Anwar Ahmad Siddiqui, MGIHU

-: Date of Publication: -24th March 2018

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on "Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization" sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book's review.

The Wardha city is well known as 'Gandhi City'. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. Globalization' may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross-country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha **Dr. Ashok Nath Tripathi** Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R. 10.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
	प्रा.डॉ.अभय एस.लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह,अहिंसा व खादी)	1
0	डॉ. अभिलाषा राऊत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
1	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीर्जीची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
5	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
7	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गाांधीजीचा समता विषयक दृष्टिकोन: एक तांत्त्विक चिंतन	21
E	ग्रा.डॉ. भानुदास डी जामनेकर	महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
9	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
DD	ज्ञ. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
11	प्रा.जगदिश आर. चिमुरकर प्रा.भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधीचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
12	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
13	कलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजीचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
14	प्रा कमलेष मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
115	डॉ.सो.किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीजींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा	48
16	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
117	जाडॉ. किशोरबी. कुडे	महात्मा गांधीजीच्या विचारधारेतुन समाजकार्य	52
18	डॉ. मिलींद भगत जा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी—सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
119	रेख मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगीकता	62
240	🔳 डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
21	डॉ. लोकेश नंदेश्वर	जागतिकीकरणाविषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
22	प्रा.डॉ.नथ्थु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामस्वराज्य	70
7	प्र प्रफुल इ. ढोके	''महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार''	72
24	🔳 प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिककाळात महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक विचारांचीउपयोगिता.	77
25	इ.डॉ. प्रवीण कारंजकर	म. गांधीची अहिंसासंकल्पणाः एक अध्ययन	79
26	डॉ. नुरूपोत्तम माहोरे	महात्मा गांधीचे सत्याग्रहासंबधी विचार व वर्तमानातील उपयोगिता	82

27	3 " 3 " 1 " 1 " 1 " 1 " 1 " 1 " 1 " 1 "	महात्मा गांधींचा अनासक्तीयोग	8:
28	प्रा.डॉ.शिंदे आऱ्.डी.	कालजयी पत्रकार : महात्मा गांधी	90
29		राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भात मौलीक विचार.	HITTHE VEHICLE
30	प्रा. राजूभा. खरडे	खादीचे जनक महात्मा गांधी	99
31	प्रा. रमेश नरसिंग थोरात,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	103
32	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	105
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविषयीचे विचार व कार्य	107
34	डॉ. समृध्दी मदन टापरे	गांधीर्जीचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	110
35	प्रा. संजय दौ. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासा संबंधीचे आर्थिक विचार	112
36	प्रान्डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	116
37	डॉ. संतोषबाबुराव कु−हे	म. गांधींजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	120
	प्रा. सिध्दार्थबी. टेंभूर्णे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीची भूमिका	124
39	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	127
0	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
11	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
2	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
3	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीच्या सर्वोद्याची	140
4	प्रा. विषाखा के. मानकर	विचारधारा सामाजिक विकासाकरीता माहात्मा गांधीचे विचार	
5	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार		147
5	प्रा. यादवरावरा. गहाणे		146
,	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,		149
+	प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे		154
	प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे		155
A.	मा. प्रमोद वा. तडस		159
1		महात्मा गांधीजींचा ग्राम विकासातील दृष्टीकोन	161
	डॉ. रविंद्र मा. महाजन	महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेतील आर्थिक व 1 सामाजिकसमता	62
	डॉ. सौ. शीलासंजय खेडीकर	महात्मा गांधींची जीवी प्रस्थे आणि अ	64
10	डॉ वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची वर्तमा जन्मी र	
I	Dr.Archana Pathya	Three Pillars of Gandhian	67
100	ॉ . डी.एन. प्रसाद	ParadigmNonViolence, Satyagrah and Khadi गांधी की भाषा-नीति	69
		तथा पर्रा नापा-नाति ।	77

26	प्रा. दिलीप जीवन रामटेके	गांधीजी का आध्यात्मिक दर्शन	179
57	मेधावी शुक्ला	"21P 31 A	1/9
		"अहिंसक जीवन-शैली : मानवसमाज की समरसता	184
		का आधार— जीवन मूल्य के सन्दर्भ में एक सूक्ष्म विश्लेषण'	
58	पंचलिंग हनमंत गणपती		
		गांधीजी की अहिंसा अवधारणा और सत्याग्रह की	187
59	प्रभाकर पुसदकर	कार्यपध्दती .	
	3/14-1/	गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और	191
60	ज. डॉ. रिफकबा.शेख	साथकता ।	
		स्वदेशी और खादी	196
61	सतीश गोवर्धन पेटकर	महात्मा गांधीजी का सामाजिक व शिक्षा दर्शन	170
62		프로그램 프로그램 이번 경기가 되지 않는데 이번 경기를 보고 하는데 얼마나 되었다. 그 그리고 있는데 그리고 있는데 그리고 있는데 그리고 있는데 그리고 있다.	198
	डॉ.शंभू जोशी	अहिंसक समाजपरिवर्तन का माध्यम : रचनात्मक	201
0.70	:0	कायक्रम	201
B	सुधा जांगिड	अनासक्ति योग : हिंदू धर्म, परम्परा और भगवतगीता	200
er en	डॉ सोनु जेसवाणी	पर गांधीजी के विचार	209
54	डॉ. शशि विनोद पनपालिया	महात्मा गांधीः युद्ध और शांति	212
65	डॉ. (आचार्य) निशा जोशी	그리고 그는 그리고 있는데 그리고 있다면 그리고 있다면 그는 그리고 있는데 그는데 그는데 그리고 있다면 그리고	213
	ज्य (जानान) निसी जासी	''गांधीजी का अस्वादव्रततथा योग में आहार की	217
565	भावना पी गजेरा	अवधारणाः एक अध्ययन''	
	पियुष एस. अंजीरीया	गांधी युगीन सत्याग्रह में खादी खराज का प्रतिक	222
7	च्योतीरानी = व्योतीरानी	एताहासाक परिप्रक्ष्य में	
	SAKIIKITI	महिलाओं के अधिकारोपर गांधीवादी प्रवचन	226
匮	प्रज्ञा वनमाली	Helen night time 10	220
		महात्मा गांधीजींच्या विचार धारेतील आधारस्तंभ	229
8	डॉ.खासेराव हि. बहिरव शिंदे	सत्याग्रह अहिंसा आणि खादी	
		भारताची फाळणी - काँग्रेस - गांधी - वास्तव ऐतिहासीक	234
0	प्रा. नरेन्द्र डेबे	चिकित्सा"(पुर्वोध)	
		महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	236
	डॉ.मनोज पण्ड्या	गाँधी मूल्यों की साहित्यिक प्रभावान्विति : हिन्दीकाव्य	
		के झरोखें से	238
	निरजकुमार		
		गांधी के ग्रामरवराज में सभ्यता विमर्श का मनोवैज्ञानिक विश्लेषण	242
	राकेश विश्वकर्मा	विकास कर विश्वन विश्वन	
		विकास का वैश्विक विमर्श और स्त्री हिंसा के नए	247
	डॉ. सतीश पावडे	स्वरूप	
		गांधीगीरी : सत्याग्रह का आधुनिक मनोविज्ञान (विशेष	250
1	Shravan kumarJha	(सदभः हि. दो. फिल्म-लगे रहो मन्नाभाई)	
	- mavan Kumai Jila	गांधी की पत्रकारिता और समाजकार्य	253

प्रवृत्तीच्या उत्पत्तीची कारणिममांसा करण्यात वेळ घालवू नये. परमेश्वर पापपूण्याचा जनक असला तरी तो पापापासून तो पूर्णतः मुक्त आहे. याउलट अमंगल, अशिवाचे निर्मुलन करण्यासाठीच त्याने मनुष्याला नैतिक प्रेरणेचे वरदान दिलेले आहे. तिला स्मरून जगातील असत्याशी अशिवाशी, अनीतीशी संघर्ष करण्यातच मनुष्याच्या ईश्वर निष्ठेची खरी कसोटी आहे.

संदर्भ सूची

१. देसाई महादेव — गीता अकॉर्डिंग दू गांधी २. सं. गिरीराज शरण — मैं गांधी बोल रहा हूँ

३. पंडित नलिनी — गांधी

४. सिंह रामजी — गांधी और गांधी विचार का सौरमंडल

५. तेंडूलकर - महात्मा खंड ३

महात्मा गांधी यांच्या विचारांची वर्तमानकालीन आवश्यकता

डॉ वंदना प्र. पळसापुरे मराठी विभाग प्रमुख

न्यू आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा. (महाराष्ट्र)

२१ व्या शतकांत जीवनात प्रचंड बदल झाले. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रांतील प्रगती आणि माणसाच्या सामाजिक, क्षेत्रातील बदल इतक्या वेगाने झाले की मनुष्याला हा वेग पकडतांना नाकीनऊ येत आहे. चिकत करणाऱ्या या बदलाने माणसाच्या मनांत अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. आपण आज खरोखरच सुखी आहोत का? या प्रश्नाचे उत्तर व्यक्तिला देता येत नाही. पैशाला आलेले महत्व आणि त्यामुळे माणसाच्या स्वाभाविक, सोप्या जीवनाचा अंत मनुष्याला आपल्या डोळयांदेखत पाहावा लागतो आहे. विकास झाला आहे, होतो आहे पण खऱ्या अर्थाने ही गुणात्मकप्रगती आहे का? अनेक समस्यांनी प्रस्त झालेल्या जीवनामुळे एक प्रकारची अस्थिरता, असुरिक्षतता मानवी मनाला भयभीत करुन टाकत आहे.

अशा वर्तमानकालीन पार्श्वभूमीवर गांधी विचार आपल्याला तगवेल यात शंकाच नाही. गांधी कालबाहय झाले का? असे प्रश्न विचारी माणसाला पडणार नाही. साधारणपणे भारतीय इतिहासातील इ.स. १९२० ते १९४७ पर्यंतचा कालखंड हा 'गांधीयुग' म्हणून ओळखला जातो. स्वतः महात्मा गांधीनी मी माझ्यामागे कोणताही संप्रदाय सोडू ईच्छीत नाही असे म्हटले आहे. सत्य व अहिंसा ही दोन तत्वे मी माझ्या पध्दतीने व स्थितीनूसार आचारणात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. या विचाराला, गांधीवाद संबोधु नये कारण यात कोणताही वाद नाही. महात्मा गांधी यांच्या विकास विचारांचा केंद्रबिंदु व्यक्ती होता. समाजव्यवस्थेतला कोणताही बदल करतांना त्याचा फायदा तळगाळातल्या सर्वात शेवटच्या व्यक्तिला होतो की नाही याचा वचार सर्वप्रथम आपण केला पाहिजे असे ते म्हणत. सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन इ. तत्वांना व्यवहारात व्यव्हारात अव्यक्तिय राजकीय कर्मयोगी असे म्हटले आहे. ते म्हणतात, कर्मयोग म्हटला की त्यात आध्यात्मिकता आलीच आणि व्यवहाराचा संबंध आलाच गांधींच्या ठिकाणी याचा संगम झालेला गांधी विचारांचा जीवनातील वेगवेगळ्या घटकांच्यासाठी उपयोग होतांना दिसतो. साधारणपणे त्याचे पुढील प्रमाणे भाग चेतील.

ब्दनवादी परिस्थिती -

आजच्या विघटनवादी परिस्थितीत गांधी विचार अत्यंत मार्गदर्शक ठरतात. आज विविध पातळीवरील विषमता जसे क्या, धर्म, पंथ, वर्ग, क्रिंग निर्माण झालेली आहे. क्याळ्या दशाचा माराणी, पाणी प्रकर, सिर्मचा प्रकर क्याळ प्रकर्म दशावादी वातावरण समाजात तयार झालेले आहे. समाजाची एकसंधता टिकणार तर नाही ना? हा प्रश्न मनाला भेडसावतो. अशावेळी अहिंसात्मक आग्रही मार्ग, स्वयंपूर्ण खेडी, ग्रामस्वराज्य, शोषण विरहित अहिंसक समाजव्यवस्था व विकेंद्रित गज्यव्यवस्था यांबद्दलचे अत्यंत सुस्पष्ट विचार गांधजींचे आहेत. त्याचा उपयोग होईल. स्वतः त्याला कृतीची, प्रयोगांची जोड क्योंनी दिलेली आहे. त्या विचारांचा उपयोग करुन देश एकसंध कसा होईल. याविषयीचे मार्गदर्शन होईल.

इरोजगारी :-

देशांत विविध पातळीवरील बेरोजगारी निर्माण झालेली आहे. उच्चिशिक्षित तरुणांना हा एक प्रश्न कसा सोडवावा ते कळत नाही. खेड्यातील तरुण शहराकडे आला आहे. शिक्षणाने शहरी जीवनाची काटेरी स्वप्ने तो बघतो आहे. आणि जिमनिशी असणारे त्याचे नाते तुटलेले आहे. शहरातही त्याच्या शिक्षणाला न्याय देणारे उद्योगधंदे, नोकऱ्या उपलब्ध नसल्याने असा तरुण दोन्ही बाजुंनी संपलेला आहे. एक प्रकारचे समाजातील चैतन्य संपून एका विषण्ण अशा मानसिकतेने आजचा तरुण ग्रासला आहे. यातुन सुटका होण्यासाठी गांधीविचारांची जोड देणे आवश्यक आहे. केंद्रीकृत सत्तेला विरोध करुन विकेंद्रीकरणाची संकल्पना गांधीनी मांडली. श्रमप्रतिष्ठा वाढविली. ग्रामपंचायतींना अधिकाअधिक सत्तेचे वाटप करुन, गावातील गरजा गावातच कशा पूर्ण होतील याविषयी गांधिविचार, मार्गदर्शन करते. लघु व कुटीर अद्योगांना चालना देते. स्वयंपूर्ण खेडयाची त्यांची संकल्पना बेरोजगारीतून आपल्याला बाहेर काढू शकेल. आधुनिक काळात ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायतीला मिळालेले विविध अधिकार ही गांधी विचारांची फलश्रुतीच समजायला हवी.

शिक्षण विषयक विचार:-

गांधींनी मुलभूत शिक्षणावर अधिक जोर दिला. शरीर, मन व आत्मा यांची उन्नती करणारे शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचले पाहिजे असे त्यांना वाटे. व्यक्तिचे संतुलित व्यक्तिमत्व विकसीत होण्यासाठी शिक्षण त्यांना महत्वाचे वाटले आहे. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे आणि शिक्षण व्यवसायाभिमुख असले पाहिजे की जेणे करुन व्यक्ती आपल्या पायावर उभा होईल असे त्यांना वाटत असे. आज आपण मूल्यशिक्षणाचे महत्व ओळखले आहे. माणूस म्हणून व्यक्ती घडावा हा या शिक्षणाचा हेतू आहे.

महिलांविषयी आदरभाव :-

व्यक्ती म्हणून महिलांविषयीचा आदरभाव गांधींना अपेक्षीत होता. आज समाजात स्त्री शिक्षित झाली, बरोबरीने वावरु लागली. परंतु तिची सुरिक्षितता पूर्वीपेक्षाही चिंताजनक आहे. समाजात झालेले बदल वरवरचे आहे. मानिसक पातळीवर बदल होण्याची गरज आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाने स्त्रियांचा सन्मान करायला हवा गांधीजींच्या मते, स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमजोर आहे असे नाही तर सत्य, अहिंसा, सिहण्णूता आणि नैतिकता या बाबतीत स्त्री ही पुरुषांपेक्षाही अधिक श्रेष्ठ आहे. पडदा पध्दती, बालविवाह, देवदासी प्रथा यांचा त्यांनी विरोध केला. महिलांनाही पुरुषांच्या बरोबरीने कायदा व समाजांत सारखे स्थान असावे असे सांगितले.

सर्वधर्म समभाव :-

गांधीजी सर्वधर्मसमभावाचे पुरस्कर्ते होते. प्रत्येक धर्म आपले स्वतःचे वेशिष्टय घेऊन असतो त्याविषयी आपण सन्मान बाळगायला हवा. अनेक धर्म जेव्हा परस्परांशी सिहष्णूतेने वागेल तेव्हा देशाच्या ऐक्यशक्ती वाढेल. हिंदू मुस्लीम एकोप्यावर त्यांनी भर दिला. धर्माच्या नावावर देशाचे विभाजन व्हावे हे त्यांना कदापी मान्य नव्हते आजच्या काळातही काही धर्मांध शक्ती डोक वर काढू इच्छितात त्यावरचा हा गांधीविचारांचा रामबाण उपाय असू शकेल. धर्म आणि राजकारण दोन्हीही महत्वाचे असले तरी राज्याचा धर्म असू नये किंवा राज्याने विशिष्ट धर्माचा पुरस्कार करु नये असे त्यांना वाटे.

ग्रामसफाई:- "गावागावांत स्वच्छता मोहिम राबवून सर्व गांव निरोगी करावे असे गांधीचे मत होते. स्वतः ते ग्रामसफाईत सहभागी होत. कच-यापासुन खतिर्निमती व्हावी शिवाय गोमुत्र, शेण यांचाही वापर खतासाठी व्हावा याबाबत ते आग्रही होते. गावातील तलाव, विहिरी स्वच्छ करण्यावरही त्यांचा जोर होता. आधुनिक काळांत आपण स्वच्छ भारताचे स्वप्न पाहत आहोत. गाडगे महाराजाप्रमाणेच व तुकडोजी महाराजां प्रमाणेच प्रामसफाई, शहरसफाईला आपण महत्व देत आहोत. गांधींनी याचे

सुतोवाच कितीतरी आधीच केले होते. व निरोगी भारताचे चित्र रंगविले होते.

खादी:- खादीचे वस्त्र आपण आपल्या देशांत तयार करुन वापरले पहिजे असे म.गांधीचे मत होते. खादी म्हणजे सुती कार्य हे आरोग्य प्रदान करते शिवाय खादीच्या निर्मितीमुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नांत वाढ होईल असे नाज म्हणत. खादी ही गरिबांनाही परवडू शकेल तिने राष्ट्रभिक्तिची प्रेरणाही मिळेल. शिवाय चरख्यावर सुत कातल्याने चिन्न सवय होते. व्यक्तीचे सर्व ठिकाणी पळणारे मन एकाग्र होऊन त्याला शांती प्राप्त होईल. गांधीनी साधी राहणी 💳 विचारसरणी अधिक महत्वाची मानली भारतासारख्या उष्ण देशांत खादीचे कापड वापरणे अधिक आरोग्यदायी आहे. सहकारी शेती :- आज शेतकरी आत्महत्या करतो आहे.विपरीत निसर्ग, शेतमालाला मिळणारे अयोग्य भाव, व्यसन, कर्जबाजारीपणा या सर्व परिस्थितीत तो दिवसेंदिवस अडकत चालला आहे. यावर एक चांगला उपाय म्हणजे सहक्री 🚐 खेड्यातील शेती सहकारी तत्वावर केली तर एकात्मतेची भावना निर्माण होऊन उत्तम पिक घेता येईल. ज्याच्याकडे केल त्याला सहकाराने ती प्राप्त होऊन उत्पन्नाचे साधन त्याच्याकडे निर्माण होईल. विना सहकार नाही उध्दार असे गांधीना वाटत होते.

अहिंसा:- भारतात प्राचीन काळापासूनच अहिंसेला महत्व आहे. बौध्द आणि जैन धर्मात अहिंसेला विशेषत्वाने महत्व देण्यात आले आहे. याच तत्वाचा अवलंब महात्मा गांधी यांनी व्यवहाराच्या पातळीवर करुन देशांत सौख्य कसे नांदेल याचा विचार केला आहे. अहिंसेत प्रामुख्याने प्रेम, धैर्य, अन्यायाचा विरोध, शौर्य या तत्वांचा समावेश होतो याशिवाय जाणिवपूर्वक कुणालाही शारीरिक पिडा न देणे व कुणाचेही मन न दुःखविणे ही अहिंसा होय. आज जगात जे मिळवायचे आहे व सरळ मार्गाने मिळत नसेल तर हिंसेने मिळवा अशी एक वाईट विचारसरणी लोक अंमलात आणत आहे. देशादेशांतील संबंध हिंसेमुळे ताणल्या गेले आहेत. गांधीच्या अहिंसा तत्वाचा अंगिकार करणे आता आवश्यक झाले आहे. भारताला त्यांनी अहिंसेच्याच मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवून दिले. येणाऱ्या अनेक पिढयांना याविषयी आश्चर्य वाटल्यावाचून राहणार नाही. संयुक्त राष्ट्रांकडून (यु.एन.) महात्मा गांधींचा जन्मदिन, 'जार्गातिक अहिंसादिन' म्हणून पाळला जावा असे सांगितले गेले आहे. गांधीच्या अहिंसा तत्वाचा हा मोठाच जय आहे.

सत्याग्रह: सत्याचा आग्रह धरणे म्हणजे सत्याग्रह असे महात्मा गांधी म्हणत. राजकीय क्षेत्रात सत्याचा आग्रह धरुन त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा चालवला. अर्थात सर्वांप्रती प्रेम आणि सर्वांसाठी कष्ट करण्याची तयारी या सत्याग्रहामागच्या त्यांच्या प्रेरणा होत्या. भारतीय संस्कृतीत सत्य, शिव, सौंदर्य या त्रयींना आपण महत्व देतो. तिच तत्वे गांधींच्या कार्याच्या मूळाशी राहिली. याचं विचारांची धूरा पुढे विनोबा भावे, दादा धर्माधिकारी, जयप्रकाश नारायण या लोकांनी चालविली. देशपातळीवर आज भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार बोकाळला आहे. नैतिकतेचे अधःपतन झाले आहे. पुन्हा एकदा सत्याची कास धरुन रामराज्य उभे करण्याची गरज आहे. मनामनांत सत्याचा उच्चार होण्याची गरज आहे.

एकूणच जीवनांतील सर्वच क्षेत्रात गांधीजींच्या विचारांची आणि आचरणाची आवश्यकता आहे. तेव्हाच ज्ञानदेवांचे पसायदान पूर्णत्वास जाऊन 'वसुधैव कुटुंबकम' अशी विश्व रचना अस्तित्वात येणार आहे. संदर्भ ग्रंथ

- १. बी. पी. सितारामय्या गांधी ॲन्ड गांधीझम
- २. राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी (संपा.)- प्रा. विकास व. आडे, (संपा.) डॉ मृत्युंजय सिंह सप्टेंबर २०१४ नागपुर
- ३. गांधीजी सहकारी आंदोलन नवजीवन प्रकाशन मंदीर, अहमदाबाद १९६३.
- ४. माझ्या स्वप्नांचा भारत परधाम प्रकाशन पवनार (वर्धा) २०१२
- ५. निलनी पंडित- गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई १९८३

Three Pillars of Gandhian Paradigm: NonViolence, Satyagrah and Khadi

Dr.Archana Pathya MGAHV Wardha

गांधी जी शरीर के दुबले-पतले लेकिन आत्मा के महान, शरीर पर कपड़े के नाम पर एक धोती लेकिन दिल के धनी, अपनी बात पर अड़ने वाले परंतु अहिंसा के पुजारी, उनके इन्हीं गुणों के कारण भारत के साथ-साथ पूरा संसार उनके समक्ष नतमस्तक हो गया। गांधी जी के सादा व्यक्तित्व को देखकर कोई भी नहीं सोच सकता था कि वह अपने विचारों से भारत में इतनी बड़ी क्रांति ला देंगे। गांधी जी से प्रभावित होकर प्रसिद्ध वैज्ञानिक आईन-सरोन को यह कहना पड़ा था, ''पीढिय़ां आएंगी और उन्हें यह विश्वास नहीं होगा कि गांधी जी जैसे सादे व्यक्ति ने खून की एक बूंद गिराए बिना ब्रिटिश साम्राज्य की जड़ें हिला दीं।'' ऐसे व्यक्ति का जीवन साधना, त्याग, बलिदान और तपस्या की प्रतिमूर्ति के रूप में आज भी जनमानस के हृदय में सजीव है। गांधी जी अहिंसा के सिद्धांत के प्रवर्तक बिल्कुल नहीं थे फिर भी इसे बड़े पैमाने पर राजनैतिक क्षेत्र में इस्तेमाल करने वाले वे पहले व्यक्ति थे। अहिंसा पर गांधी जी ने बड़ा सूक्ष्म विचार किया है। वे लिखते हैं,

MRP : Rs. 400/-

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

UGC Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

"Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization"

on 24th March, 2018

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

International Conference Proceedings Publication

Conference Co-ordinator
Dr. Ravi Kumar, MGIHU
Dr. Ashok Nath Tripathi,
MGIHU

Director, Conference

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Centre)

New Arts, Commerce and Science College,

Wardha

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Prof. GirishwarMisra

Prof. Manoj Kumar

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. R. K. Gupta

Dr. HarishkumarSaddi

Dr. Rafida Nawaz (Pakistan)

Kadar Nawaz Khan

Dr. Abhijit Verulkar

Prof. Nripendra Prasad Modi

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (DoonUni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors (Seminar Edition, Hindi and Marathi):-

For Hindi:

Dr. Ravi Kumar, MGIHU

Dr. Ashok Nath Tripathi, MGIHU

Dr. Sandhya Singh, NUS, Singapore

For Marathi:

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Anwar Ahmad Siddiqui, MGIHU

-: Date of Publication: -24th March 2018

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on "Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization" sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book's review.

The Wardha city is well known as 'Gandhi City'. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. Globalization' may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross-country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha **Dr. Ashok Nath Tripathi** Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
	प्रा.डॉ.अभय एस.लाकडे	महात्मा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह,अहिंसा व खादी)	1
2	डॉ. अभिलाषा राऊत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
-	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
1	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीजींची सर्वोदय संकल्पना	11
	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज्य'	13
5	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गाांधीजीचा समता विषयक दृष्टिकोनः एक तात्त्विक चिंतन	21
	प्रा.डॉ. भानुदास डी जामनेकर	महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
0	प्रा. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
ī	प्रा.जगदिश आर. चिमुरकर प्रा.भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधीचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
2	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
3	कैलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजीचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
4	💷 कमलेष मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
5	डॉ-सौ-किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीर्जीच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा	48
5	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
7	ज्ञ.डॉ. किशोरबी. कुडे	महात्मा गांधीजीच्या विचारधारेतुन समाजकार्य	52
8	डॉ. मिलींद भगत जा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी—सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
9	मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगीकता	62
9	प्रा. डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
	डॉ. लोकेश नंदेश्वर	जागतिकीकरणाविषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
2	प्रा.डॉ.नथ्थु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामस्वराज्य	70
1	प्र प्रफुल इ. ढोके	''महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार''	72
	डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिककाळात महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक विचारांचीउपयोगिता.	77
5	📰 डॉ. प्रवीण कारंजकर	म. गांधीची अहिंसासंकल्पणाः एक अध्ययन	79
5	डॅ. पुरूषोत्तम माहोरे	महात्मा गांधीचे सत्याग्रहासंबधी विचार व वर्तमानातील उपयोगिता	82

27	3 " 3 " 1 " " 3	महात्मा गांधींचा अनासक्तीयोग	8
28	प्रा.डॉ.शिंदे आऱ्.डी.	कालजयी पत्रकार : महात्मा गांधी	9
29		राष्ट्रिपता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भा मौलीक विचार	
30	4.0	खादीचे जनक महात्मा गांधी	99
31	प्रा. रमेश नरसिंग थोरात,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	10
32	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	10
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविषयीचे विचार व कार्य	10
34	डॉ. समृध्दी मदन टापरे	गांधीजींचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	110
35	प्रा. संजय दौ. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासा संबंधींचे आर्थिक विचार	112
36	प्रा.डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	116
37	डॉ. संतोषबाबुराव कु-हे	म. गांधींजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	A 10 to 10 t
38	प्रा. सिध्दार्थबी. टेंभूर्णे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीची भूमिका	124
39	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	127
40	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
41	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
42	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
43	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीच्या सर्वोदयाची विचारधारा	140
44	प्रा. विषाखा के. मानकर	सामाजिक विकासाकरीता माहात्मा गांधीचे विचार	147
15	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	गांधीजींचे आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापणाबाबतमत	146
16	प्रा. यादवरावरा. गहाणे	गांधीजींचे विचार व जागतिकीकरण	149
7	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,	गांधीजीची सत्याग्रहाची शक्ती	
	प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे	कर्मयोगी गांधी	154
2	प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	155
0	मा. प्रमोद वा. तडस	महात्मा गांधीजींचा ग्राम विकासातील दृष्टीकोन	159
1 3	डॉ. रविंद्र मा. महाजन	महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेतील आर्थिक उ	161 162
2 3	डॉ. सौ. शीलासंजय खेडीकर	सामाजिकसमता महात्मा गांधींची चीती मुल्ये अपूर्ण अपूर्ण	
3 8	डॉ वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची वर्षण कर्	164
1 1	Or. Archana Pathya	Three Pillars of Gandhian	167
	इॉ. डी.एन. प्रसाद	ParadigmNonViolence, Satvagrah and Whod:	169
		I TIGI ON HINLAND	177

26	व्यापरमा जापन सम्दर्भ	गांधीजी का आध्यात्मिक दर्शन	179
57	3.11	''अहिंसक जीवन—शैली : मानवसमाज की समरसता का आधार— जीवन मूल्य के सन्दर्भ में एक सूक्ष्म विश्लेषण''	184
58	पंचलिंग हनमंत गणपती	गांधीजी की अहिंसा अवधारणा और सत्याग्रह की कार्यपध्दती	. 187
34	प्रभाकर पुसदकर	गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और सार्थकता	191
60	🗊. डॉ. रफिकबा.शेख	स्वदेशी और खादी	196
61	सतीश गोवर्धन पेटकर	महात्मा गांधीजी का सामाजिक व शिक्षा दर्शन	198
62	डॉ.शंभू जोशी	अहिंसक समाजपरिवर्तन का माध्यम : रचनात्मक कार्यक्रम	201
64	सुधा जांगिड डॉ सोनु जेसवाणी डॉ. शशि विनोद पनपालिया	अनासक्ति योग : हिंदू धर्म, परम्परा और भगवतगीता पर गांधीजी के विचार	209
65		महात्मा गांधीः युद्ध और शांति	213
	डॉ. (आचार्य) निशा जोशी	''गांधीजी का अस्वादव्रततथा योग में आहार की अवधारणा : एक अध्ययन''	217
565	मावना पी गजेरा पियुष एस. अंजीरीया	गांधी युगीन सत्याग्रह में खादी स्वराज का प्रतिक ऐतीहासीक परिप्रेक्ष्य में	222
57	ज्योतीरानी	महिलाओं के अधिकारोपर गांधीवादी प्रवचन	226
逐	प्रज्ञा वनमाली	महात्मा गांधीजींच्या विचार धारेतील आधारस्तंभ सत्याग्रह अहिंसा आणि खादी	229
38	डॉ.खासेराव हि. बहिरव शिंदे	भारताची फाळणी - काँग्रेस - गांधी - वास्तव ऐतिहासीक चिकित्सा"(पुर्वोध)	234
9	प्रा. नरेन्द्र डेबे	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	236
	डॉ.मनोज पण्ड्या	गाँधी मूल्यों की साहित्यिक प्रभावान्विति : हिन्दीकाव्य के झरोखे से	238
I	निरजकुमार	गांधी के ग्रामस्वराज में सभ्यता विमर्श का	242
2	राकेश विश्वकर्मा	मनोवैज्ञानिक विश्लेषण विकास का वैश्विक विमर्श और स्त्री हिंसा के नए स्वरूप	247
	डॉ. सतीश पावडे	गांधीगीरी : सत्याग्रह का आधुनिक मनोविज्ञान (विशेष संदर्भः हि. दी. फिल्म-लगे रहो मुन्नाभाई)	250
	Shravan kumarJha	गांधी की पत्रकारिता और समाजकार्य	253

गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और सार्थकता

प्रभाकर पुसदकर रिसर्च स्कॉलर्स

MSW, M.Phil, MARD, PGDRD, PGDCFT, PGDEM&FP

सारांश (Abstract):

''जीवन के लिये, जीवन के द्वारा और आजीवन शिक्षा" को ही नई तालीम कहां गया है। जीवन के अनुभवों और कृति से सीखना तथा व्यक्तित्व के सर्वांगिण विकास के महत्वपूर्ण एवं प्रभावशाली साधन के रूप में, शिक्षा की अहम् भूमिका रही है। नई तालीम, गांधी विचारों की महत्वपूर्ण कड़ी है। यह इस बात से अधिक स्पष्ट होता है कि गांधी ने कहा था ''नई तालीम या बुनियादी शिक्षा, उनकी देश के लिये सबसे उत्कष्ट देन है।"

अहिंसक, समतामूलक, न्यायपूर्ण तथा शाश्वत समाज के निर्माण के लिये शिक्षा ही ऐसा माध्यम और साधन है, जो सबसे अधिक प्रभावित करता है। काम और ज्ञान के रिश्ते को सशक्त बनाता है। आदर्श और जीवन मूल्यों पर विकिसत कर समाज का निर्माण करता है। इन्ही विचार तत्व के आधार पर दक्षिण आफ्रिका में फोनिक्स तथा टायस्टॉल फार्म में किये प्रयोगों और चिंतनशील विचार ने नई तालीम की नींव मजबूत की। जिसका व्यापक स्वज्य बुनियादी शिक्षा या मौलिक शिक्षा के रुप में 1937 के वर्धा सम्मेलन के बाद भारत में उभरकर आया। उसी को गांधी के नई तालीम का शिक्षा दर्शन माना गया।

नई तालीम शिक्षा दर्शन रचनात्मक कामों के अग्रणी पंक्ति में आता है। क्योंकि शिक्षण नई तालीम की पद्धित समाज को जोड़ने और उसे उन्नित की ओर ले जाने का सशक्त साधन रहा है। इन्ही तत्वों के आधार पर नई तालीम सिमिति द्वारा संचालित आनंद निकेतन का कार्य-दस वर्ष और गुणवत्तापूर्ण सार्थक शिक्षा अभियान का कार्य विगत तीन सालों से चल रहा है। इन्ही स्कूलों में हो रहे कार्य का समीक्षण और अंकन किया गया।

नई तालीम के तत्वों और शिक्षाशास्त्र के बुनियादी सिद्धान्त को जानना, रचनावादी शिक्षा की समीक्षा करना तथा नई तालीम शिक्षा दर्शन की यथार्थता और सार्थकता का आकलन करना इस शोधपत्र उद्देश्य रहा है।

प्राथिमक और द्वितीय स्नोतों से प्राप्त जानकारी (Data) के विश्लेषण और अर्थिनवर्चन के बाद स्पष्टता के साथ यह निर्देशित होता कि, वर्तमान परिस्थिती तथा व्यवस्था के बदलाव में नई तालीम या उद्योगमूलक, समता आधारित बुनियादी शिक्षा की सार्थकता है। अहिंसक समाज का निर्माण जीवन मूल्यों एवं सामाजिक आदर्शों के द्वारा ही हो सकता है और आदर्श तथा मूल्यों, का विकास समाज में किया जाता है। शिक्षा के जिरये उसे अधिक वास्तव और व्यापक किया जाता है।

प्रस्तावना (Introduction):

सामाजिक जीवन में शिक्षा की अपनी अहम् भूमिका है। समाज जीवन में व्यक्तित्व के विभिन्न पहलुओं का जानने, समझने तथा मूल्यों को उजागर करने में, शिक्षा सबसे सशक्त और प्रभावशाली साधन है। आदिम काल से शिक्षा के प्रसार और संक्रमण की विविध पद्धतियाँ रही है। प्राचीन काल के शिल्प, चित्रकारिता, गुफाओं में पाये गये रंगचित्रण पांडुलिपियाँ, वास्तु-भवन और निर्माण के कार्य यह दर्शाते है कि, औपचारिक या अनौपचारिक शिक्षा पुरातन काल से ही विभिन्न जनसमुदायों में पनपती और विकसित होती रही है। गुरुकुल, आश्रमशाला, उस्ताद-शागिर्द, गुरु-शिष्य, गुरु-चेला, शास्त्री-मिस्त्री, गोटुल तथा मदारसा जैसी व्यवस्थाओं ने शिक्षा को नये आयाम दिये है। जिससे इस शिक्षा व्यवस्था

का स्थान मानव विकास की प्रक्रिया में प्रमुख जरुरत के रूप में स्थापित हुआ । किन्तु शिक्षा जिस तरह से मुक्त और प्राकृतिक स्वरुप में विकसित होनी थी, न होकर वह किसी व्यवस्था को मजबूती प्रदान करने की दिशा में विकसित होती रही । विशेषकर राजसत्ता और अर्थव्यवस्था के विकास में शिक्षा का अधिक उपयोगिता रही ।

ब्रिटिश काल में शिक्षा प्रणाली राजव्यवस्था को चलाने के लिये विकिसत हुई । मेकॉले की 'बाबुगिरी' वाली शिक्षा ने 1835 से आजतक प्रभावित किया है । राजव्यवस्था का के क्रियान्वयन हेतु प्रशासन (Administration) पिनल कोड (Penal Code) और अंग्रेजी कामकाज की भाषा (Official Language- English) को प्रस्थापित किया । जो वर्तमान में भी बरकरार है । इसी पिरप्रेक्ष्य में व्यापरी अर्थव्यवस्था का विचार रहा और शिक्षा व्यवस्था समाज से हटकर राजव्यवस्था का तंत्र बन गयी । जिससे गुलामी की मानसिकता बनी रही । इस मानसिकता से परे होने और समाज के निर्माण के साथ अर्थव्यवस्था को स्वावलंबन के आधार पर सशक्त करने के लिये तथा अहिंसक समाज के निर्माण के लिये नई तालीम का दर्शन 1937 में वर्धा के शिक्षा सम्मेलन में गांधी ने रखा । जो बुनियादी शिक्षा या नई तालीम के नाम से परिचित है । स्वावलंबन के साथ जीवन के लिये, जीवन के द्वारा और आजीवन सीखने की प्रक्रिया का नाम ही नई तालीम है ।

इस बुनियादी शिक्षा के तत्वों और सिद्धान्तों के आधार पर वर्धा में चल रहे विभिन्न प्रयोगों, वैकल्पिक शिक्षा दर्शन तथा विकल्पों का अध्ययन किया गया । समीक्षण और मूल्यांकन से नई तालीम की रचनावादी प्रवृत्ति तथा विचार दर्शन को समझा गया । वर्तमान स्थिती में नई तालीम के शिक्षा दर्शन की सार्थकता और यथार्थता का अवलोकन किया गया । इस शोध कार्य के निम्न उद्देश्य रहे ।

उद्देश्य (Aim & Objective):

- 1. नई तालीम के तत्वों और सिद्धान्तो को जानना ।
- 2. नई तालीम के शिक्षा विचार और दर्शन की व्यापकता को समझना ।
- 3. रचनावादी नई तालीम कें दृष्टिकोन की समीक्षा करना ।
- 4. नई तालीम की यथार्थता और सार्थकता का अवलोकन करना ।
- 5. नई तालीम के वैकल्पिक शिक्षा दर्शन को उजागर करना ।

शोध पद्धति (Research Methodology): :

नई तालीम शिक्षा दर्शन का अध्ययन एवं शोध समस्याओं के अवलोकन हेतु वर्धा जिले में चल रहे शिक्षा के वैकल्पिक प्रयोंगो तथा शिक्षा अभियान का समीक्षण किया गया। सेवाग्राम स्थित आनंद निकेतन, नई तालीम समिती का गुणवत्तापूर्ण सार्थक शिक्षा अभियान एवं सार्थक जीवन के लिये मूल्य शिक्षण कार्यक्रमों की समीक्षा प्रथम और द्वितीय स्रोतो से की गयी। नई तालीम जीवन शिक्षणः

हिन्दुस्थानी तालीमी संघ के द्वारा बुनियादी शिक्षा का सात वर्ष की शिक्षा का प्रारुप प्रस्तुत करता है । नई तालीम मनुष्य के पूरे विकास और उसके पूरे जीवन काल से सरोकार रखती है ।

नई तालीम के बुनियादी तत्व-

- जीवन के लिये, जीवन के द्वारा और आजीवन शिक्षा" की समग्र अवधारणा प्रस्तुत करती है ।
- मूल्य आधारित समाज का निर्माण करना ।
- अनुभव और कृतिशीलता से शिक्षा ।

- सर्वोत्तम गुणों समग्र विकास. मन-बुद्धिए शरीर और आत्मा ।
- स्वावलंबन, आत्मनिर्भरता तथा जीवन निर्वाह की निश्चिती ।
- समता आधारित और न्यायपूर्णता की शिक्षा ।
- स्वतंत्रता का मौलिक अधिकार ।
- उद्योगमूलक शिक्षा ।
- श्रम आधारित उत्पादन के तंत्रो का निर्माण ।

इन तत्वों के आधार पर नई तालीम की नींव रची गयी । व्यक्तित्व विकास के विभिन्न पहलुओं को ध्यान में रखकर योग-उद्योग-सहयोग का सिद्धांत विकसित किया गया । गांधी के अनुसार '' बुद्धि की सच्ची शिक्षा हाथ, पैर, ऑख कान नाक आदि शरीर के अंगो से ठीक अभ्यास और शिक्षण से ही हो सकती है । दूसरे शब्दों में इन्द्रियों के बुद्धिपूर्वक उपयोग से बालक के बुद्धि का विकास का उत्तम और शीघ्रतम मार्ग मिलता है । परन्तु जब तक मस्तिष्क और शरीर का विकास साथ-साथ न हो और उसी प्रमाण में आत्माकी जाग्रति न होती रहे, तब तक केवल बुद्धि का एकांगी विकास से कुछ लाभ नहीं होगा । आध्यात्मिक शिक्षा से मेरा आशय हृदय की तालीम से है । इसलिये मस्तिष्क का ठीक और चतुर्मुखी विकास तभी हो सकता है, जब बच्चे की शारीरिक और आध्यात्मिक शक्तियों की तालीम के साथ साथ होता हो । इसलिये इस सिद्धान्त के अनुसार यह मान बैठना बिल्कुल गलत होगा कि उनका विकास दुकडे करके या एक-दूसरे से स्वतंत्र रुप में किया जा सकता है।" गांधी का शिक्षा का चिंतन समग्र और व्यापक रहा है । शिक्षण को अंतर्मन से संवाद की प्रक्रिया कहा गया । इसी विचार को आनंद निकेतन ने जमीन पर उतारा और नई तालीम समिति के माध्यम से गुणवत्तापूर्ण सार्थक शिक्षा अभियान के द्वारा सरकारी तंत्र के स्कूलों में हस्तक्षेप कर बदलाव कर प्रक्रिया को सशक्त किया गया । गुणवत्ता और दर्जे की शिक्षा, काम और ज्ञान, जन सहभागिता के तत्व तथा शिक्षा में विकल्प खोजने का कार्य किया गया । जिसमें नई तालीम सार्थकता दर्शित होती है।

आनंद निकेतन का वैकल्पिक शिक्षा प्रयोग-

इसी विचार और दर्शन को सेवाग्राम में आश्रम स्थित आनंद निकेतन में प्रत्यक्ष रूप से उतारने का प्रयास विगत एक दशक से चल रहा है। जिसके परिणाम स्वरुप बच्चें, वे सभी कार्य पाठ्यक्रम के हिस्से के रूप में करते है। बुद्धि, शरीर और आत्मियता के विकास पर आधारित सिखाना और सीखने परिपाठ चलता है। खेती-बागवानी, कताई से सिलाई तक, खेल-कुद, सफाई, ग्रामोद्योग और तकनीकी शिक्षा के साथ साथ बौद्धिक पढ़ाई सहज और प्राकृतिक तरिके से सीखते है। एक दशक के अथक प्रयास ने यह सिद्ध किया कि ज्ञान और काम एक दूसरे से परे न होकर पूरक है। जिससे मानवी मूल्यों के साथ सर्वांगिण विकास होने में सहजता आती है। इसलिये आनंद निकेतन के बच्चें सब काम करते हुये बोर्ड की औपचारिक परीक्षा में भी अव्यल आते है और प्रस्तुति में अग्रणी होते है।

गुणवत्तापूर्ण सार्थक शिक्षा अभियान-

सरकारी तंत्र में हस्तक्षेप कर सांझा समझ और सुझ-बुझ से नये विकल्प और मॉडेल विकिसत करने का प्रयास तीन वर्ष में 54 स्कूलों के साथ किया गया । जिसके पिरणाम चौकानें वाले रहे है । शिक्षा की गुणवत्ता के साथ शिक्षण और समाज का अधिक सशक्त रूप में सामने आया । स्कूलों में निर्माण कार्य में जन सहयोग, स्कूल के विकास में सहभागिता बढी । बच्चों की नियमित उपस्थिती, गांव के बाहर पढने जानेवाले बच्चों का फिर से सरकारी स्कूलों में लौटना तथा स्वयं अनुशासन के तहत सफाई, व्यवस्थापन और

श्रमप्रतिष्ठा के भाव पनपना और संवेदना में वृद्धि यह परिणाम तीन वर्ष के तुलनात्मक अध्ययन से निर्देशित हुये ।

सार्थक जीवन के लिये मूल्य शिक्षण-

वर्धा जिले के 130 स्कूलो में गांधी के दस जीवन मूल्यों को पर कार्य किया गया । गांधी के 12 पुस्तकों पर विभिन्न कार्यक्रमों का आयोजन किया गया । हर माह एक मूल्य को लेकर कार्यक्रम का आयोजन होता रहा । नतीजन बच्चों में विचारपूर्वक कार्य करने की प्रेरणा मिलती रही और पढाई के साथ सामाजिक सरोकार और समाज के प्रति सौहार्द के भाव जागृत हुये । ग्राम विकास का, संवाद का स्कूल केन्द्र बना । जिससे विद्यालय समाज जीवन का महत्वपूर्ण अंग बन गया ।

इन विकल्पों, वैकल्पिक विचार और प्रयोगशील उपक्रमों ने नई तालीम के रचनात्मकता को नया आयाम दिया । गांधी के शिक्षा के विचार, रचनात्मक कार्य और नई तालीम जीवन की समग्रता को विकसित करने का जरिया बन गया है ।

विनोबा की दृष्टि से ''शिक्षक और बच्चे दोनो ही एकमेक के आचरण से सीखते हैं । दोनों ही विद्यार्थी है । जो दिया नही जाता वही शिक्षा है, जो लिया जाता है, जिसका हिसाब रखा जाता या जिसकी जानकारी रखी जाती है वह शिक्षा नहीं। जीवन ही शिक्षण है। कॅलरी का सही हिसाब कागज़ पर नहीं बल्कि शरीर पर दिखता है । जो अनुभव से पाया, खाया, पचाया और नसों में मिल गया वहीं सच्ची शिक्षा है।" यहीं दृश्य यथार्थ के रूप में सामने आया है । इसलिये गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम अधिक यथार्थ और सार्थक लगती है ।

निष्कर्ष (Conclusion): :

- नई तालीम मन-बुद्धि, शरीर और आत्मा के समग्र विकास का शिक्षा दर्शन है ।
- नई तालीम रचनावादी शिक्षा दृष्टिकोन है जो काम और ज्ञान के संबंधों का सशक्त करता है।
- समाज और शिक्षा को जोड़ने को काम नई तालीम की नींव है जिस पर अहिंसक समाज का निर्माण किया जाता है ।
- उद्योगमूलक शिक्षा से स्वावलंबन तथा अर्थव्यवस्था में रोजगारिता की संभावना ने वृद्धि करती है।
- नई तालीम शिक्षा दर्शन की यथार्थता और सार्थकता वर्तमान व्यवस्था में भी अधिक महसूस होती है।

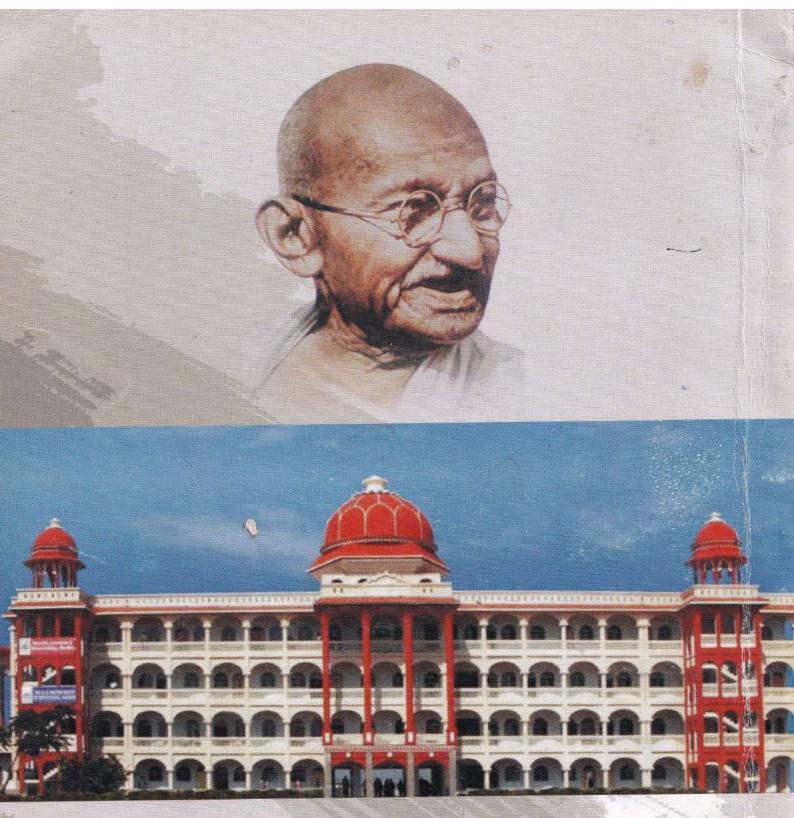
संदर्भ सूची (References):

- 1. पानसे रमेश (2010), रचनावादी शिक्षण, पुनाः ग्राममंगल
- 2. पानसे रमेश (2006), शिक्षण परिवर्तनाची सामाजिक चळवळ, पुनाः डायमंड पब्लिकेशन
- 3. आर्यनायकम् (1945), समग्र नई तालीम, सेवाग्रामः हिन्दुस्तानी तालीमी संघ
- 4. शाह कांति, बाबाजी मोघे (2014), गांधी जसे पाहिले जाणले विनोबांनी, पवनार परमधाम प्रकाशन
- 5. अध्यक्ष सर्वं सेवा संघ (1990), गरिबी आधारित कारखाने या कारखानों से गरिबी, सेवाग्रामः सर्वं सेवा संघ

- 6. रिफक राकेश (2013), महात्मा गांधी की शिक्षा दृष्टि-नई तालीम, दिल्लीः गांधी स्मृति एवं दर्शन समिति
- 7. दवे जुगतराम (2017), गांधीजी, अहमदाबादः नवजीवन मुद्रणालय
- 8. शहा मु.ब. (2014), गांधी विचार, नाशिकः यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
- 9. साईक्स मार्जरी (2014), नई तालीम की कहानी, सेवाग्रामः गांधी सेवा संघ
- 10. राऊत शिवाजी (2017), ज्ञानरचनावाद, पुनाः श.ना. चव्हाण प्रतिष्ठाण
- 11. भार्गव संजय (2010), विचारधन वर्धाः शिक्षा मंडल
- 12. Kripalani J.B. (1957), The Latest Fad (Basic Education), Sewagram: Hindustani Talimi Sangh
- 13. Fagg Henry (2002), A study of Gandhi's Basic Education , Delhi: National Book Trust India
- 14. Panase Ramesh (2012), Nai Talim, Sewagram: Nai Talim Samiti

Articles & Research Papers:

- 1. Shriwastav Aseem (2017), The Lengthening Shadow, Chennai: The Caravan
- 2. Singh Avinash Kumar (2017), Education, work & Rural Development-Gandhi's Education Idea in Policy perspective, Delhi: NUEPA
- Arun A.K. (2017), shiksha-Diksha Dasha aur Bhavishya, Delhi: Yuwa Sanvad
   Pusadkar Prabhakar (2018), Gunvattapurn Sarthak Shiksha Abhiyan Report N.T.
- 5. Sharma Shushama (2017), Anand Niketan Progess Report
- 6. Sarthak Jeevanakarita Mulya Shikshan Program Report -DIECPD wardha

MRP: Rs. 400/-

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

UGC Sponsored

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

"Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization"

on 24th March, 2018

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre

International Conference Proceedings Publication

Conference Co-ordinator
Dr. Ravi Kumar, MGIHU
Dr. Ashok Nath Tripathi,
MGIHU

Director, Conference

Dr. Prashant R. Kadwe

Director (Gandhi Study Centre)

New Arts, Commerce and Science College,

Wardha

-: Advisory Board:-

Dr. R. G. Bhoyar

Prof. GirishwarMisra

Prof. Manoj Kumar

Prof. Tatiana Oranskaia (Russia)

Dr. R. K. Gupta

Dr. HarishkumarSaddi

Dr. Rafida Nawaz (Pakistan)

Kadar Nawaz Khan

Dr. Abhijit Verulkar

Prof. Nripendra Prasad Modi

Prof. R. P. Singh (Jodhpur)

Dr. Balraj Singh Brar (Patiala)

Dr. Aparajit Chattopadhyay (Kolkata)

Dr. Sandhya Singh (Singapore)

Malashikha (DoonUni, Uttarakhand)

Gaurav Kumar (JNU, New Delhi)

-: Board of Editors (Seminar Edition, Hindi and Marathi):-

For Hindi:

Dr. Ravi Kumar, MGIHU

Dr. Ashok Nath Tripathi, MGIHU

Dr. Sandhya Singh, NUS, Singapore

For Marathi:

Dr. Prashant R. Kadwe

Dr. Anwar Ahmad Siddiqui, MGIHU

-: Date of Publication: -24th March 2018

Note: - The board of editors may or may not be agree with the thoughts mentioned by individual writer in the book. The concerning writer is responsible in case of authenticity of his/her paper.

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on "Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization" sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book's review.

The Wardha city is well known as 'Gandhi City'. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. Globalization' may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross-country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha **Dr. Ashok Nath Tripathi** Conference Co-ordinator MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
	प्रा.डॉ.अभय एस.लाकडे	महातमा गांधीजींच्या विचारातील तीन स्तंभ (सत्याग्रह,अहिंसा व खादी)	1
-	डॉ. अभिलाषा राऊत	महात्मा गांधी : अहिंसा या शस्त्राने लढणारे योद्धा	6
-	आकाश शेषराव बांगर	महात्मा गांधी यांचे सत्य व अहिंसा विषयक विचार	8
1	प्रा. डॉ. अनिता लोखंडे	गांधीजींची सर्वोदय संकल्पना	11
5	सहा. प्रा. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	महात्मा गांधी यांच्या विचारातील 'स्वराज् <u>य'</u>	13
5	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे.	महिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांची गरज.	17
	श्री. नरवाडे बालाजी मारोतराव	महात्मा गाांधीजीचा समता विषयक दृष्टिकोनः एक तात्त्विक चिंतन	21
	प्रा.डॉ. भानुदास डी जामनेकर	महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांवर पडलेला प्रभाव व त्यांचे कार्य	26
	गिरीश टी. पंचभाई	महात्मा गांधीचे पर्यावरण विषयक दृष्टिकोन	30
00	प्रा. डॉ. जे. डी. गोपाळ	म. गांधी आणि स्त्रीयांचे हक्क	34
1	प्रा.जगदिश आर. चिमुरकर प्रा.भारती दि. रत्नपारखी	महात्मा गांधीचे राष्ट्रवाद व आंतरराष्ट्रवादासंबंधी विचार	37
2	प्रा. सौ. के. आर. पोटदुखे	महात्मा गांधीजी आणि अहिंसा	41
3	कलाश आंबिलडुके	महात्मा गांधीजीचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ अहिंसा, सत्याग्रह, खादी	43
4	प्रा कमलेष मानकर	महात्मा गांधी असहकार चळवळ	46
5	डॉ.सो.किरण प्रल्हादराव पिनाटे	महात्मा गांधीर्जीच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा	48
5	डॉ. कीर्ती भ. सदार	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक योगदान	50
ā	बा.डॉ. किशोरबी. कुडे	महात्मा गांधीजीच्या विचारधारेतुन समाजकार्य	52
8	डॉ. मिलींद भगत जा. मनोज सोनटक्के	महात्मा गांधी—सत्याग्रह आणि तत्वज्ञान	57
9	शेख मुबीन फतरुमियाँ	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षण विषयक विचारांचा वर्तमान जीवनातील प्रासंगीकता	62
D	🗷 डॉ. नलिनी एम. भगत	गांधी तत्वज्ञान व सर्वोदय चळवळ	65
	डॉ. लोकेश नंदेश्वर	जागतिकीकरणाविषयी महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन	68
2	प्रा.डॉ.नथ्यु एस. गिरडे	महात्मा गांधी प्रणित ग्रामस्वराज्य	70
1	प्रपुल इ. ढोके	''महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार''	72
E	डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	आधुनिककाळात महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक विचारांचीउपयोगिता.	77
5	🖚 डॉ. प्रवीण कारंजकर	म. गांधीची अहिंसासंकल्पणाः एक अध्ययन	79
5	डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे	महात्मा गांधीचे सत्याग्रहासंबधी विचार व वर्तमानातील उपयोगिता	82

27	7 डॉ.सौ.पुष्पा सुभाष तायडे	महात्मा गांधींचा अनासक्तीयोग	
28	प्रा.डॉ.शिंदे आर्.डी.	कालजयी पत्रकार : महात्मा गांधी	
29		राष्ट्रिपता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भात मौलीक विचार.	_177#155CO4E3
30	प्रा. राजूभा. खरडे	खादीचे जनक महात्मा गांधी	9
31	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	1
32	3 3 3 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	1
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविषयीचे विचार व कार्य	10
34	डॉ. समृध्दी मदन टापरे	गांधीजींचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	11
35	प्रा. संजय दौ. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकासा संबंधीचे आर्थिक विचार	11
36	प्रा.डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	11
37	डॉ. संतोषबाबुराव कु-हे	म. गांधींजींच्यां ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	12
	प्रा. सिध्दार्थबी. टेंभूर्णे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीची भूमिका	12
39	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	12
10	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
11	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
2	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
3	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजीच्या सर्वोदयाची विचारधारा	140
4	प्रा. विषाखा के. मानकर	सामाजिक विकासाकरीता माहात्मा गांधीचे विचार	147
5	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	गांधीजींचे आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापणाबाबतमत	146
5	प्रा. यादवरावरा. गहाणे	गांधीजींचे विचार व जागविकी	149
	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,	गांधीजीची सत्याग्रहाची शतनी	
	प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे	कर्मयोगी गांशी	154 155
0	प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची क्यांगिर	159
	मा. प्रमोद वा. तडस	महात्मा गांशीजींचा गाम विकास १०००	161
1	डॉ. रविंद्र मा. महाजन	महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेतील आर्थिक उ	
10,	डॉ. सौ. शीलासंजय खेडीकर	सामाजिकसमता महात्मा गांधींची नीती मुल्ये आणि अध्यात्म 1	162
15	डॉ वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधी यांच्या विनामांनी नर्नामा क	164
-	Dr.Archana Pathya	Three Pillars of Gandhian	67
	इॉ. डी.एन. प्रसाद	ParadigmNonViolence Satvagrah and Vhad:	69
		ि । वा का सावा–नात	77

20	🕨 🖫. दिलीप जीवन रामटेके	गांधीजी का आध्यात्मिक दर्शन	170
57	मेधावी शुक्ला		179
	3	"अहिंसक जीवन-शैली : मानवसमाज की समरसता	184
		का आधार- जीवन मूल्य के सन्दर्भ में एक सूक्ष्म	
58	पंचलिंग हनमंत गणपती	विश्लेषण"	
	विवास समिति समिति।	गांधीजी की अहिंसा अवधारणा और सत्याग्रह की	187
500	प्रभाकर पुसदकर	कायपध्दती .	
	अनाकर युसपकर	गांधी की रचनावादी शिक्षा दृष्टि-नई तालीम और	191
60	🔳 डॉ. रफिकबा शेख	साथकता ।	171
	अ. डा. राफकबा,शाख ————————————————————————————————————	स्वदेशी और खादी	196
68	सतीश गोवर्धन पेटकर	Helen mid A C	170
_		महात्मा गांधीजी का सामाजिक व शिक्षा दर्शन	198
	डॉ.शंभू जोशी	अहिंसक समाजपरिवर्तन का माध्यम : रचनात्मक	004
		कार्यक्रम	201
63	नुधा जांगिड	अनासक्ति योग : हिंदू धर्म, परम्परा और भगवतगीता	
	डॉ सोनु जेसवाणी	पर गांधीजी के विचार	209
54	डॉ. शशि विनोद पनपालिया	महात्मा गांधीः युद्ध और शांति	
55	= (arr-st) A \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		213
-	डॉ. (आचार्य) निशा जोशी	"गांधीजी का अस्वादव्रततथा योग में आहार की	217
-		अवधारणाः एक अध्ययन''	21/
66	भावना पी गजेरा	गांधी युगीन सत्याग्रह में खादी स्वराज का प्रतिक	222
	पियुष एस. अंजीरीया	ऐतीहासीक परिप्रेक्ष्य में	222
ħ.F	च्योतीरानी	महिलाओं के अधिकारोपर गांधीवादी प्रवचन	000
3	प्रज्ञा वनमाली		226
	अज्ञा पनभाला	महात्मा गांधीजींच्या विचार धारेतील आधारस्तंभ	229
8	=	सत्याग्रह अहिंसा आणि खादी	22)
	डॉ.खासेराव हि. बहिरव शिंदे	भारताची फाळणी - काँग्रेस - गांधी - वास्तव ऐतिहासीक	234
		चिकित्सा"(पुर्वोध)	234
9	प्रा. नरेन्द्र डेबे	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार	
	डॉ.मनोज पण्ड्या		236
	बाननाज पण्ड्या	गाँधी मूल्यों की साहित्यिक प्रभावान्विति : हिन्दीकाव्य	238
		क झराख स	230
	निरजकुमार	गांधी के ग्रामस्वराज में सभ्यता विमर्श का	242
		मनोवैज्ञानिक विश्लेषण	242
-	राकेश विश्वकर्मा	विकास का वैश्विक विमर्श और स्त्री हिंसा के नए	0.47
		स्वरूप	247
	डॉ. सतीश पावडे	गांधीगीरी : सत्याग्रह का आधुनिक मनोविज्ञान (विशेष	
	The second secon	संदर्भः हि. दी. फिल्म-लगे रहो मुन्नाभाई)	250
	Shravan kumarJha	गांधी की पत्रकारिता और समाजकार्य	
		तमा यम यत्रपमारता आर समाजकाय	253

महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान मानवजातीच्या कल्याणाकरीता अत्यंत उपयुक्त आहे. प्रेमाने प्रेम वाढते हे गांधीजींच्या विचारांचे जीवनमुल्य आहे. सत्य व अहिंसेच्या मार्गावर व्यक्ती निर्भयतेपणे चालु यशस्वी होऊ शकतो. आंतरराष्ट्रीय समुदायाला विनाशापासुन रोखण्याची महात्मा गांधीजीच्या विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १. रॉय किणीकर, गांधी नावाचे महात्मा, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
- २. डॉ. अल्का देशमुख, राजकीय सिंध्दांत आणि राजकीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ३. ब्रिजमोहन हेडा, महात्मा गांधीचे विचार, नवजिवन प्रकाश मंदिर, अहमदाबाद
- ४. सर्वोदय विचार, विनोबा परंधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा.

महात्मा गांधीजींचा ग्राम विकासातील दृष्टीकोन

मा. प्रमोद वा. तडस ग्रंथपाल.

न्यु आर्ट्स, कॉमर्स ॲन्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा.

भारत हा खेडचांचा देश असुन ग्रामीण संस्कृती ही या देशाचा पाया आहे. प्राचीन काळामध्ये भारतात लहान लहान समुदाय होते. त्यामध्ये सर्व लोक मिळुन राहत होते. जेष्ठ लोक या समुदायाला सल्ला देत असे. समुदायातील सर्व लोक एकमेकांना मदत सहकार्य करीत होते. परंतु दिवसेंदिवस हे समुदाय नष्ट होऊ लागले. भारतावर परिकयाने आक्रमण करुन आपले राज्य प्रस्थपित केले. ब्रिटींशांनी भारतात व्यापार केला आणि त्या सोबतच वर्चस्व सुध्दा प्रस्थापित केले. ब्रिटीशांनी भारतावर आपला कायदा व व्यवस्था लादली. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था मोडकळीस आली. त्यामुळे सत्ता, स्वातंत्र्य गावचे उदयोग नष्ट झाले आणि सुखी दिवसाचे स्वप्न भारतीयांचे संपले. गाव भकास होण्यास सुरुवात झाली व गुलामगिरी सुरु झाली. महात्मा गांधीनी प्राचीन गावांचे अध्ययन करुन ग्राम विकासाला प्राधान्य दिले. त्यातुनच महात्मा गांधीनी खेड्यांचा विकास करण्याकरीता ग्राम स्वराज्याची संकल्पना मांडली.

महात्मा गांधीनी अभ्यास केल्यानंतर जास्तीत जास्त जनता खेडचामध्ये राहत असल्यामुळे प्रथम खेड्यांचा विकास झाला पाहिले. प्रत्येक ग्राम हे स्वयंपुर्ण, स्वावलंबी, स्वयंशासीत झाली पाहिजे म्हणुन खेड्याकडे परत चला हा संदेश दिला.

महात्मा गांधी यांनी ग्रामीण भागातील बेकारी कमी करण्यासाठी १९२५ मध्ये अखिल भारतीय विणकर संघटना, १९३४ मध्ये अखिल भारतीय ग्रामीण उदयोग संघटना स्थापन केली. गोसेवा संघ, कस्तुरबा ट्रस्ट, गांधी आश्रम, खादी विदयालय, विविध संघटनेची स्थापना केली. या संघटनांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास करणे हे गांधीजींची ध्येय होते. महात्मा गांधीनी १९३६ पासून वर्धा येथील सेवाग्राम येथे खेड्यांच्या गाव विकास कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

गावातील कारभार व कामकाज पाहण्याकरीता प्रत्येक गावात पाच पंचाची निवड करण्यात आली व ती नेमुणक योग्यते नुसार करण्यात येत होती व गावातील कामकाज लोकशाही पध्दतीने पाहिल्या जात होते. महात्मा गांधीनी ग्रामीण लोकांचा विकास करण्याकरीता खादीचा प्रचार व प्रसार केला. त्यासोबतच ग्रामीण, उदयोग विकास, पशुपालन, गोसंरक्षणावर भर दिला. सामाजिक, आर्थिक समानता जातीभेद निवारण, दारुबंदी, हुंडाबळी, महिलांना समान संधी आदिवासी व हरीजन कल्याण इत्यादी कार्यक्रमावर भर देवुन ग्रामीण भागाचा सामाजिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण भागातील मुलामुलींकरीता सात वर्ष कालावधीची प्राथमिक शिक्षणाची बुनियादी शिक्षण पध्दतीचा आरंभ केला. या शिक्षण पध्दतीमध्ये व्यावसायिक, हस्तकरण, संगीत, आरोग्य, स्वच्छतां, आहार अशाप्रमाणे जीवन आवश्यक विषयांच समावेश केला होता. भारतामध्ये अनेक भाषिक लोक

राहतात. तसेच भाषेच्या आधारावर प्रांत निर्माण करण्यात आले. प्रत्येक मुलीमुलींना त्यांच्या मातृभाषेत शिक्षण दिले जावे आणि असे केले तर त्यांचा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होवुन इतर विषयाचे आकलन करण्यास मदत होईल व तसेच देशाची एकात्मता ठिकवून ठेवण्यासाठी हिंदी ही राष्ट्रभाषा म्हणुन स्विकारली पाहीजे. अशा प्रकारे शिक्षण दिले तर ग्रामीण भागातील लोकांचा शैक्षणिक विकास होईल. शोषण विरहीत आदर्श समाजाची निर्मिती हे गांधीजींचे स्वप्न होते. आर्थिक विषमता व शोषण यांना विरोध होता. संघर्ष व हिंसा या मार्गाने आदर्श राज्याची स्थपना करता येणार नाही असे गांधीजींचे मत होते. म्हणुन समाजाची स्थिती चांगली असेल तरच इतर बाबतीत सुधारणा होऊ शकते यावर महात्मा गांधीजींचा विश्वास होता.

संदर्भ ग्रंथ :-

 सक्सेना, रमेश : गांधी एक अध्ययनः विश्वभारती पब्लीकेशन, नई दिल्ली. कांबळे रुपेश : सामुदायिक विकास प्रकल्प व विस्तार शिक्षण साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर

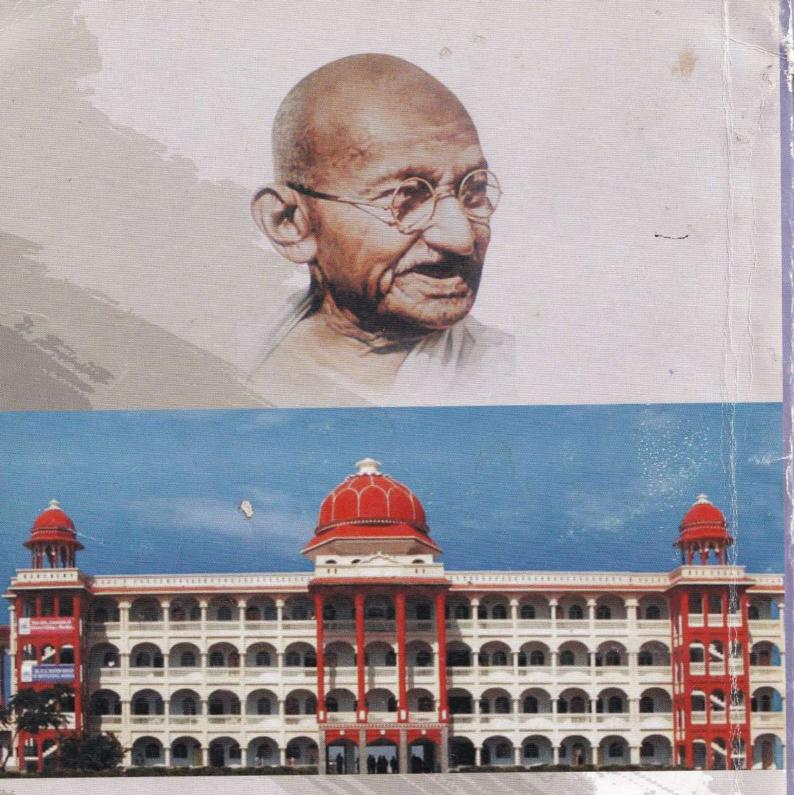
महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेतील आर्थिक व सामाजिक समता

डॉ. रविंद्र मा. महाजन

एम.ए. (इतिहास), एम.फिल., पीएच.डी., सेट सर्वोदय विचारांना भारतीय प्राचीन परंपरेचा वारसा लाभलेला आहे. सर्वोदय विचार हे विचारवंताचे व चिंतकांचे सुख स्वप्न नव्हते की, ज्यामध्ये जगातील सर्व मान्व सुख समृद्धीचे जीवन व्यतीत करतील. तर सर्वोद्यामध्ये समाजातील मानव प्राण्यांना कमीत कमी दुःख व कष्ट भोगावें लागेल अशी कल्पना होतीसर्वोदय विचारांमध्ये आनंदाची अनुभूती आहे. यामध्ये प्रतिस्पर्धा दिसून येत नाही. तसेच भौतिक सुखाच्या प्राप्तीकरिता एकमेकांवर कुरघाडी करण्याची जी मानसिकता समाजात दिसते, तो दिसून येत नाही. सर्वोदयामध्ये समाजात सर्वाच्या प्रती समानतेची भावना विद्यमान आहे. तसचे सवर्त्र सौहादर्पूण वातावरण अपिक्षित आहे. एकंदरीत सर्वोदयामध्ये कोणी लहान व कोणी मोठा नाही. तर सामुहिक उत्थान, सामुहिक कल्याण व प्रगतीचा मार्ग आहे. यामध्ये उच्च-निच, गरीब-श्रीमंत, जाती-वर्ण इत्यादी भेदभावाला स्थान नाही. सर्वोदयामध्ये प्राचीन भारतीय विचारवंतांचा मानवतावादी दृष्ट टीकाने पग्न ट हाते हे. महात्मा गांधीनी प्राचीन भारतीय तत्वज्ञानातील सर्वोदयाचा विचार नवीन स्वरूपात मांडला होता. विनोबांनी याच विचाराला पूढे 'साम्ययोग' असे नाव दिले होते. याच साम्ययोगाच्या आधारावर विनोबा सर्वोदय समाजाची निर्मिती करू इच्छित होते. सर्वोदय समाजात बहुसंख्यकांचे नव्हे तर सर्व समाजाचे हित अपेक्षित आहे. सर्वोदयाच्या आधारावर हा विचार उभा आहे. सर्वोदय हा अहिंसेवर आधारित आहे, श्रीमंत व संत्ताधारी वर्गाविरूद्ध इतर वर्गांच्या लोकांत द्वेष निर्माण करून रक्तरंजित क्रांतीने श्रीमंत व सत्ताधारी वर्गाचे उच्चाटन करू इच्छिणारी द्वेषमूलक क्रांतीची कल्पना सर्वोदयास मान्य नाही. सर्वोदय समाजात समता स्थापन करण्याकरिता लोकांच्या मतपरिवर्तनाला प्राधान्य देतोलोकांचे प्रेमाने हृदयपरिवर्तन करून त्यांना समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रेरित करणे व समाजात अहिंसक क्रांती घडवून आणणे हे सर्वोदयाला अपेक्षित आहेसर्वोदय संकल्पनेत स्वातंत्र्यापेक्षा समतेला जास्त महत्त्व दिलेले आहे. या संकल्पनेत माणसाच्या दु:खाचे मूळ कारण आर्थिक विषमता आहे, असे समजण्यात येते. आर्थिक समता स्थापन करणे हे सर्वोदयाचे उद्दिष्ट आहेसर्वोदय ाला साचेबद्ध समाजरचना हवी आहे. तर आपल्या विचारांचा आग्रह धरून लोकांचे हृदयपरिवर्तन करता येईल, असे सर्वोदयास अपेक्षित आहे. या पार्श्वभूमिवर महात्मा गांधी यांच्या सर्वोदय विचारांचा परामर्श घेण्यात येत आहे(

2) सर्वोदय :

दक्षिण आफ्रिकेत असतांना महात्मा गांधीच्या वाचनात जॉन रस्कीनचे 'Unto This Last' हे पुस्तक वाचनात आले. रस्कीनने या पुस्तकात ज्या रितीने आपले विचार मांडले व आर्थिक समता स्थापन करण्याचा मार्ग सूचविला त्याचा म. गांधींच्या मनावर सखोल परिणाम झाला. त्यांनी या पुस्तकाचा अनुवाद करून त्यास 'सर्वोदय' असे नाव दिले. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म. गांधी लिहितात की, पाश्चिमात्य संस्कृतीत जास्तीत जास्त लोकांना जास्तीत जास्त सुख मिळवून दयायचे, हा सिद्धांत आहे. या सिद्धांतामध्ये कमीत कमी लोकांना दुःख देवून जास्तीत जास्त लोकांचे हित पाहणे चुकीचे नाही. परंतु या सिद्धांताच्या पायावर स्थापन झालेल्या समाजव्यवस्थेमध्ये विरोध, संघर्ष व शेवटी नाश

MRP: Rs. 400/-

Organized by

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya, Wardha, Maharashtra (India)

Gandhi Study Centre